RETORICA ŞI NEORETORICA

Lui Ch. Perelman — omagiu

VASILE FLORESCU

RETORICA ŞI NEORETORICA

GENEZĂ; EVOLUŢIE; PERSPECTIVE

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
B'UCUREŞTI, 197 3

SUMAR

Prefaţă 7
I — Rhetorica rediviva..... 11
II — Geneza retoricii..... 21
III — Implicaţiile ei gnoseologice..... 38
IV — Implicaţiile estetice ale retoricii..... 53
V — Conflictul cu filozofia..... 68
VI — Teologii creştini şi retorica..... 87
VII — Revirimentul retoric rinascimental..... 117
VIII — Antiretorica burgheziei în ascensiune..... 133
IX — „Momentul Croce"..... 163
X — Reabilitarea retoricii în teoria cunoaşterii, în logică şi în filo
zofia dreptului; perspective interdisciplinare..... 174
XI — Alte contribuţii americane şi.....europene 197
XII — Rezumat şi concluzii..... 220
Contents..... 228
Abstract and conclusions 229
Bibliografie suplimentară (selecţie)..... 237
Indice de nume..... 249
Indice analitic..... 259

PREFAŢĂ

Cartea de faţă îşi are punctul de pornire în monografia noastră Retorica şi reabilitarea ei în filozofia contemporană *(Edit. Academiei* R. S. România, 1969, Studii de istorie a filozofiei universale /, *publicaţie a Institutului de filozofie sub îngrijirea lui Al. Posescuj.*

Buna primire de care s-a bucurat acest studiu în ţară ne-a dat curajul să-l trimitem, în versiune franceză, revistei „Philosophy and Rhetoric", editată de The Pennsylvania State University Press cu *sprijinul aşa-numitei* Rhetorical Society *din S.U.A., în speranţa că va fi înregistrat printre cărţile primite şi, poate, recenzat. Spre surprinderea noastră, revista a publicat, cu o prezentare măgulitoare, ultimele trei capitole traduse din franceză de Barbara Johnstone de la Universitatea Yale. Mai mult, conducerea revistei ne-a cooptat în consiliul respectiv* (Editorial board) *fiind al treilea reprezentant european pentru secţia* philosophy, şi o *sugerat directorului prestigioasei reviste „II Verri" din Milano publicarea unor capitole în numărul ei monografic 35—36 (1971) consacrat retoricii, la care au colaborat principalele „autorităţi" în materie din lumea întreagă.*

Felul în care noi am prezentat geneza şi evoluţia retoricii se deosebeşte mult de ideile emise pînă acum asupra acestei probleme, iar aprecierile pe care le-am formulat asupra unor orientări neoretorice contrazic aprecierile curente în Occident; cu toate acestea, editura Il Mulino a *socotit că ar fi binevenită o traducere integrală în limba italiană, care a şi apărut repede sub îngrijirea lui Renato Barilii, traducerea fiind semnată de Alessandro Serra. Titlul sub care a apărut este* La retorica nel suo sviluppo storico. *Succesul de librărie şi de critică (vezi recenziile lui Giorgio Riccioli în „Paese sera",* 19.XI.1971, *Vittore Branca în „Corriere della sera"* 13.1.1972, *Emilio Mattioli în* „II *Verri",* 38, 1972 şi *Antonio Pieretti în „Proteus", nr.7/1972) ne-a îndemnat să adîncim cercetarea noastră, să o completăm extinzînd-o şi la alte aspecte ale problemei, căci între timp am putut consulta nu numai lucrările existente în bibliotecile bucureştene, ci şi numeroase altele, pe care ni le-am procurat cu mari eforturi sau le-am căpătat graţie ajutorului generos al profesorilor Ch. Perelman (Bruxelles), H. W. Johnstone, Jr. (Pennsylvania), Jacques Humbert (Neuchâtel), Alessandro Serra (Bologna) şi Bernard Poisson (Chalon sur Saone). In felul acesta am reuşit să ne*

îmbogăţim în mod considerabil documentaţia şi să ajungem la o stăpînire teoretică a ansamblului problemei care ne-a permis să rectificăm unele observaţii, să nuanţăm altele şi să argumentăm mai temeinic principalele noastre teze.

Respectul pe care îl datorăm cititorilor ne obligă să dăm o explicaţie sinceră a succesului de care s-a bucurat cercetarea noastră în prima ei versiune, care, aşa cum am spus, se limita la implicaţiile filozofice ale retoricii. Desigur, cu toate piedicile pe care le-am întîmpinat, documentarea noastră a fost destul de bogată şi „la zi". De asemenea, mij toacele de abordare a problemei n-au fost unilaterale, căci un subiect ca acesta nu va putea fi niciodată tratat în mod satisfăcător numai cu mijloacele filozofului sau ale filologului şi nici numai cu cele specifice istoricului culturii sau esteticianului. Cu toate acestea, cercetarea noastră a avut scăpări pe care nu ne gîndim să le ascundem sau să le minimalizăm, deşi nici unul dintre cei care au recenzat-o şi au prezentat-o publicului american sau italian, nu le-a semnalat. Am remediat în mare măsură aceste lipsuri în cartea de faţă, care este, de fapt, o altă lucrare în care cea veche se încadrează ca parte considerabil ameliorată şi dezvoltată.

Fără să simulăm modestia, meritul principal al primei noastre cercetări a fost acela de a oferi cea dintîi prezentare de ansamblu a retoricii şi a neoretoricii. Faptul că ea a apărut într-un moment de mare interes pentru această străveche disciplină i-a asigurat o bună parte din succesul de librărie de care s-a bucurat ; plauzibilitatea explicaţiei date transformării retoricii din disciplină filozofică în disciplină literară şl critica curajoasă a unor orientări neoretorice i-au asigurat şi succesul de critică. Lipsită de aşa-zisul caracter obiectivist, care nici în Occident nu mai este apreciat, cercetarea noastră a obţinut şi adeziunea unor critici pentru care punctul de vedere materialist-dialectic oferă mai degrabă prilej de contestare decît de adeziune. Aşadar, şi cărţile au soarta lor, cum *spunea, cu veacuri înainte, Terentius Maurus* ; o *noastră a avut — o declarăm cu toată sinceritatea — o soartă ceva mai bună decît a meritat. Dar ce soartă va avea ea de acum înainte ?*

Se ştie că *în domeniul ştiinţelor sociale, o cercetare monografică cu adevărat bună nu este valabilă decît douăzeci-treizeci de ani, după care ea intră în istoria problemei respective, fiind citată fără a mai fi citită decît de către unii specialişti mai conştiincioşi. Oare cîţi dintre cercetătorii de azi ai Renaşterii, care îl citează pe Burckhardt, l-au citit cu adevărat ? Fiind prima în genul ei, cercetarea noastră şi-a cucerit, desigur, dreptul de a figura în bibliografia*

obligatorie a problemei, dar ne gîndim cu îngrijorare la felul în care ea va fi apreciată peste cinci ani, nu peste *treizeci. Tocmai acest sentiment ne-a stăpînit în momentul redactării cărţii de faţă, căci mişcarea de reabilitare a retoricii şi de revalorificare a ei este departe* de *a fi atins punctul culminant, de unde certitudinea că un subiect ca al nostru va*[1] *atrage numeroşi cercetători cu posibilităţi de informare infinit superioare celor de care ne-am bucurat noi. Am ţinut ca lucrarea de faţă să fie cît mai aproape de ceea ce ea ar trebui să fie şi am făcut tot ceea ce este omeneşte posibil ca succesul de moment al primei versiuni să devină şi de durată cu cea de faţă. In ce măsură am reuşit, cei cu adevărat competenţi şi mai ales timpul o vor spune, fără nici o- îndoială, cu toată dreptatea.*

N-am scris cartea de faţă numai pentru cititorii români. Interesul unor editori străini pentru ea ne-a stimulat şi mai mult, căci dorinţei fireşti de succes personal i se adaugă şi dorinţa, tot atît de firească pentru noi, de a spori numărul, din păcate încă prea mic, al autorilor români de circulaţie internaţională. Gîndim că fiecare cercetător, fie el ,,prof. univ. dr. doc." cum citim pe atîtea cărţi de vizită, fie el *numai profesor de şcoală elementară de periferie, este dator să facă tot ceea ce îi este cu putinţă pentru prestigiul ştiinţei româneşti.*

Creşterea continuă a democraţiei socialiste în sensul că participarea maselor la acţiunea de conducere devine din ce în ce mai largă şi mai adîncă impune interesul[1] *pentru teoria argumentaţiei. Adeziunea mecanică, automată, la un program social este incompatibilă cu democraţia socialistă, şi numai argumentaţia sigură pe mijloacele ei o poate transforma în adeziune reală. De asemenea, tehnica propagandei, al cărei rol devine, pe măsură ce trece timpul, tot mai covîrşitor în viaţa internă a societăţilor şi în relaţiile internaţionale, trebuie să preocupe mai mult pe gînditorii români. Fără îndoială, dreptatea cauzei noastre, justeţea programului nostru sociaî şi evidenţa realizărilor vorbesc de la sine. Dar în împrejurările de azi, cînd tehnicile persuasive s-au dezvoltat în mod uluitor mai ales în direcţia posibilităţilor de inducere în eroare, nu ne este permis să neglijăm baza filozofică a propagandei noastre. Am fi bucuroşi dacă această carte ar contribui măcar cu cîteva sugestii în acest sens.*

Un cuvînt despre surse : se ştie că nu sîntem dintre aceia care şi le ascund. Ele sînt însă mult mai bogate decît rezultă din aparatul critic de subsol, dar nu le-am- putut indica pe toate din motive uşor de înţeles. Ne-am luat, cum se zice, bunul nostru de acolo de unde l-am găsit, dar în privinţa trimiterilor am dat preferinţă lucrărilor mai noi sau care ni se par mai puţin cunoscute cercetătorilor români. Cei competenţi şi generoşi vor recunoaşte că am atras

atenţia asupra unor texte străvechi care trecuseră neobservate şi că altora le-am dat o interpretare nouă pe care o credem şi plauzibilă. O bibliografie suplimentară va oferi celor care vor să lucreze în acest domeniu sugestii binevenite. Dar respectul pe care îl datorăm cititorului ne obligă să recunoaştem fără echivoc că unele dintre lucrările indicate în bibliografia suplimentară ne sînt cunoscute doar din surse de mîna a doua, dar bine verificate, astfel că riscul de a greşi în privinţa meritelor lor este minim.

finem să atragem atenţia că nu sîntem şi „retor", ci numai un cercetător care crede că ştie ceva despre retorică. Cu alte cuvinte, cunoaştem regulile codificate- de *această disciplină, dar nu le stăpînim şi practic. Regretăm, deci, că n-am putut da redactării noastre nici claritatea caldă şi maiestuoasă a stilului lui Tudor Vianu, care ar fi fost cel mai potrivit cu o astfel de cercetare, nici virtuţile uluitoare ale stilului lui George Călinescu. Sperăm totuşi că lectura acestei cărţi nu va fi prea obositoare şi că cei care vor binevoi să o facă pînă la capăt se vor alege cu ceva.*

***V.* F.**

N.B.

Am socotit necesară folosirea termenului *persuasiune* în locul neaoşului *înduplecare,* folosit în secolul trecut şi chiar azi de către H. Wald. *înduplecare* nu acoperă în întregime aria semantică a termenului *persuasiune,* ci doar pe aceea a noţiunii de *captatio benevolentiae.* Termenul artă în accepţiunea cu care el circula în antichitate — *ars earum rerum est quae sciuntur: ars erit quae disciplina percepi debet* — este scris cu ghilimele pentru a evita confuzia cu accepţiunea sa de azi. N-am putut evita unii termeni ca *regolistică, preceptistică, renascentist, rinascimental,* care, probabil, vor supăra unele urechi mai „puriste". Cerem iertare nu numai pentru aceste mici infracţiuni, ci şi pentru altele de care nu ne-am dat seama.

RHETORICA REDIVIVA

Revalorificarea moştenirii culturale cu scopul de a stimula progresul sau de a evita o răsturnare a ordinii stabilite este un procedeu străvechi. Sofistica a doua, în cultura grecească, antiquariismul, în cea latină, micile „renaşteri" medievale ca şi Renaşterea cea mare sînt exemple îndeobşte cunoscute, şi ele dovedesc că şi în această privinţă puţine sînt metodele cu adevărat noi.

O cercetare cît de fugară ne duce la observaţia că astăzi, pentru a se pune capăt sau măcar pentru a se micşora criza în care se zbate cultura burgheză, două soluţii bazate pe revalorificarea moştenirii culturale îşi dispută întîietatea. Una, ceva mai nouă, propune revalorificarea moştenirii medievale, mai precis a scolasticii şi a tomismului, concentrînd în acelaşi timp atenţia asupra aspectelor negative ale Renaşterii şi umanismului renascentist, cu scopul declarat de a opera o aşa-zisă „demitizare" în conştiinţa publicului larg. Ceea ce nu poate fi negat în aportul Renaşterii şi umanismului corespunzător este minimalizat sau pus cu mai multă sau mai puţină abilitate pe seama evului mediu, Renaşterea nefiind altceva decît o prelungire a epocii de mijloc, de care nu s-ar putea deosebi decît cel mult prin aspectele ei negative. în linii mari, această mişcare este cunoscută sub numele de *neospiritualism.* Ea este propagată de reviste cu autoritate şi numără adepţi de mare prestigiu, care nu sînt întotdeauna numai medievişti celebri prin erudiţie, ci şi gînditori care au alte puncte de pornire, dar se întîlnesc cu primii în concluziile generale ale operelor lor.

în ciuda intensei activităţi pentru reabilitarea şi revalorificarea *spiritualităţii* medievale, mişcarea mai veche, care propune revalorificarea moştenirii antice, cunoaşte o amploare crescîndă. Prestigiul unor militanţi de mare merit, care nu se mărginesc la erudiţia filologică sau la istoria şi filozofia culturii, îi conferă aureolă şi contribuie la atragerea sprijinului activ al tuturor celor pentru care reîntoarcerea la „spiritualitatea medievală" reprezintă o primejdie nu numai pentru ordinea stabilită, ci şi pentru om şi umanitate în general.

Totuşi, mişcarea pentru revalorificarea culturii antice n-a ieşit nici astăzi din domeniul generalităţilor seducătoare care o caracterizează chiar de la început. De la Winckelmann şi Goethe la Stenzel$_r$ Jaeger şi Marrou, eforturile partizanilor ei n-au avut alt rezultat în afară de acela de a propune o imagine mereu corectată a antichităţii. Ceea ce este clar în această mişcare este convingerea tuturor că lumii greco-latine i se datorează cuceriri definitive, nu tranzitorii,, ale genului uman, şi că omenirea nu se poate dispensa de ele fără riscul de a se înstrăina de sine însăşi şi de a-şi pricinui suferinţă.

Dar ce anume să luăm din cultura antică şi cum să folosim astăzi acest tezaur? Iată întrebări la care nici teoreticienii *neoclasicismului* nici cei ai *neoumanismului* n-au răspuns în mod satisfăcător,, căci o *restitutio in integrum,* aşa cum o visau unii dintre umaniştii Renaşterii, nu mai este pentru nimeni posibilă azi. Cînd, în rare cazuri, se încearcă o schiţare de program sau se propune vreo metodă, disensiunile se adîncesc şi mai mult, astfel că discuţiile nu duc la nici un rezultat practic. Odată intrată în faza „consumaţiei excesive",, lumea capitalistă nu mai poate concepe *neoclasicismul* sau *neouma- nismul* ca orientări apte de a se impune şi de a influenţa într-un fel oarecare dezvoltarea ştiinţelor sociale.

Există totuşi o mişcare independentă de cele la care ne-am referit mai sus, care încearcă şi chiar a reuşit să iasă din domeniul generalităţilor seducătoare, dar inoperante, ale acestor direcţii. Este mişcarea pe care am putea să o numim *neoretorica.* Promotorii ei nu afişează o idealizare a lumii greco-latine, ci se limitează la revalorificarea retoricii, această disciplină uitată în vremea noastră, dar atît de

caracteristică pentru antichitatea greco-latină. Pentru adepţii acestei mişcări, retorica nu oferă un ideal formativ, cum oferea în antichitate, şi nici un reţetar destinat oratorilor şi apoi oricărui mînuitor al prozei, cum a fost cazul pentru antichitatea tîrzie, pentru epoca medievală şi pentru cea rinascimentală. După ei, retorica oferă un corpus de cuceriri de alt ordin, mult mai important decît s-a crezut, aşa că nimic nu îndreptăţeşte dispreţul şi uitarea care au învăluit-o datorită atacurilor necruţătoare la care a fost supusă din partea empirismului, iluminismului şi romantismului. O parte din aceste cuceriri se adeveresc a fi şi astăzi utile, iar altele merită să fie reluate şi adîncite spre folosul filozofiei şi multora din restul ştiinţelor sociale.

Deşi recentă, mişcarea neoretorică este impresionantă ca amploare. Ba poate fi urmărită nu numai în logică şi în teoria cunoaşterii, ci şi în filozofia dreptului, în lingvistica generală, în stilistică şi în critica literară. Mai mult: corpusuri de norme empirice, cum sînt cele referitoare la reclama comercială — *marketing,* tehnica afişului etc. — sau la propaganda politică şi religioasă, tind să devină ştiinţe în cel mai riguros sens al termenului datorită revalorificării şi dezvoltării unora dintre cuceririle vechii retorici.

O cît de sumară investigaţie în aria semantică a termenului *retorică* ne duce la constatarea că amploarea mişcării poate fi urmărită şi în adîncime. Se ştie că lupta pentru afirmarea romantismului în literatură s-a dus sub lozinca „libertăţii în artă". Aceasta presupune abolirea tuturor regulilor codificate de retorică şi acolitul ei, poetica. Singura constrîngere admisă era aceea a gramaticii. *Querre â la rhetorique et paix a la grammaire* proclamase Hugo, şi cu aceasta declanşase procesul deprecierii unei discipline care dominase cu autoritate literatura franceză de pînă atunci. Retorica devine o disciplină inutilă şi chiar dăunătoare, care avea să fie scoasă din învăţă- mînt în mai toate ţările. Către sfîrşitul secolului trecut, Renan o numea *l'art pretendu de bien dire* şi *la seule erreur des Grecs,* explicînd înfrîngerea din 1871 şi prin precăderea care i se acordase în şcoala franceză [x].

Afirmaţia lui Renan reflectă consecinţa succesului concepţiei formative „realiste" *(Realbildung),* care începuse

să se afirme în perioada de ascensiune a burgheziei în dauna concepţiei „formaliste” *(Formalbildung),* caracterizată de precăderea acordată disciplinelor literare, printre care retorica deţinea locul de frunte. Privită din acest punct de vedere, deprecierea retoricii capătă o semnificaţie mai largă, care depăşeşte aspectul de episod în concurenţa dintre şcoala literară romantică şi cea clasică. în mod firesc, accepţiunea peiorativă devine dominanta ariei semantice a termenului. în 1947, pentru un filolog şi istoric al culturii ca E.R. Curtius, aprecierea de „maculatură” şi „fantomă înfiorătoare” încă mai corespundea unei stări de fapt, iar în 1950, pentru un Louis Br^hier, aceea de „instrument periculos” nu conţinea nici o exagerare [1] [2].

Dispreţul pentru această disciplină ajunsese atît de mare încît a dat naştere unei complete răsturnări semantice a termenului. Pînă mai de curînd se vorbea de „retorismul romantic”, de „retorica romantică”, adică de stilul afectat, bombastic şi de aşa-zisele „envol^es lyriques” proprii mai tuturor scriitorilor care aparţin acestei şcoli, a cărei doctrină literară era cu ostentaţie fundată pe *antiretorică.*

Totuşi, accepţiunea peiorativă, dominantă pînă acum două decenii, rămîne centrală doar pentru o parte a publicului larg. Aprecierile favorabile, rarissime şi timide pînă în preajma ultimului război mondial, s-au înmulţit brusc în ultima vreme, iar tonul lor este departe de a fi reţinut. Din numeroasele exemple pe care le avem la îndemînă, reţinem pe acela al lui H.I. Marrou precum şi pe acela al lui Pierre Guiraud ca mai semnificative şi mai cunoscute, fiindcă au apărut în lucrări de mare circulaţie. „jPentru noi, modernii, — scria Marrou — retorica este sinonimă cu artificiu, nesinceritate, decadenţă. Aceasta, poate, fiindcă pur şi simplu n-o mai cunoaştem şi că am devenit nişte barbari. Trebuie să comparăm retorica cu alte sisteme de convenţii, pe care, în alte epoci clasice, le-au avut celelalte arte : să ne gîndim la legile perspectivei în pictură, la acelea ale

---

1 ***Discours et conftrences,*** **Paris, Calman Livy Editeurs, 1935, p. 137.**

2 **E.R. Curtius, Bie *europâische Literatur und laleinisches Mittelaller,* Berna, Francke, 1954 [2], p. 71 — 89; Louis BrGhier, *Le Monde byzantin,* voi. III, Paris, Albin Michel, 1950, p. 333.**

armoniei în muzica noastră de la Bach sau Eameau la Wagner, la acelea ale versificaţiei încă. Formalism, frivolitate, dar şi deno- minator comun între toate spiritele acestei civilizaţii”[3].

Pentru Pierre Guiraud, „...Retorica este altceva decît un simplu mănunchi de reguli; ea este expresia unei cultul i (...); dintre toate disciplinele antice, ea este, cu siguranţă, cea care merită cel mai mult numele de ştiinţă : amploarea observaţiilor, precizia definiţiilor şi rigoarea clasificărilor ei constituie un studiu sistematic al resurselor limbajului, al cărui echivalent nu se vede nicăieri în restul cunoştinţelor umane ale vremii aceleia”[4].

După afirmaţii ca acestea, numeroase şi făcute de personalităţi care s-au ilustrat în diferite domenii de cercetare, era firesc ca dorinţa de revalorificare a retoricii să fie resimţită de numeroşi gîn- ditori, fapt care s-a şi întîmplat. Este de la sine înţeles că nu dorinţa unora a declanşat revirimentul retoric la care asistăm. Cauzele sînt numeroase şi adinei, deşi nu negăm că reabilitarea retoricii este pentru unii dintre partizanii ei doar o modă. însă ceea ce trebuie să reţinem deocamdată este faptul că nu filologilor clasicişti se datorează acest reviriment retoric şi nici autorilor de manuale de stilistică, deşi ei alcătuiesc o categorie de cercetători care n-au neglijat niciodată această disciplină. în definitiv, ce datorează neoretorica unui Volkmann, unui Baldwin, unui Navarre sau unui Grierson?

Reabilitarea retoricii se datorează în special filozofilor, adică tocmai adversarilor care au combătut-o cu înverşunare timp de peste două milenii. Dacă, în 1952, Ch. Perelman deplîngea faptul că termenul *retorică* nu este înregistrat în celebrul *Vocabulaire de la philo- sophie* al lui Lalande, dacă în 1956 Paolo Rossi reproşa lui Guido de Ruggiero că într-una din principalele sale lucrări expediază problema retoricii rinascimentale în numai opt pagini, astăzi situaţia este alta. Retorica a devenit pentru mulţi o cale de a scoate filozofia din impas şi de a oferi baze mai favorabile adîncirii relaţiilor interdisciplinare. Ultimele rînduri scrise de Emile Br6hier au fost prefaţa, întreruptă în mijlocul unei fraze, acordată

3* **H.I. Marrou, *Histoire de l'iducation dans l’antiquiti,* Paris, Ed. du Seuil, 1965** [7]**, p. 306-307.**

4 **Pierre Guiraud, *La Stylistique,* Paris, P.U.F., 1967 *, p. 24, 29.**

lucrării *Rhetorique et Philosophie* semnată de Ch. Perelman şi L. Olbrechts-Tyteca. Noile dicţionare filozofice, cum sînt, de pildă, importanta *Enciclopedia filosofica,* cel datorat lui Ferreter Mora ca şi acela al lui Dagobert D. Runes "and 72 autorities", foarte consultat în lumea anglofonă, se grăbesc să o înregistreze în ultimele ediţii. Excepţie face Lalande, care încă n-a înregistrat termenul în ediţia din 1968, ultima pe care o cunoaştem. Sînt, desigur, şi alte excepţii, dar cea mai surprinzătoare de care avem cunoştinţă o prezintă marea *Encyclopedie of Philosophy,* publicată sub direcţia lui Paul Edwards de către Mac Milan Company (Londra — New York, 1967). Această monumentală lucrare, cu merite excepţionale, este totuşi în unele privinţe, aşa cum s-a remarcat de către mai mulţi recenzenţi, ,,în urmă cu un an şi cu o idee"[5]. Redactorii ei n-au sesizat adînca noutate pe care o reprezintă apariţia atî- tor lucrări de mare prestigiu consacrate teoriei argumentaţiei, şi înfiinţarea de catedre speciale de argumentaţie şi retorică la mai toate universităţile occidentale, ba încă şi la noi, căci începînd cu 1971, la facultăţile de drept studiul logicii şi al retoricii este obligatoriu.

Aşadar, *Rhetorica rediviva* este una dintre caracteristicile cele mai importante ale culturii actuale. Vom arăta la locul cuvenit ce ni se pare valabil şi ce nu în această vastă acţiune de reabilitare, ale cărei proporţii încă n-au atins punctul culminant. Deocamdată semnalăm faptul că se face abuz de termenul *retorică* şi că erori şi confuzii flagrante, proprii veacurilor trecute, dăinuie şi azi împiedicîncL afirmarea completă a elementului pozitiv pe care îl comportă neo- retorica. Puţini ştiu azi ce este de fapt această disciplină, şi mai ales stilisticienii şi adopţii unei anumite orientări caracteristice criticii literare occidentale se fac vinovaţi de menţinerea unui surprinzător climat de confuzie. Explicaţia o găsim în faptul că istoria acestei discipline n-a fost complet scrisă, iar din cit s-a scris numai anumite capitole sînt valabile, căci punctul de vedere care a dominat a fost cel îngust filologic. S-a înrădăcinat ideea că retorica a fost ceea ce în epoca modernă se înţelege prin

---

5 **Cf. Vasile Flore seu, *Reflecţii fugare pe marginea unei enciclopedii filozofice,* in „Revista de filozofie", Buc., 1969, tom. 16, nr. 3, p. 388—391.**

stilistică. Novalis vorbea de *Stylistik oder Rhetorik,* Heiling de *praktische Rhetorik* adică de stilistică, iar Worcester de o *treatise on style,* adică de retorică [6]. După aproximativ o sută şaizeci de ani, în plin avînt neoretoric, o distinsă cercetătoare latino-americană face aceeaşi confuzie, înţelegînd prin stilistică nu chiar o retorică *tout court,* ca Novalis şi Worcester, ci o *nueva retorica,* pe care o defineşte în cel mai tradiţional mod cu putinţă în această epocă caracterizată totuşi de neoretorică : ,,... .Retorica studiază genurile, stilurile şi figurile (...). Dar retorica nu e numai analiza şi gramatica expresiei literare, ea este şi un tratat de compoziţie"[7].

Cazul citat mai sus nu este unic. Pe parcurs vom oferi şi alte exemple care dovedesc că, pentru unii, neoretorică nu e decît o etichetă nouă pentru o disciplină veche, la modă acuma, de unde concluzia gen La Palice : nu poţi înţelege neoretorică dacă nu ştii ce a fost cu adevărat retorica.

Pentru sesizarea ansamblului problemei vom face o anticipare, dar nu definind retorica, ci pornind de la faptul că de-a lungul celor două milenii şi jumătate care s-au scurs de la constituirea ei, s-au propus sute de definiţii. Ele se pot grupa însă în trei tipuri, reductibile fiecare la cîte o formulă mai pregnantă, care a circulat mai mult şi care reflectă una dintre cele trei faze mari ale istoriei acestei discipline. Desigur, viziunea istoristă a acestei probleme este foarte susceptibilă de a greşi reducînd diversitatea la o unitate riguroasă, care, practic, n-a existat niciodată. Dar în cazul de faţă riscul este minim, şi cititorul se va convinge singur că afirmaţia noastră nu este exagerată.

Prima definiţie este aceea de „creatoare a persuasiunii" — 7tet0ouţ SvjpoupYâţ—, pe care Platon o atribuie lui

---

6 ***A pud*** **Guiraud, *op. cit.,* p. 6.**

7 **Cecilia Hernandez de Mendoza, *Introduccion a la estilistica,* Bogota, Instituto Caro y Cuervo, 1962, p. 61 — 63. Aceeaşi îngustă înţelegere a retoricii o găsim şi la Guiraud : „La stylistique est une rhătorique moderne sous sa double forme : une science de l'expression et une critique des styles individuels" *(op. cit.,* p. 6). Recenzind cartea lui St. Munteanu, *Stil fi expresivitate poetică,* D. Macrea menţine confuzia dintre retorică şi stilistică, ba încă nu mai deosebeşte disciplina noastră nici măcar de poetică : „Poetica sau retorica, disciplină cu o vechime de peste două mii de ani... Ea [cartea recenzată] face şi un succint istoric al poeticii româneşti, sub numele modern de stilistică..." („România literară" nr. 32 din 3 august 1972).**

Gorgias, dar care a circulat mult în antichitate şi ca fiind a lui Isocrate, deşi încă din vremea lui Quintilian s-au formulat îndoieli serioase asupra acestei atribuţii. Platon, Isocrate, Aristotel, Eudor, Hermagoras, Ariston, Apollodor şi Cicero, ca să nu ne oprim decît la principalii autori de tratate sau numai teoreticieni, au notat, cu mici diferenţe, faptul că nucleul noţiunii de retorică sau aşa-zisul *officium oratoris,* îl constituie *persuasiunea,* fie în toate domeniile de activitate, fie numai în cel politic şi judiciar.

Al doilea tip de definiţie, caracteristic fazei postciceroniene pînă la scolastică, marchează o deplasare vizibilă a interesului spre comunicarea propriu-zisă şi mai ales spre mijloacele prin care ea se realizează. Persuasiunea apare rar ca notă a definiţiei, şi nici obiectul ei nu este amintit prea des. Cea mai pregnantă formulă este aceea pe care a impus-o Quintilian : *ars* sau *scientia bene dicendi,* adică ansamblul de reguli tehniciste, mai precis ştiinţifice, *nu empirice,* care fac ca o comunicare să fie perfectă. *Bene* se referă atît la rezultatul comunicării cît şi la calitatea ei estetică. Formule ca *apte dicere* sau *recte dicere,* şi ele numeroase în faza incipientă a perioadei respective, sînt treptat-treptat umbrite de *bene dicere* în sensul de *pulchre,* retorica devenind deci mai mult o artă a vorbirii elegante — *ars pulchre loquendi.* în celebra definiţie a lui Theodor din Gadara, raportată de Quintilian, persuasiunea este menţionată ca obiectiv posibil — *in quoque potest* — nu obligatoriu, accentul căzînd pe mijloacele care fac ca un discurs să fie perfect esteticeşte. Retorica este deci: „arta invenţiei, alegerii şi exprimării cu ornamente convenabile, care poate servi la a convinge.. . ”[8]. Retorica nu mai este, sau este mai puţin o artă a persuasiunii, adică cu dominante implicaţii filozofice. Promovînd *ornarea* ca notă esenţială a noţiunii de act retoric, teoreticienii acestei epoci operează o vizibilă deplasare a disciplinei noastre din aria filozofiei în aceea a problematicii literare propriu-zise.

A treia definiţie este aceea de *ars ornandi,* foarte des

---

8 ***Ars inventrix el judicatrix et enuntiatrix decente ornatu, quod in quoque potest sumi persuabile... (Inst. orat.,* II, XV, 21). Notarea persuasiunii ca element fundamental al actului retoric mai apare la compilatori cum sint Cassiodor şi Isidor din Sevilla, ba incă şi mai ttrzlu.**

întîlnită în evul mediu şi chiar mai tîrziu. în celebrele versuri mnemotehnice care enumerau artele liberale şi expuneau în modul cel mai succint cu putinţă rostul fiecăreia, retorica este indicată astfel: *rhet verba colorat,* ceea ce arată că ea a devenit o stilistică practică, aşa cum o va defini Heiling în 1837 [9].

Sînt, desigur, şi în această perioadă unele voci discordante. Brunetto Latini o defineşte astfel: *rectorique est une science ki nous ensegnO bien, plainement et parfaitement dire es choses communes et es privees, et tonte sa entention est a dire paroles en tel maniere que l'en face croire ses dis a ceauş qui Ies oient.* Trecînd peste alte cîteva excepţii nesemnificative, vom reaminti pe aceea din 1675, a lui Pâre Lamy (Bernard), din ordinul oratorienilor, autor al unui celebru tratat intitulat foarte sugestiv *L'art de parler.* Oratorianul protestează împotriva definirii retoricii ca *art de bien dire pour persuader* pe motiv că nu există „artă" care să te înveţe să nu faci bine ceva, şi că unica funcţie a limbii este obţinerea acordului ascultătorului la tezele vorbitorului. Aceasta ar motiva nu numai excluderea lui *bene — bien* din definiţia tradiţională, ci şi renunţarea la inutila indicaţie privind persuasiunea. Cam în aceeaşi epocă, Bourdaloue şi Le Gras insistă, în tratate nu de prea mare autoritate, asupra interdependenţei dintre *bien dire* şi *persuader,* problematizînd mai mult decît alţii asupra implicaţiilor etice ale artei oratorice. La începutul secolului nostru, un autor italian pe nedrept uitat — Giuseppe Prezzolini, *L'arte di persuadere,* 1906 — ştia că retorica este ceva mai mult decît arta care arată *Come adornare il mio pensiero,* cum îşi intitula manualul un A.G. Bertolotti (Bergamo, 1926); la fel şi un alt precursor nedreptăţit de

---

9' **Iată cele două versuri pe care le transcriem cu indicarea tn paranteze a elementului suprimat în original : *Gram* (atica) *loquitur; dia* (lectica) *vera docet; rhet* (orica) *verba colorat;/mus* (ica) *cănit; ar* (rithmetica) *numeral;* je(ometria) *ponderat;* astronomia) *colit astra,* adică „gramatica vorbeşte, dialectica învaţă adevărul, retorica împodobeşte cuvintele, muzica cîntă, aritmetica numără, astronomia studiază stelele" (Detalii la J.E. Sandys, *Hîstory of Classical Scholarship,* Cambridge, 1921, p. 149 şi *passim.* în unele manuscrise, în *loc de rhet verba colorat intllnim rhe verba ministrat,* ceea ce arată că retorica este confundată cu gramatica, înţeleasă şi atunci ca *enarratio poetarum.***

istorie cum este Carlo Michelstaedter, autor al unei lucrări intitulate *ha persuasione e la retorica* (Firenze, 1922). Dar toate aceste voci sînt numai aparent discordante, căci ele nu fac altceva decît să repună în circulaţie locuri comune ale retoricii antice, fără să reuşească să modifice soarta acestei discipline.

Poziţia lui Lamy, Bourdaloue şi Le Gras nu reflectă numai o îngustă înţelegere a funcţiei limbii sau numai atitudinea tradiţională a teoreticienilor creştini, pentru care *arta ca artă* este susceptibilă de păcat — *ars inflat.* Ea reflectă şi o surprinzătoare neînţelegere a uneia dintre cele mai indiscutabile cuceriri ale retoricii vechi, pe care era fundată oratoria epidictică : anume că actul comunicării poate fi simultan şi fapt de artă, vorbitorul ţinînd să arate nu numai *ce* doreşte din partea ascultătorului, ci şi să atragă atenţia acestuia asupra *felului în care el este solicitat,* fapt redescoperit cu brio azi de Roman Jakobson şi *noua critică* franceză. Dar chiar dacă am multiplica exemplificarea, poziţia aceasta rămîne izolată, căci în istorie nu cantitatea de documente care atestă un fapt este sursa caracterului său de fapt *istoric,* adică *semnificativ.* înţelegerea retoricii ca *ars ornandi* în epoca la care ne referim este covîrşitoare şi în sens calitativ, nu numai cantitativ. Exemplul cel mai grăitor îl oferă tratatul din 1805 al lui Domairon, care rezumă perfect atitudinea generală faţă de această disciplină. Retorica a devenit o *tehne* a decoraţiei, un fel de „artă, a Glycerei" : *V aride distribuer des ornements dans un ouvrage de prose.* Numai în această perioadă au fost posibile lucrări cum este aceea a lui R.P.Daire, *Les ipithetes franţaises rengees sous leurs substantifs,* pe care autorul o prezintă drept *ouvrage utile aux poetes et aux orateurs* (Lyon, 1759). După cîte ştim, cercetătorii recenţi ai tratatelor franceze de retorică n-o citează, deşi ea este, fără îndoială, unul dintre cele mai semnificative fapte pentru istoria retoricii. Lucrarea lui R.P. Daire este destinată să uşureze la maximum aşa- zisa ornare, căci doritorul n-avea decît să deschidă dicţionarul la substantivul respectiv pentru a găsi ornamentele recomandate.

Aşadar, procesul literaturizării retoricii început încă din epoca postciceroniană, este definitiv încheiat în evul mediu, cînd sinonimia acestei discipline cu stilistica — în

terminologia epocii respective, cu gramatica — devine unanim acceptată[10]. în linii mari, istoria acestei discipline, care şi-a început lunga ei carieră ca disciplină filozofică, este istoria transformării ei în disciplină literară. Revirimentul neoretoric la care asistăm implică redescoperirea şi valorificarea creatoare a unora dintre cuceririle ei ca disciplină filozofică, oferind baze noi pentru adîncirea relaţiilor interdisciplinare. în lingvistica generală şi în critica literară recentă — *new criticism* — şi *la nouvelle critique* — nu poate fi vorba de o neoretorică propriu-zisă, căci în acest domeniu există o continuitate. în definitiv, s-a vorbit întotdeauna despre figuri şi tropi, despre genuri sau despre structura compoziţională a unei opere literare.

Singura înnoire, este drept, foarte spectaculară, constă în faptul că lingviştii şi criticii literari care pornesc de la această disciplină au descoperit, ca celebrul personaj molieresc, că ceea ce fac este, în fond, retorică. „Noua critică", fie ea de nuanţă americană, fie ea de nuanţă franceză, o recunoaşte cu entuziasm, dar a întrebuinţa termenul *neoretorică* numai pentru atît de puţin lucru ni se pare un abuz terminologic şi un obstacol în calea adevăratei înnoiri.

Vom vedea în capitolele următoare cum retorii mărunţi, cu orizont îngust-tehnicist, pe care Cicero îi numea cu dispreţ justificat „grecotei" — *graeculi* au contribuit la deprecierea acestei discipline care a oferit prima bază de organizare temeinică a relaţiilor interdisciplinare. Ar fi o eroare deci, dacă n-am atrage atenţia asupra pericolului pe care îl prezintă reapariţia compilaţiilor cu liste de figuri şi tropi datorate „grecoteilor" moderni, pentru care retorica nu este deoît o disciplină redevenită la modă, aptă să ofere o

---

10 **încă de la constituirea ei ca disciplină sistematică, gramatica n-a fost numai o *tehne* a scris-cititului, ci şi o teorie literară cu ample preocupări de critică şi interpretare a marilor oratori, aşa cum rezultă din definiţia lui Dionisie Tracul, părintele ei, şi din şi mai celebra definiţie a lui Quintilian : *recte loquendi .. .scientia el enarratio poetarum* (I, IV, 2). La Cassiodor, Întrepătrunderea dintre gramatică— azi am zice „stilistică" — şi retorică este atît de puternică, incit separaţia este dificilă : *grammatica vero est peritia pulchre loquendi ex poetis illustribus auctoribusque colleeta; officio eius est sine vitio dictio- nem prosalem metricamque componere (Inst.,* II, 1,1). Vom da detalii mai ample în capitolul IV.**

promiţătoare *business.* Arătînd *cum,* şi *de ce* s-a transformat ea din disciplină larg filozofică în disciplină literară vom uşura înţelegerea adevăratei înnoiri pe care o reprezintă reabilitarea ei actuală şi vom preveni transformarea înnoirii reale în modă trecătoare.

GENEZA RETORICII

Pînă pe la sfîrşitul secolului trecut încă se mai credea că retorica este o creaţie exclusiv grecească. Cercetări mai atente au dovedit însă că, în virtutea legii unităţii de dezvoltare a societăţilor omeneşti, retorica nu este străină nici vechii culturi chineze, nici celei indice, deşi în condiţiile specifice acestor culturi abia s-a putut depăşi faza elementară pe care o reprezintă eristica *.

încă din antichitate s-a schiţat teoria aşa-numitei ,,înzestrări naturale" a grecilor pentru artă şi filozofie şi, bineînţeles, pentru vorbirea frumoasă şi convingătoare. *Grais ingenium, grais ăedit ore rotundo loqui,* notase Horaţiu punînd bazele teoriei, cu aderenţi şi azi, a „miracolului grec". E.R. Curtius aminteşte des de această înzestrare naturală pe care o recunoaşte şi latinilor, dar care ar lipsi

[1] **Unele referinţe privind locul retoricii in cultura chineză la A. Forke, *Geschichte der alten chincsischen Philosophie,* Hamburg, 1927, care întrebuinţează primul termenul de „sofistică" în legătură cu un grup de logicieni din secolele III, IV î.e.n. ; altele la Marcel Granet, *La pensie chinoise,* Paris, La renaissance du livre, 1934, p. 432 — 445; puternică atitudine antiretorică la Confucius, foarte asemănătoare cu cea creştină şi cea populară de pretutindeni, deşi importanţa „cercetării cuvintelor" era şi pentru acest glnditor la fel de mare ca şi pentru sofiştii Helladei. Detalii interesante la Wang Tao, *La pensie humanisle chez Ies leltris confuciens,* în „Diogene", nr. 13, 1956, p. 127 — 129; alte referinţe la I. Kon Pao Kan, *Deux sophistes chinois,***

Paris, P.U.F., 1953, care insistă asupra similitudinii de preocupări, metode şi orientări dintre sofistica chineză şi cea grecească. O sumară şi cu multe inexactităţi descriere a unor tratate de retorică sanscrită în vechea lucrare a lui L. Refort, *La rhitorique sanscrite,* Paris, 1884. Pentru locul retoricii în gindirea arabă vezi *Grammaire et thiologie chez IbnHazm de Cordoue,* Paris, Vrin, 1956, p. 105 — 106,195 — 215; Jamal Mouhasseb, *Essai sur la classification des sci- ences,* Damasc, 1953, care dă numeroase informaţii privind locul retoricii în clasificările ştiinţelor propuse de Al. Farabi, Al. Khawarzmi şi alţi gînditori, p. 21 — 24; cu totul depăşită vechea lucrare de sinteză a lui Garcin de Tassy, *Rhitorique de l'orient musulman.* Paris, 1873. Pentru sesizarea rolului gîndirii arabe în orientarea antiretorică a medievalilor occidentali vezi excelenta lucrare a lui G. Quadri, *La philosophie arabe dans l'Eu- rope midieoale des origines ă Averrois* (trad.) Paris, Payot, 1960, p. 204 şi urm., p. 219 şi urm.

popoarelor germanice [11]. W.D. Boss, excelent editor al retoricii lui Aristotel şi autor al unor studii cu mari merite consacrate Stagiri- tului, aplică altfel această teorie. Pentru el, sursa retoricii n-ar sta în înzestrarea pentru elocvenţă a grecilor, ci într-un „spirit politic şi procesiv, care ar fi adevărata caracteristică naţională a acestui popor"[12].

Merită să fie amintită şi o altă teorie care minimalizează rolul grecilor în constituirea retoricii ca disciplină. Ros de complexe de inferioritate naţională, ca mai toţi romanii culţi din vremea sa, Cicero atribuie grecilor numai retorica de şcoală, adică o retorică rudimentară, ba încă şi dăunătoare, pe ai cărei profesionişti îi numeşte cu dispreţ *graeculi.* Cealaltă retorică, nobilă şi folositoare fiindcă se bucură de colaborarea filozofiei, trebuie considerată drept creaţie latină, deşi dezvoltă tradiţia isocratică şi presocratică[13]. Această concepţie mai are şi azi partizani. Un cunoscut istoric al umanismului cum este Toffanin consideră Roma drept simbolul cel mai pregnant al retoricii. Pornind de la rolul covîrşitor pe care l-a avut această disciplină în cultura latină, el se simte îndreptăţit să opereze cu opoziţia *Roma = retorică; Atena = ştiinţă.* In felul acesta s-ar putea rezolva dilema „ruptură — continuitate", care dă atît de mult de lucru cercetătorilor raporturilor

---

11 ***Op. cit.,* p. 75 şi urm. : *...Ein angeborenes Misstrauen gegen sie scheint dem Deutschen eigen.***

12[2] **W.D. Boss, *Aristote,* Paris, Payot, 1930 (trad.), p. 374.**

13 **Cf. A. Gulllemin (M. lle), *Le legs ae Ciciron,* în „Revue des 6t. latines", Paris, 1955-1956, tt. XXXIII, XXXIV, p. 204 şi urm., şi 159 şi urm.**

dintre cultura medievală şi cea rinascimentală. Secolul XIII, scientist şi antiretoric, ar merita numele de *il secolo senza Roma,* iar cel care marchează declinul Renaşterii ar merita pe acela de *fine del Logos*[14].

S-a vorbit mult în antichitate şi se mai vorbeşte şi astăzi încă de o aşa-zisă „retorică homerică"[15]. Originea acestui ciudat *topos* trebuie căutată în succesul extraordinar al epopeilor homerice, devenite foarte devreme nu numai culmea nedepăşibilă a artei literare, ci şi un tezaur de cunoştinţe pe baza căruia s-ar fi organizat ştiinţele propriu-zise. S-a stabilit obiceiul — adevărat tic al istoriografiei antice şi chiar moderne — de a căuta începuturile oricărei ştiinţe în textele homerice. însuşi Melanchthon credea că bazele astronomiei şi filozofiei au fost puse de Homer în celebra descriere a scutului lui Achile, iar pe la 1700, Anthony Collins încă mai numea *Iliada the epitome of all sciences ană arts.* Prin urmare nu trebuie să surprindă faptul că şi azi, pentru un Ren6 Schaerer, căruia i se datorează interesante studii asupra culturii antice, înseşi începuturile dialecticii sînt oferite de epopeea homerică '.

în cazul retoricii, ideea originii homerice avea cele mai mari şanse să se impună, căci textele epopeilor oferă multe notaţii privind instrucţia retorică pe care eroii ar fi primit-o în prima lor tinereţe. Un vers din Iliada conţine chiar o aluzie destul de clară la concursurile de elocvenţă care ar fi existat în epoca respectivă [16] [17]. Este de la sine înţeles că aceste notaţii nu puteau scăpa comentatorilor şi că ele au servit ca puncte de plecare pentru mulţi dintre gînditorii care au pus bazele retoricii ca disciplină riguroasă. Gorgias, Trasimach şi Theodoros se intitulau elevi ai lui Homer, iar

---

14[2] **O. Toffanin, *Storia dell'Umanesimo italiano,* Bologna, Zanichelli, 1952.**

15 **Cf. de exemplu, Marcel Delauny, *Le plan rhitorique dans l'iloquence grecque d'Homire i Dimostine.* Bruxelles, Palais des Acad6mies, 1959.**

16**G. R. Schaerer, *La prihistoire de la dialectique,* în „Revue de M6taphysique et de Morale", Paris, 1952, juillet-septembre, p. 285—317.**

8 ***Iliada, XV, vv.* 283 — 284 : „puţini dintre tinerii săi tovarăşi îl întreceau cînd, în şedinţe, îşi disputau gloria elocvenţei". Interpretarea versurilor acestea a dat totuşi loc la discuţii.**

17 ***Fedru,* 261 b ; Xenofon, *Mem.,* IV, 6, 15.**

Platon, ca adversar fără cruţare al retoricii psihologizante şi literare, ironizează aşa-zisele ,,tratate de artă oratorică pe care Nestor şi Ulise le-ar fi compus în faţa Troiei în clipele lor de răgaz".

încă din epoca de constituire a retoricii se ajunsese la stabilirea a două tipuri de elocvenţă bazate pe arta lui Ulise, care reuşea să convingă în special pe cei mulţi, şi a lui Nestor, valabilă mai ales în faţa regilor. Xenofon va vorbi de elocvenţa lui Socrate ca de o elocvenţă de tipul „Ulise"[9]. Mai tîrziu, Aphtonios, Hermogene, Telephos şi alţi autori din antichitatea tîrzie au pus în circulaţie studii despre „retorica homerică" căutînd să dovedească faptul că Homer n-a fost un teoretician empiric al acestei discipline, ci unul „tehnicist". Evident, avem a face cu o confuzie între elocvenţă şi tehnica ei care este retorica. De asemenea, se uită că epopeile homerice au fost fixate relativ prin ediţii cvasioficiale tocmai în perioada de constituire a retoricii ca disciplină. Disputele dintre eroii epici, cu replici strălucitoare şi discursuri abile, în măsura în care nu reprezintă adăogiri şi remanieri tîrzii ale textului, sînt clar explicate dacă avem în vedere categoria „democraţie militară" din terminologia marxistă. Fără o raportare riguroasă la istoria textelor şi la „democraţia militară" care a caracterizat perioada pe care ele o descriu nu putem înţelege aşa-zisa „retorică homerică", care nu e decît un *topos* deosebit de seducător, la care istoriografia serioasă ar trebui să renunţe.

O altă teorie privind geneza retoricii, de mare circulaţie în antichitate, are ca punct de plecare concepţiile sociogonice care leagă apariţia disciplinei care ne interesează de apariţia limbii. Un individ genial a creat limba, şi odată cu ea şi retorica, cu ajutorul căreia alţi oameni înzestraţi au reuşit să-şi convingă semenii să iasă din sălbăticie şi izolare şi să întemeieze societăţi cu obiceiuri stabile şi legi. S-a susţinut însă şi ideea că limba ar fi fost născocită de Zeus la rugăminţile lui Prometeu, protectorul genului uman şi factorul iniţial în teoriile teologice referitoare la originile civilizaţiei, iar elocvenţa, legată de numele lui Hermes, ar fi cauza principală a ieşirii din

sălbăticie[18]. Quintilian va încerca să corecteze această explicaţie care face din retorică un dar divin sau o creaţie umană spontană, utilizînd teoria lui Epicur, reluată de Lucretius, referitoare la originea limbii. Natura este creatoarea limbii şi prin urmare şi a aşa- numitei *eloquentia naturalis,* cum este tradusă noţiunea de εὐγχοττιοc. Retorica nu este altceva decît fruct al observaţiei şi al efortului de a codifica rezultatele ei cu scopul de a spori eficienţa elocvenţei naturale. în acelaşi timp, ea este şi instrumentul cu ajutorul căruia generaţiile noi îşi însuşesc experienţa înaintaşilor, fapt care îi conferă un loc de frunte în învăţămînt. Ideea se va păstra şi la Alcuin, care notează că s-a ieşit din sălbăticie *propter rationem et orationem,* iar mai tîrziu, Hugo de St. Victor va face în al său *Didascalion* o observaţie valabilă pentru geneza oricărei ştiinţe : *Erant prius et sermones communes et litterae; sed nondum recte loquendi vel disputandi prae- cepta data erat. Omnes enim scientiae prius erant in usu quam in arte.* Cu toate acestea, ideea că retorica ar fi o creaţie semispontană a unui om de geniu, deci i s-ar putea stabili începuturile absolute, este întîlnită aproape în toate studiile privind istoria acestei discipline.

S-a văzut uneori în legea lui Solon privind obligaţia fiecărui împricinat de a-şi susţine singur cauza în faţa judecătorilor punctul de plecare în constituirea retoricii ca disciplină. Desigur, apariţia sau numai înmulţirea *logografilor* — consilieri juridici şi redactori de pledoarii pentru cei care nu şi le puteau face singuri[19] — datorează

---

18 **O rezumare a acestei tradiţii consemnată de Aelius Aristide, care o citează ca argument în favoarea retoricii într-unul din discursurile sale antiplatoniciene. Se pare însă că rolul elocvenţei în geneza culturii a fost obiectul unei aprige şi îndelungate polemici, poziţia lui Epicur fiind un ecou al ei. După o notiţă a lui Diodor Şicului, Diccarc ar fi susţinut că oamenii de seamă care au creat civilizaţia au fost numai înţelepţi şi oameni de acţiune, nu şi elocvenţi, căci obiceiul de a face discursuri artistice a apărut tîrziu. Texte semnificative şi comentarii la F. Wehrli, *Die Schule des Aristoteles,* Basel, 1955. Întreaga problematică bine prezentată de Margherita Ismardi Parente, *Techne, Momenti del pensiero greco da Plutarco ad Epicur.* Florenţa, La Nuova Italia, 1966, lucrare fundamentală pentru problematica „artelor" în perioada respectivă.**

19 **Termenul „logograf" a denumit întti pe istoricul în proză, care glorifica cetatea natală. Ca şi poetul epic, logograful n-avea**

mult acestei legi, dar geneza retoricii este rezultatul unei cauzalităţi mult mai complexe.

Reprezentanţii de seamă ai patristicii, de cele mai multe ori oameni de oarecare cultură, considerau retorica şi dialectica drept creaţii ale sofiştilor. Dar o lungă tradiţie le spunea că primul sofist a fost Hermes, protector al literelor — Aoyio<; 'Ep^ţ —, dar şi al hoţilor — xeSptpo? 'Epp.7)ţ. Şi cum primii creştini identificau pe zei cu diavolul, retorica şi dialectica devin creaţii ale Satanei, „primul şi cel mai mare sofist", cum îl va numi sfîntul Vasile în *Omilia* 22. Pornind, probabil, şi de la etimologia pe care Platon o propune în *Cratyl* în legătură cu termenul *hades,* care denumea lăcaşul morţilor, devenit la creştini *iadul* — a înlănţui totul triumfînd nu prin forţa» brutală, ci prin şiretenie şi vorbe dulci —, nu numai de la tradiţia iudaică, căderea în păcat a genului uman este privită de primii creştini ca rezultat al dialecticii şi retoricii abile a diavolului, care luînd forma şarpelui — *serpens autem erai callidior cunctis animantibus* — a corupt întîi pe Eva cu vorbele lui îmbietoare, apoi, cu ajutorul ei, şi pe Adam, care a gustat din fructul oprit. în aceste concepţii trebuie căutată cheia alegoriilor medievale care înfăţişează dialectica, confundată adesea cu retorica, cu trup de femeie avînd ca cingătoare un şarpe.

Cînd artele liberale vor fi adoptate de creştini, toate, deci şi retorica, vor fi prezentate drept creaţii ale lui Dumnezeu. într-un opuscul celebru intitulat *Hortus deliciarum,* Herrada de Landsberg scrie: *Spiritus sanctus inventator est septem artium liberalium,* res- pingînd atît

---

nici o preocupare pentru adevăr, legenda şi faptele reale fiind în mod intenţionat amestecate, aşa cum cerea o lungă tradiţie literară şi mai ales patriotismul local care 11 însufleţea. Date noi despre logograful consilier juridic şi redactor de pledoarii pentru clienţi la Marius Lavency, *Aspects de la logopraphie judiciaire ă l'ipoque de Lysias* în „Revue d'antiquită classique", 1937, fasc. I, p. 125 — 135. Autorul crede că logografia nu era o fraudă, iar termenul nu avea accepţiunea peiorativă pe care s-au străduit s-o fixeze marii oratori, în special adversarii lui Isocrate, care Işi scria discursul fiindcă era timid şi nici n-avea vocea necesară rostirii lui în public. Citǎm cazul unui alt celebru logograf ,,de nevoie", Deinarchos, marc orator totuşi, fost elev al lui Teofrast şi Demetrios din Falera, care îşi scria discursurile fiindcă într-o vreme a fost lipsit de drepturi politice, fapt care nu-i îngăduia să ia cuvîntul In agorâ. Figurează în ,,canonul" celor zece mari oratori alcătuit de grămăticii alexandrini.

tezele părinţilor Bisericii cît şi pe aceea, mult mai răspîndită şi de mai mare autoritate, a lui Martianus Capella, după care artele liberale ar fi fost rezultatul fericit al nuntirii lui Mercur cu Filologia[20].

înainte de a prezenta unele date mai precise ale tradiţiei, să reamintim opinia lui Eousseau, pentru care originea retoricii trebuie căutată în „ambiţie, ură, linguşeală şi minciună", căci „ştiinţele şi artele — citim în cea mai „retorică" dintre scrierile sale—*Prosopo- peea lui Fabricius* — îşi datorează naşterea viciilor noastre". Apariţia acestei discipline n-ar marca un progres în istoria umanităţii, ci dimpotrivă, o decădere, căci fericita „stare naturală" a omului, în concepţia celor vechi *aetas aurea* sau, în terminologia teologilor creştini, „starea edenică", a încetat odată cu primele indicii ale civilizaţiei. Nu cu mult mai tîrziu, Chateaubriand va explica originea retoricii pornind de la experienţa, tristă din punctul său de vedere, a anului 1789, şi o va numi „fruct al revoluţiilor", adică al „calamităţilor" la care omenirea este fatal supusă[21] [22] [23]. După el, mulţi vor

---

20 **Originea acestei ciudate explicaţii trebuie căutată in disputa dintre greci şi •evreii alexandrini privind Începuturile culturii. Filon Evreul şi Flavius Josephus susţineau vechimea mai mare a aportului iudaic, apoi Clement Alexandrinul şi alţii au susţinut acelaşi lucru pentru a Înnobila originile creştinismului cu patina vechimii. După ei, filosofii greci ar fi fost elevi ai profeţilor evrei. La Isidor din Sevilla *(Orig.,* I, 39) întîlnim o notaţie uimitoare : ,,E dovedit că Moise a cintat primul In versuri eroice, Înainte de Ferechide şi Homer". Cu timpul, disputa capătă noi aspecte în cadrul problemei transformării „artelor" profane In *ancillae theologiae.* în sec. IX, Hraban Maurul, episcop de Mainz, născoceşte o justificare nouă pentru a anula complexul de inferioritate al creştinilor, nevoiţi să adopte ştiinţa şi filozofia păginilor. Ceea ce ştiau păginii, ştiau de la Dumnezeu, ei fiind „posesori pe nedrept" ai acestui tezaur (De *institutione clericorum,* 111, 26) ceea ce dovedeşte că porecla de „sofistul" pe care i-au dat-o contemporanii lui Hraban Maurul era mai mult dectt meritată.**

21 **Sursa la Tacit, *Dialogus de oratoribus,* XL —2; "...măreaţa şi glorioasa elocvenţă este odrasla *(altimna)* neinfrinării *(licentiae),* pe care proştii o tot numesc libertate, tovarăşa răzvrătirilor, atţţătoarea unui popor lăsat tn voia soartei, nesupusă, uşuratică, Îndărătnică, îndrăzneaţă şi trufaşă; In statele bine constituite ea nu ia fiinţă, (trad. lui H. Mihăescu, Edit. ştiinţifică, 1958).**

22 **Abia tn anul 200 t.e.n., datorită actului revoluţionar al cenzorului Cato Aelius •s.-a produs divulgarea completă a legilor şi a formulelor de procedură. Alte detalii la Fustei**

23**de Coulanges, *La citi antique,* IV, cap. VIII.**

vedea în această disciplină „fructul demagogiei antice", adică simptomul cel mai semnificativ al „decăderii" societăţii umane prin prăbuşirea unei ordini fericit stabilite. Cît de fericit stabilită era această ordine rezultă din unele formule celebre ale vechiului drept roman : *liberum quaerendum causa, plebs imperator,* adică numai cei liberi şi cu depline drepturi politice puteau să-şi susţină singuri interesele în faţa diferitelor instanţe. Pentru plebei, numai imperatorul sau patronul o puteau face, căci cunoaşterea legilor şi a procedurii a fost multă vreme interzisă celor de jos [w]. Mai mult: dacă un plebeu încerca să ia cuvîntul în. faţa senatorilor se făcea vinovat nu numai de o gravă încălcare a legilor, ci şi de comiterea unui sacrilegiu : *palam muttire plebeio piaculum est.*

Antichitatea ne-a lăsat şi date ceva mai precise în legătură cu începuturile retoricii ca disciplină riguroasă. Dar în ciuda obsesiei istoriografiei vechi de a identifica începuturile absolute şi agentul unic, inventator — eî>pET7)<; — al unei forme literare sau al unei discipline, aceste date se contrazic, căci unele indică pe Corax şi pe elevul acestuia, Tisias, drept creatori ai retoricii, alţii, cum este Aristotel, atît de interesat de începuturile ştiinţei şi filozofiei, indică pe Empedocle. Se pare însă că anumite evenimente istorice petrecute în Sicilia confirmă prima supoziţie. Căderea tiranilor, în special a lui Trasibul, întîmplată în 465, a dat naştere la un val de procese privind revendicarea proprietăţilor particulare pe care şi le însuşiseră în mod samavolnic foştii şefi ai polisurilor siciliene. După o mărturie a lui Aristotel, raportată de Cicero, retorica ar fi existat şi înainte de Corax şi Tisias, dar nu într-o formă preceptistă. Cei doi sînt primii care sintetizează experienţa înaintaşilor formulînd îndreptare necesare părţilor în litigiu, căci : „înainte de ei nu se respecta nici o regulă, nici o metodă, dar se vorbea îngrijit, şi cei mai mulţi îşi citeau discursurile", notează Cicero[1S]. Avînd la bază aceste îndreptare juridice, retorica îşi ia zborul trecînd şi în Grecia continentală unde disputele politice generate de abolirea regimurilor aristocratice aveau să-i dea dezvoltarea cunoscută.

Din cîteva referinţe fugare ale lui Platon s-ar putea deduce că cei doi promotori sicilieni ai retoricii îşi fundaseră

îndreptarele pe o schiţă de teorie a cunoaşterii în care *verosimilul* — ТОС sÎXОТОС — deţinea rolul capital, de unde şi reproşul că, pentru ei, „verosimilul este mai respectabil decît adevărul”[24]. Cam ce au fost îndrumările practice pe care le ofereau aşa-zisele tratate ale lui Corax şi Tisias o deducem din acelaşi pasagiu din *Fedru,* la care ne-am referit: o schemă tip a planului discursului, destul de minuţioasă pentru această fază incipientă, pe care teoreticienii ulteriori o vor simplifica în diferite chipuri[25]. Este de la sine înţeles că fiecare punct din această schemă tip era însoţită de explicaţii sumare privind cele cîteva categorii de cauze clasificate pînă atunci. O comparaţie cu aşa-zisele *formulae* utilizate şi în procedura romană, redescoperite apoi în evul mediu şi dezvoltate mult la englezi prin aşa-zisa retorică de tip *for- mulary,* de care vom vorbi la locul cuvenit, este edificatoare[1B].

Să ne oprim pe scurt la afirmaţia făcută de Aristotel în dialogul de tinereţe intitulat Socpic-t-t]?, privitoare la Empedocle, căruia i-ar reveni meritul de „creator” al retoricii. Este incontestabil că Gor- gias, ale cărui contribuţii la dezvoltarea retoricii prearistotelice sînt capitale, a fost elevul lui Empedocle. Dar în spatele lui Empedocle stă Pitagora, căci aşa cum a dovedit-o Augusto Eostagni, fragmentele citate de Jamblichos ca „discursuri ale lui Pitagora”, ca şi teoria lui Antistene privind diversitatea auditoriului, reflectă, fără îndoială, concepţii pitagoreice, precum şi cuceriri ale vechii literaturi iatropice. Aportul acestei filiaţii porneşte de la forţa incantatorie a cuvintelor, care trebuie dirijată în aşa chip ca fiecare categorie de ascultători să fie influenţată de ea. într-un fel trebuie să te adresezi copiilor, într-alt fel femeilor, efebilor sau arhonţilor, de unde termenul *poly- tropia* — 7ţoXuTpo7ria — pentru cerinţa de a-ţi adapta discursul la diferitele categorii de ascultători, aşa cum şi tratamentul medical trebuie adaptat

---

24 *“* ***Brut.,*** **12, 46 :** ***nam antea neminem solitum via nec arte, sed accurate tamen et descriple plerosque dicere.***

[18] ***Fedru,*** **267 a.**

25 **Planul discursului cuprindea următoarele puncte :** ***preambul, expoziţie, mărturii, indicii, probabilităţi, probe, supliment de probe, refutaţie, supliment de refutafie, insinuaţie şi elogiu indirect, blamul indirect, recapitulaţie.***

diferiţelor categorii de indivizi suferind de aceeaşi boală [26] [27].

Îngroşînd mult deosebirile dintre direcţia iniţiată de Corax şi cea gorgiană, expresie a tradiţiei pitagorice, cercetătorii mai recenţi ai originilor retoricii au crezut că se poate vorbi de două orientări antagonice, apărute cam în aceeaşi epocă, care s-ar fi dezvoltat paralel. în felul acesta s-ar explica şi ezitarea tradiţiei care cîteodată indică pe Corax drept „creator" al retoricii, altădată pe Empedocle. Armando Plebe, autor al unei excelente *Breve storia della retorica antica,* numeşte orientarea lui Corax „ştiinţifică" şi „demonstrativă", deşi obiectul ei este *verosimilul,* categorie gnoseologică a cărei incompatibilitate cu demonstraţia a fost de timpuriu observată de gînditorii greci, iar pe cea pitagoreică, „iraţionalistă", deşi producerea incantaţiei necesită o regolistică riguroasă şi complicată, bazată pe incontestabile observaţii ştiinţifice [28]. Noi nu credem că se poate vorbi de două orientări profund antagonice, care s-ar fi dezvoltat paralel. Cor ax şi Empedocle n-au făcut altceva decît să aducă contribuţii la un corpus de principii şi precepte a căror origine absolută este imposibil de stabilit, căci o disciplină nu se poate naşte într-un anumit loc, la o dată anumită şi datorită unei cauze unice. Aşa cum nu putem indica cu precizie de la a cita boabă adăugată boabelor de grîu avem o „grămadă", nici momentul constituirii retoricii ca disciplină nu poate fi precizat. întocmai conceptelor,

---

26 **Prin *formula,* document scris, emis de pretor, se fixa procedura pentru fiecare categorie de cauze, judecătorul fiind obligat să se orienteze după ea în aplicarea legii.**

27[18] **A. Rostagni, *Un nuovo capilolo nella storia della retorica c della sofistica,* publicat in 1922, în „Studi italiani di Filologia classica", republicat în *Scritti minori I,Aesthetica,* Torino, 1955, p. 1 — 57.**

28 **A. Plebe, *Breve storia della retorica antica,* Milano, Nuova Academia, 1971, p. 16, 17. De altfel, ideea că s-ar putea vorbi de două curente profund antagonice în retorică, unul contenutist, fundat pe dialectică, avînd drept obiectiv *persuadere,* şi altul formalist-literar, fundat pe seducţia prin forma artistică a discursului, avind drept obiectiv *movere, fleclere,* este tradiţională în istoriografia retoricii. O întllnim la Chaignet, la Eduard Norden şi la alţii, care n-au făcut decit să dezvolte opoziţia dintre orientarea apollodoreilor şi aceea a teodoreilor ca cea mai reprezentativă pentru aşa-numitul *asia- nism.* Dar a ridica nuanţa care distingea un curent de.altul Ia rangul de opoziţie ireductibilă este o eroare, căci se ajunge la înglobarea antiretoricii într-o orientare retorică mai puţin riguroasă decît cealaltă.**

disciplinele se nasc cu sferă largă pe care, mai tîrziu, specializarea o restrînge din ce în ce mai mult. Este vorba deci de un proces lung şi de o cauzalitate complexă, care a acţionat într-o perioadă ale cărei limite sînt relative. Pe de altă parte, a vorbi de o „retorică iraţionalistă" este o *flagrantă contradicţie in adjecto,* căci n-a existat disciplină mai funciar ostilă misterului şi hazardului decît ea. în momentele ei de criză, adversarii i-au reproşat în special că prea descrie totul cu siguranţă, că prea explică şi clasifică totul cu rigoare excesivă şi că reglementările ei sînt de-a dreptul tiranice, retorica nefăcînd altceva decît să *prescrie* şi să *proscrie.* Retorica *in adu* nu este şi nu poate fi iraţionalistă, şi nu s-a auzit vreodată de existenţa unei *tehne* a hazardului şi a improvizaţiei. Vom vedea însă că nici *in effedu* nu se poate vorbi de iraţionalism, căci ca organizatoare a teoriei adeziunii, retorica se vrea o logică a valorilor şi a plauzibilului, adică să extindă jurisdicţia raţiunii şi dincolo de limitele la care, după Aristotel, Alanus de Insula, Albert cel Mare, Thoma d'Aquino şi Ockham, demonstraţia silogistico-matematică şi cea cu probe materiale se opresc ca incompetente.

Aşadar, atît tentativa de a stabili începuturile absolute ale retoricii cît şi preocuparea euematică sînt incompatibile cu istoriografia serioasă. Ceea ce putem afirma însă fără teamă este faptul că perioada de constituire a retoricii ca disciplină riguroasă coincide cu perioada caracterizată de modificarea structurală a polisurilor cauzată de prăbuşirea aristocraţiei gentilice. Această transformare radicală a dat naştere la noi concepţii despre lume, om şi educaţie, şi exponenţii lor au fost sofiştii. Oricîte contradicţii s-ar putea identifica în mişcarea sofistică [29], este imposibilă separarea ei de ascensiunea demosului pe care îl reprezintă pe plan cultural. Aşa cum remarca Henri Wald, „democraţia este favorabilă retoricii, în vreme ce aristocraţia îi este

29 **Carlo Corbato, în *Sofişti e politica ad Alene durante la guerra del Peloponneso,* Trieste, Instituto di filologia classica, 1958, propune să nu se mai exagereze caracterul demotic al acestei mişcări, căci în ciuda succesului lor popular, cei mai mulţi sofişti au fost legaţi de cercurile oligarhice. Învăţămîntul lor, extrem de costisitor, era inaccesibil păturilor populare, concluzie la care ajunsese oarecum şi W. Jaeger în *Paideia.* Clientela sofiştilor era în mod cert oligarhică, iar vederile lor politice nu puteau fi cu totul ostile acestei pături.**

potrivnică. Aristocraţia este dogmatică, nicidecum retorică. Ea este autoritară, nu eristică, apologetică, nu euristică, sentenţioasă, nu argumentativă, uniformizantă, nu diferenţiatoare. Cine poate constrînge n-are nevoie de ştiinţa convingerii şi a persuasiunii”[30].

Vechea filozofie a naturii face loc unei filozofii a omului, căci individul şi relaţiile dintre indivizi, arta şi mai ales limba devin preocuparea capitală : „Vezi, tu, îmi place să învăţ.. . ; aşastînd lucrurile, cîmpia şi copacii nu binevoiesc să mă înveţe ceva, ci numai oamenii cetăţii” — răspunde Socrate lui Fedru, care îi reproşa „ciudăţenia” de a nu părăsi niciodată oraşul[31].

S-a văzut în această radicală cotitură a gîndirii greceşti o *Aufklărung* antică (Hegel), o ieşire din folclor prin laicizarea gîndirii, adică o trecere de la mit la logos, cum sună o celebră formulă a lui Wilhelm Nestle. Pentru Karl Jdel, sofistica este o „perioadă lirică în istoria filozofiei”. Este cert că avem de-a face cu formule mai mult sau mai puţin fericite, căci nu li se poate nega meritul de a nota victoria noului asupra vechiului. Dar ele sînt departe de a oferi şi explicaţia cauzală care să satisfacă deplin, fiindcă neglijează esenţialul, adică lupta demosului pentru a-şi desăvîrşi victoria extin- zînd-o şi pe plan ideologic.

în climatul caracterizat de prăbuşirea aristocraţiei gentilice îşi face apariţia noţiunea nouă de το xotvov, pe care romanii o exprimă prin *Res publica.* Orînduirea socială nu mai are un caracter absolut, etern şi imuabil, ci unul relativ, fapt care presupune repunerea ei în discuţie la momentul potrivit, aşa cum rezultă, între

---

30 **H. Wald, *Rhetorica rediviva,* în „Familia”, nr. 9(40), septembrie 1969.**

31 ***Fedru,* 230 b. Replica nu trebuie interpretată numai ca justificare a „ciudăţeniei” lui Socrate de a dispreţui călătoriile — detortia —, cum afirmă L. Robinîn *Phidre,* Paris, Belles Lettres, 1937, p. 7, n. 3. Semnificaţia este mult mai largă şi a reţinut atenţia mai multor cercetători recenţi. De altfel, o indicaţie precisă a lui Aristotel în *Met.,* I, (A) 6 — 987 *b* sprijină această afirmaţie.**

altele, şi din celebra replică atribuită lui Solon : „N-am dat Atenei *cea mai bună constituţie,* ci doar pe *cea mai potrivită*'1 '1*,* speranţa lui declarată fiind aceea că legile sale vor fi respectate măcar o sută de ani. Aşa cum sublinia Fustei de Coulanges în pagini care nici azi nu şi-au pierdut valabilitatea, legea — *mos* — cu caracter sacru, fiind revelată ca dicteu divin, devine *text* susceptibil de a fi modificat de oamenii care l-au aprobat, adică *lex.* Corpusurile de precepte empirice, alcătuite rudimentar pe baza observaţiei poeziei sau ca urmare a activităţii juridice, se cereau unificate şi amplificate, suportul lor teoretic fiind noua filozofie, care încearcă formularea unei definiţii mai stringente a fiinţei umane. Străvechea opoziţie *om— animal* este ridicată acum pe o treaptă superioară, teoretizările îmbrăţişînd şi opoziţia nouă *societate—natură.*

Ceea ce deosebea pe om de animal la începutul gîndirii greceşti era munca manuală în care excelau şi eroii, ba încă şi zeii. Dispreţul pentru munca fizică apare mai tîrziu, ca efect al acumulărilor cantitative care au determinat încheierea epocii patriarhale a sclavagismului şi trecerea la o formă mai organizată, corespunzătoare noilor condiţii. O altă deosebire asupra căreia, mai tîrziu,. vor insista stoicii, era capacitatea de înfrînare — crGxppoffuvv) — *temperantia,* pe baza căreia se ajunge la supremaţia problemei morale, astfel că filozofia antică ajunge să fie, în mare măsură, sinonimă cu *înţelepciunea.*

Ascensiunea demosului modifică această concepţie. Principala- deosebire dintre om şi animal devine acum vorbirea, fapt care, cum vom arăta mai jos, implică şi o răsturnare totală în istoria filozofiei culturii. Pornind de la idei care circulau de multă vreme, Isocrate reuşeşte, într-o pagină celebră din *Nicocles,* o rezumare care avea să fie punctul de plecare pentru numeroase teoretizări similare în cultura elenistică şi în cea latină. Nici o însuşire fizică nu aşază pe om deasupra animalului, scria el, ba dimpotrivă, el îi este inferior în multe privinţe, căci performanţele sale în domeniul forţei, agilităţii şi simţurilor sînt cu mult sub performanţele animalelor. Dar graţie limbii, omul se ridică cu mult deasupra animalului, căci tocmai această însuşire, i-a permis să iasă din sălbăticie, să formeze societăţi, să stabilească legi şi să născocească „arte" care să-i îmbunătăţească viaţa. Eeluînd ideea, Cicero va insista asupra faptului că tocmai însuşirea care marchează superioritatea

omului faţă de animal îi permite să-şi depăşească şi semenii — *quo uno bomines maxime bestiis praestent, in boc bominibus ipsis antecellat,* — de unde vibrantul elogiu al funcţiei sociale a elocvenţei: „Există oare ceva mai impre-

sionant decît faptul de a vedea un om ridicîndu-se singur în faţa unei imense mulţimi, înarmat numai cu această facultate pe care, dealtfel, fiecare a primit-o de la natură, folosind-o însă aşa cum numai el, sau aproape numai el, este în stare ? ... Ce mai forţă şi aceasta ■care îmblînzeşte pasiunile poporului, învinge scrupulele judecătorilor, clatină fermitatea senatului; ce miraculos rezultat al vocii unui singur om !... Şi este oare ceva mai regesc, ca să mă exprim astfel, mai măreţ şi mai generos decît să ajuţi pe cei care te imploră, să ridici pe cei căzuţi la pămînt, să-ţi smulgi cetăţenii din ghearele morţii, primejdiilor şi exilului? Şi, în sfîrşit, e oare ceva mai de preţ decît să ai mereu în mînă armele care îţi permit nu numai să te aperi, ci să şi desfizi tu însuţi pe cei răi sau să-i pedepseşti pentru atacurile lor?" — *Quid autem tam necessarium, quam tenere semper arma, quibus vel tectus ipse esse possis, vel provocare improbos, vel te ulcisci lacessitus?* [24].

Cît de revoluţionară este concepţia aceasta care fundează ideea de măreţie a omului pe facultatea vorbirii rezultă şi din radicala răsturnare a teoriei tradiţionale privind istoria culturii. Ca şi la evrei, a existat şi la greci o concepţie mai mult populară decît filozofică propriu-zisă, referitoare la aşa-zisa *aetas aurea* sau *starea edenică,* pe care, mai tîrziu, o adoptă şi stoicii, protagonistul ei fiind Dicearc. în această „vîrstă de aur" omenirea ar fi fost fericită, istoria culturii fiind deci istoria continuei decăderi prin îndepărtarea de natură. Dar ideologia nouă supune vechile concepţii privind superioritatea naturii şi a vieţii naturale la atacuri susţinute, astfel că îşi face loc concepţia istoristă fundată pe ideea de progres. Viaţa primitivă a fost o viaţă de mizerie şi suferinţă pe care omul a depăşit-o prin muncă şi gîndire — XoYtaţio? —, întemeind societăţi şi născocind „arte". Şi dacă limba este un factor capital în istoria culturii, este firesc ca ea să devină obiectul observaţiei atente a gîndi- torilor care se străduiesc să o descrie, să-i explice originile şi să-i codifice regulile pentru a o face cît mai eficientă.

Noua concepţie despre om reclamă cu urgenţă constituirea unei *tehne* a vorbirii elegante şi convingătoare. Dacă limbajul deose- beşte pe om de animal, prin ce s-ar

deosebi grecul de barbar şi cetă-

[34] ***De orat.,* I VIII, 31—33. Ideea revine des la Cicero, *înv.,* I, 4 — 5; *De off.,* I.XI; Ia Quintilian: II, XVI, 12 — 18. Punct de plecare pentru ei, probabil, *Gorgias,* 452 c d, : „ea di celui care o stăpîneşte libertate pentru el şi dominaţie asupra altora în patria sa", adică „puterea de a convinge prin discursuri pe judecători In tribunale, pe senatori şi poporul în Adunarea poporului şi în orice altă reuniune de cetăţeni".**

ţeanul liber, cu depline drepturi politice, de cel cu mai puţine şi de sclav? Retorica apare deci ca instrument capabil să opereze ridicarea lui *homo loquens* —grec, barbar, sclav, sărac, bogat etc. — pe o treaptă superioară, care este aceea de *homo eloquens.* Retorica garantează nu numai libertatea, victoria în ciocnirea de interese cu ceilalţi oameni şi bunăstarea materială; ea asigură şi superioritatea socială în sens monden, oferind celui care o stăpîneşte posibilitatea de a-şi satisface şi setea de glorie. înţelegerea limbii şi ca mijloc de distincţie socială în sens monden nu va dispărea niciodată din mentalitatea europeană, profund marcată de tradiţia greco- latină. Cel fără cultură — dc7tai8euTo<; — *indoctus, illitteratus* sau *sine glossa* — este numaidecît identificat datorită faptului că vorbeşte *demotica, sermo rusticus, vulgara, vernaculara,* dialectul sau graiul regional, iar dacă este din capitală, datorită „mahalagismelor" care se strecoară în vocabularul său, ori numai datorită greşelilor de gramatică pe care le face.

însuşirea pe care o are actul comunicării de a fi concomitent şi fapt de artă, a dus pe unii lingvişti moderni la întrebuinţarea termenului „vorbitor de rînd" pentru cel care nu ţine neapărat să facă şi artă cînd are ceva de spus. Nuanţa peiorativă a acestui „termen ştiinţific" este evidentă. De aceea, afirmaţia lui Cassiodor *loqui nobis communiter datum, solus ornatus est qui discernit indoctos* nu trebuie să ne mai mire, şi nici aceea, tot atît de cunoscută, a unui teoretician al aşa-zisei *ingegnosită* din epoca barocului: *il parlare degli Huomini ingegnosi si differenzia da quel de'Plebei quanto il parlare degli Angeli da quello degli Huomini.* Dar Cassiodor şi teoreticienii aşa-zisei *ingegnosită,* ca şi preţioşii de pildă, exprimau în mod conştient idealuri tradiţionale retorice, pe cînd lingviştii la care ne-am referit nu ştiau că redescoperă străvechile teze ale unei discipline

pe care ei o dispreţuiau fără să o cunoască.

Şi înainte de victoria demosului limba a fost obiect de cercetare şi de speculaţii care ne uimesc azi. Dar ceea ce au putut observa gînditorii epocii n-a permis constituirea unei *tehne* ca retorica şi nici măcar ca gramatica, a cărei apariţie este mult mai tîrzie. Explicaţia o găsim în faptul că teoretizările străvechi se încadrau în problematica poeziei, constituind elementele aşa-zisei poetici preplatonice, care, azi, este destul de bine cunoscută. Aşa cum rezultă din cercetările recente asupra originii „artelor", pînă la sfîrşitul secolului V numai patru erau cunoscute : mantica sau divinatoria, iatropica sau medicina şi muzica, în care intra, pe lîngă ceea ce noi numim azi muzică, şi poezia, căci vers şi cîntec erau încă neseparate [25]. Victoria demosului transformă problema *logosului* şi a *sofiei* într-o problemă strict gnoseologică, în care cunoaşterea şi comunicarea devin preocuparea primordială. Acest lucru n-ar fi fost posibil în orînduirea precedentă, chiar dacă unele minţi mai înzestrate ar fi depăşit cu intuiţiile lor nivelul ştiinţei epocii în care au trăit.

Pentru sofişti, cuvintele, mai precis „numele", fie că sînt create de zei, fie că sînt rezultat al convenţiei, au im rol capital în cunoaştere. Pentru unii, ele trebuie să fie puse la baza educaţiei fiindcă reflectă corespondenţa naturală (sau divină) cu lucrurile pe care le denumesc. Pentru alţii, deşi numai semne fixate prin buna învoială dintre oameni, ele au aceeaşi importanţă, căci a cunoaşte lucrurile înseamnă a cunoaşte semnele care le reprezintă. Cu aceasta, limba intră sub jurisdicţia unor *tehne* noi şi devine obiect de învăţămînt în alt chip şi în altă măsură decît fusese pînă atunci. Cratil, în versiunea lui Platon (384 b), atrage atenţia în mod insistent asupra faptului că „studiul cuvintelor nu este un lucru de mică importanţă", iar în Diogene Laertios (7,83) găsim o formulă a cărei circulaţie a fost, desigur, extrem de largă: „toate lucrurile sînt percepute prin studiul limbii". Platon însuşi, deşi avea o mie de motive să minimalizeze, ba chiar să ridiculizeze inovaţiile sofiştilor ca exponenţi ideologici ai demosului, notează în *Politicul* (277 b) eficienţa artei cuvîn- tului, iar în *Fedru* (275) scrie că „numai învăţătura orală e vie", justificînd cu aceasta cunoscuta

afirmaţie a lui Antistene pe care o raportează Epicur : „începutul educaţiei este cercetarea numelor”. Tocmai aceste concepţii stau la baza programelor şcolare ale antichităţii, care, fără excepţie, fixează gramaticii rolul de *rudimentum,* iar retoricii pe acela de *ars artium.* Sofiştii, care au pus bazele psihologiei şi lingvisticii, sînt în primul rînd profesori de retorică, disciplină care însuma atunci şi preocupările gramaticii, şi lor li se datorează nu numai erorile, ci şi meritele acestei discipline vechi de două milenii şi jumătate. Lor li se datorează preocuparea pentru corectitudinea denumirii, care va duce la naşterea lexicografiei; lor li se datorează preocuparea pentru pronunţarea normată, care se va dezvolta ca ortoepie, precum şi preocuparea pentru raporturile dintre cuvinte în frază, care se va dezvolta ca sintaxă. Toate aceste capitole ale „artei” care avea să se constituie mult mai tîrziu — gramatica —, reprezintă mijloace de cunoaştere şi comunicare, cărora

[35] **Cf. F. Heinimann, *Eine vorplatonische Theorie der* τ4JCV»), ,,Museum helveticum”, XVIII, 1961, p, 105 — 130.**

li se adaugă observaţiile privind structura părţilor discursului şi mijloacele de argumentare propriu-zise, care fac ca retorica să nu fie numai o disciplină literară, ci şi una filozofică.

Constatarea de mai sus nu este valabilă doar pentru epoca de constituire a retoricii. Vom vedea pe parcurs că fiecare reviriment retoric, cel rinascimental de pildă, sau cel din zilele noastre, este precedat de o înflorire deosebită a cercetărilor privind limba ca mijloc de cunoaştere şi comunicare. Gramatica în antichitate, gramatica şi preocupările de promovare a vulgarei ca limbă literară în Renaştere, lingvistica şi semantica în zilele noastre au netezit calea retoricii sau a reabilitării ei. Şi pentru ca să fim bine înţeleşi, amintim două atitudini caracteristice. Pentru Erasmus, „lucrurile se cunosc mai ales prin cuvinte; cine n-are sensul clar al limbii va fi în mod fatal miop, halucinant şi delirant în judecăţile sale asupra lucrurilor”, de unde şi postulatul pedagogiei sale : *verborum prior, rerum potior !* Pentru Duprdel, care a făcut mult pentru reabilitarea sofiştilor şi pentru pregătirea terenului favorabil neoretoricii — Perelman i-a fost elev — „ştiinţa este inseparabilă de

expresia comunicării gîn- dirii; ştiinţa va fi deci ştiinţa discursului". Şi pentru a dovedi că asemenea concepţii nu sînt proprii numai umanismului european, vom reaminti una dintre cele mai cunoscute teze ale lui Confucius : „Dacă numele nu sînt corecte, limba nu mai este în acord cu adevărul lucrurilor, dacă ea nu este în acord cu adevărul, lucrurile nu pot fi duse la bun sfîrşit, iar bunele purtări şi muzica nu înfloresc". Este de la sine înţeles că nu poate fi vorba de o „influenţă", de o miraculoasă circulaţie a ideilor Helladei, cum ar crede un istoric care n-a sesizat legea unităţii de dezvoltare a societăţilor omeneşti, care face ca pretutindeni să se treacă prin aceleaşi orînduiri şi să se obţină cam aceleaşi cuceriri în ştiinţă şi în ideologie.

Profundele schimbări pe care apariţia demosului în arena politică le aduce în educaţie au fost strălucit puse în lumină în lucrările de sinteză ale lui W. Jaeger şi H.I. Marrou. Pentru problema care ne interesează aici este cazul să amintim că eroul întruchipat de Achile cedează locul de ideal formativ efebului, ale cărui performanţe palestrice sînt cîntate de Pindar şi Bachilide. Cu victoria politică a demosului se ajunge la constituirea unui ideal formativ nou, care reflectă deplasarea interesului pentru stadion spre agorâ şi tribunale [26]. Omul este acum „fiinţă politică" — TOXIXLXOV £ŞOV —,

[28] **Ţinta supremă a eroului homeric şi exemplul — raxpâSeiypa — pe care 11 oferea era „să fie întotdeauna primul, să-şi menţină superioritatea faţă de ceilalţi" şi** şi această definiţie se va menţine pînă la prăbuşirea democraţiei antice odată cu întemeierea imperiului macedonean sau a celui roman [32] [33]. O

---

32 **„să prefere o glorie scurtă unei vieţi lungi şi şterse". O formulă celebră a lui Lysias** *(Epi- taph.,* **9), care pare cea mai reprezentativă, fixează ca ideal vorbirea şi acţiunea eficientă tn cel mai Înalt grad cu putinţă — feiv re xil 7ro<xTTZiv Seivol, cuvtntul „deinos" tnsemnînd şi „admirabil" şi „înfricoşător", fapt care a dat naştere la interpretări contradictorii.**

33 **Observaţia aparţine lui Max Pohlenz,** ***Griechische Freiheit,*** **Wesen** ***und Werden eihes Lebensideals,*** **Heidelberg, Qaelle und Meyer, 1955, p. 110 — 111 şi** ***passim.*** **Pohlenz îşi bazează sugestivul său studiu pe opoziţia** ***sophrosyne — eleutheria,*** **adică „Infrtnarea", virtute capitală tn concepţia aristocraţiei gentilice, şi „libertatea" din concepţia democraţiei sclavagiste. Trebuie să reţinem faptul că în**

astfel de definiţie a omului va duce la fixarea *cetatea- nului-orator* ca ideal formativ, de unde noi motive ca retorica să se desăvîrşească şi să se bucure de situaţia specială în educaţia demo- tică — eXeuS-eptoţ TOxtSeîa. Ţinta principală a oricărui cetăţean bogat şi cu depline drepturi politice devine eu Äeyeiv — *bene dicere.* In locul memorării şi reproducerii *ad litteram* a textului homeric sau gnomic se înfiripează metoda dialogală *(brachilogia),* apărată cu atîta pasiune de Socrate şi Platon. Retorica acestei faze este eristica, şi ea corespunde unei etape precise în dezvoltarea sofisticii.

Ca urmare a acumulărilor cantitative proprii dominaţiei de- motice, o metodă nouă încearcă şi, cu timpul, reuşeşte să se impună. Este *macrologia* sofistică, pe baza căreia se organizează arta prozei şi riguroasa tehnică a discursului. Materiile de învăţămînt demne de omul liber *(artele liberale)* se restrîng, pentru ca mai tîrziu, cu Varron şi mai ales cu Martianus Capella, să se fixeze la şapte. Rolul principal revine retoricii, şi titlul celui mai important tratat pedagogic rămas de la cei vechi este deosebit de semnificativ: *Institutio oratoria.*

Procesul pe care l-am descris mai sus poate fi urmărit şi în teologia epocii. Cea mai importantă dintre Muze — Kpo<pepe<TTâT7) —, cum numeşte Hesiod pe Calliope, devine, din protectoare a poeziei epice, şi protectoare a elocvenţei, căci proza rivalizează acum cu poezia înaltă şi ajunge să deţină un rol chiar mai important pe măsură ce veacurile se scurg.

Dispariţia condiţiilor care au determinat geneza retoricii ca şi sfărîmarea idealului formativ pe care ea îl avea în vedere — *cetăţeanul-orator* — nu înseamnă şi moartea ei totală. De-a lungul întregii istorii a culturii europene se va exercita o „acţiune a retoricii", care, „la fel ca mareele creşte şi scade,... atinge conştiinţa indivizilor şi epocilor la

---

ciuda numeroaselor declaraţii antire- torice, şi tradiţia populară consideră elocvenţa, înţeleasă ca gindire justă şi bine exprimată, drept una dintre calităţile eroului epic. Toma Alimoş este portretizat astfel: „Nalt la stat/ Mare la sfat /Şi voinic cum n-a mai stat" ; chiar şi „Măiculiţa Corbii" are această, calitate: „Babă slută şi-nfocată /La cuvinte propiată".

nivele variabile, şi pe un teren secular, în aparenţă neted, mii de accidente se desenează — reeditări multiplicate ale anumitor texte, succese ale unor traduceri, adeziuni şi rezistenţe, legături strînse cu un anumit curent de idei — care arată că întocmai oricărei realităţi supuse probei duratei, retorica şi corifeii ei îşi au istoria proprie care, ca urmare, trebuie scrisă” [34]. Unele dintre cuceririle ei în domeniul gnoseologiei, al lingvisticii şi al esteticii par definitive, de unde şi caracterul ei de „constantă dialectică” a istoriei culturii europene, cum o numeşte acelaşi strălucit cercetător român din care am citat. Dar mai mult decît cuceririle, năzuinţele şi nereuşitele ei ni se par — îndrăznim a spune — adevărata ei glorie, căci retorica a vrut să fie ştiinţă umană globală, denominator comun al tuturor disciplinelor, aşa cum mai tîrziu se va vrea teologia, apoi matematica, antropologia, lingvistica, pentru ca din nou, în zilele noastre, retorica să încerce propunerea celor mai bune baze de stabilire a relaţiilor interdisciplinare.

IMPLICAŢIILE El GNOSEOLOGICE

Filozofia începe printr-o interpretare alegorică a poeziei homerice —tpuotxv] âXXvjYopta, care încearcă să înlăture vălul mitic scoţînd la iveală „sensul ascuns” — uîtovota. Pentru a se da plauzibilitate interpretărilor textului sînt puse în circulaţie concepte şi explicaţii naturaliste

34 **Basil Munteanu, *Constantes dialccliques en littiratuie et en histoire. Problimes, Recherches, Perspectivei,* Paris, Didier, 1967, p. 143.**

privind lumea şi viaţa, care îşi au punctul de plecare în epos şi în teogonie. Curînd însă, filozofia va tinde să devină o disciplină de sine stătătoare străduindu-se să dovedească falsitatea explicaţiei lumii şi vieţii pe care poezia o oferea în forma seducătoare **a** versurilor, şi să denunţe aberaţiile ei în materie de religie şi morală, între partizanii poeziei şi filozofiei, numiţi la început tputnoXoYot, începe **o** lungă dispută, cunoscută sub numele de KaXaiot 8ia?opâ. Această dispută va deveni o „constantă dialectică" a istoriei culturii europene, căci va fi redeschisă de mai multe ori, dar în termeni diferiţi, ultima fiind aceea iscată în Occident în jurul cărţii din 1962 a lui Charles P. Snow, *The Two Cultures and a Second Look*[35].

Un prim rezultat al disputei la care ne referim este identificarea a două metode antagonice folosite în cunoaştere. Celei *mitice* sau *poetice,* proprie aşa-zişilor OeoXoYot — Orfeu, Homer şi Hesiod—i se opune metoda riguroasă a naturaliştilor, care avea să se orienteze făţiş spre demonstraţia matematizantă [36]. Dar lupta demosului pentru supremaţia politică este însoţită de o critică metodică şi fără menajamente a dogmatismului excesiv al vechii filozofii. Cum era de aşteptat, altele vor fi problemele capitale pentru noua filozofie, iar în ceea ce priveşte cunoaşterea, scepticismul concentrat în formele răsunătoare ca „omul este măsura tuturor lucrurilor", „cunoaşte-te pe tine însuţi", „totul este la fel de adevărat, totul este la fel de

---

35 **Prin „două culturi, Snow înţelege cultura literară şl cultura ştiinţifică, care s-ar dezvolta paralel, fără să comunice, ba încă se şi dispreţuiesc reciproc. Cartea lui este o pledoarie în favoarea culturii ştiinţifice, singura capabilă să rezolve problemele materiale ale omenirii, reproşînd culturii literare conservatorismul ei dăunător şi insensibilitatea sau chiar neputinţa în faţa mizeriei, foamei şi speranţelor sociale. întemeiată în bună parte, obiecţia lui, Snow păcătuieşte prin ignorarea multor date semnificative ale istoriei culturii şi prin neînţelegerea condiţiei ştiinţei în orînduirea capitalistă. Prea simplificatoare, cartea sa este, în fond, o pledoarie pentru „societatea de consumaţie", fapt care a stîrnit numeroase replici, cea mai strălucită, din punctul nostru de vedere, fiind a lui Giullo Preti, *Retorica e logica,* Torino, Einaudi, 1968.**

36 **Cea mai veche atestare a opoziţiei *artă —ştiinţă* şi a metodelor corespunzătoare o găsim in dialogul platonician *Teetet,* 180 d, dar precizia termenilor in care ea este făcută denotă o veche tradiţie.**

fals” etc., devine atitudinea dominantă. Adevărul este funciar subiectiv, adevăr al fiecăruia, şi se pare că termenul âXv)66<; n-a avut, la început, decît o semnificaţie strict psihologică. După o etimologie recent propusă, a ar fi privativ, iar X^ST), care înseamnă „uitare”, invită la o rectificare a concepţiilor noastre despre inovaţiile gnoseologiei sofistice [37]. „Adevăr” înseamnă „lipsa de uitare”, adică fapt sau aspect reţinut de memorie. Dar înainte de a fi o categorie logică, adevărul a fost o categorie psihologică, care s-a constituit ca rezultat al muncii. Această constatare, admisă fără discuţii în gnoseologia modernă, îndreptăţeşte etimologia amintită mai sus, în sprijinul căreia am putea invoca şi faptul că în teologia arhaică, Memoria (Mnemosyne) este mama muzelor. Cu alte cuvinte, nu logosul ar fi sursa *sofiei* poeţilor şi oratorilor, ci întîi inspiraţia divină, apoi şi experienţa reţinută de memoria fiecăruia, cum au afirmat atîţia poeţi, pentru ca prin laicizarea completă a gîndirii greceşti, să se ajungă la prioritatea elementului *ars* asupra *ingeniumului* în elocvenţă, de unde şi celebrul adagiu : *poetul se naşte, oratorul se face* el însuşi prin efortul disciplinat de regolistică, adică de *ars.* Prin urmare, scepticismul sofiştilor n-ar fi în esenţă decît tendinţa de frînare a procesului de suprapunere a categoriei logice celei psihologice. Vom vedea că teoria refutaţiei pe care o organizează retorica se bazează în special pe această metodă.

Dar dogmatismul vechii filozofii a naturii, deşi profund zdruncinat de asalturile scepticismului „modernilor”, se va dovedi mult mai rezistent pe plan metodologic datorită progresului continuu al matematicii, care, încă de la Thales, ajunsese la fundarea metodei *demonstraţiei.* Ca istoric atent şi destul de scrupulos pentru vremea sa, Aristotel notează profunda schimbare pe care o implică aportul acestui naturalist şi matematician nu numai în spiritul filozofiei greceşti, ci şi în metodele ei[38]. Era fatal deci ca scepticismul sofistic să vadă în noua formă de dogmatism logico-matematic obstacolul principal, şi să resimtă nevoia unei organizări mai sistematice şi pe plan metodologic. Sînt

37 **Cf. M. Ditienne, *La notion mystique* d’AXrjS’eia, in „Revue des Et. Grecques” Paris, 1960, p. 27 — 35.**

38 ***Met.,* I(A) III, 983 b.**

numeroase indicii că în jurul matematicii s-ar fi purtat o lungă polemică, ale cărei ecouri, dacă nu şi rezultate, sînt perfect identificabile la Platon şi Aristotel. Ultimul citează aprobativ obiecţia lui Aristip din Cirene referitoare la ceea ce azi am numi „insensibilitatea la valori" *(Wertfreiheit)* a acestei discipline, ca şi pe aceea a lui Protagoras referitoare la neconcordanţa perfectă dintre matematică şi realitate[39]. Şi cum un exces generează întotdeauna un altul în partea opusă, sofiştii nu puteau decît să reducă obiectul cunoaşterii la *opinabil,* aşa cum adversarii lor îl reduseseră la *demonstrabil,* şi să creeze metoda *argumentaţiei* ca antonimă a *demonstraţiei.*

Pentru primii filozofi, *opinia,* asimilată senzaţiei, era o formă inferioară de cunoaştere, profund marcată de relativism. Pitagoreicii operează prima reabilitare a opiniei, recunoscîndu-i un uşor substrat raţional, iar sofiştii, care sînt şi creatorii psihologiei, de- săvîrşesc ruperea ei de senzorial, recunoscîndu-i totuşi caracterul de a putea fi influenţată de pasiuni şi de alte opinii care se impun graţie diferitelor procedee oferite de retorică. Cunoaşterea nu poate fi niciodată sigură, afirmase Xenofane, căci „aparenţa — 8oxo<; — învăluie lumea, iar Gorgias, conştient că ştiinţa adevărată este greu de obţinut, recunoaşte, ca şi Platon, că opinia conduce oamenii, deşi ea n-are altceva decît „fragilitate şi instabilitate, şi cine o urmează nu obţine decît poziţii care se clatină". Această înţelegere a opiniei ca

---

39[s] ***Ibidem,*** **I (A IX, 992 a —b : „Dar pentru cei de azi, matematica a luat locul filozofiei, măcar că platonicienii afirmă că trebuie să ne îndeletnicim cu ea doar în vederea altor discipline mai înalte"; III (B) II, 996 a : . .unii filozofi, ca Aristip, arătau dis**

preţ pentru această ştiinţă. Chiar în cele mai umile meserii,cum e aceea a dulgherului şi a cismarului, spunea el, totul se judecă după criteriul mai binelui sau mai răului, pe cînd In matematică nu se vorbeşte nimic despre ce e bine sau rău";

Ibidem, **III, 998 a : „Pitagora are dreptate cînd, în scrierea sa în care combate pe geometri, spune că mişcările şi spiralele în lumea sensibilă nu sînt identice cu acelea de care vorbeşte astronomia, după cum nici punctele prin care reprezenta astrele nu sînt la fel cu astrele înseşi" (Trad. St. Bezdechi). E. Goblot, în celebrul său *Traite de logique,* cap. 84, scrie : „Conceptul de triunghi este posibil... totuşi niciodată n-am văzut şi n-am atins un triunghi ; ba am motive să cred că nici nu există aşa ceva în natură" ; Einstein nota în 1924 şi mai categoric : „în măsura în care sînt exacte, legile matematicii nu se referă la realitate".**

treaptă inferioară a cunoaşterii, adică un simplu ataşament al gîndirii la posibilităţile sale imediate, care îşi are punctul de plecare într-o evidenţă sensibilă, pe care altcineva poate să n-o aibă, sau în motive personale şi practice, de unde sinonimia ei cu *credinţa,* se va încetăţeni în gnoseologie. De-a lungul istoriei filozofiei, opinia va fi mereu denunţată ca falsă, fragilă,, inconstantă şi proprie poporului sau indoctului. Platon o opunea atît *ştiinţei* — — cît şi gîndirii riguros raţionale — vo^aiţ.

Stiinţa se ocupă, afirma el, de existenţe, pe cînd opinia — 86^oc — numai de umbrele lor, de unde opoziţia dintre tpiXo8o^o<; şi <pik6Xoyoţ. Ultimul nu este chiar ignorant, sciie Platon, căci opinia ocupă un post „intermediar" între ştiinţă şi ignoranţă, şi are domeniul ei care scapă de sub jurisdicţia ştiinţei: frumosul, binele, sacrul nedefinitul (mărimea şi micimea, greul şi uşorul etc.). Aşadar, domeniul opinabilului este o tristă stare de fapt, şi numai filozoful dăruit cu har de către zei reuşeşte să i se sustiagă[40].

Cunoaşterea este la fel ierarhizată şi de Aristotel, dar, în concepţia lui, opinia nu este o simplă umbră a existenţelor, ci o aparenţă reală, care poate avea o teorie a ei, cum este retorica [41] [42]. Dacă această atitudine implică ideea superioară că filozoful devine, prin efort organizat, capabil să cunoască exact, fără sprijinul divin, nu este mai puţin adevărat că dispreţul pentru opinie şi argumentaţie este caracteristic şi poziţiei lui Aristotel. Acest dispreţ pe care îl vom găsi exprimat în termeni aproape identici de-a lungul întregii istorii a filozofiei este, propriu-zis, consecinţa unora dintre cele mai semnificative obsesii ale gîndirii umane : cunoaşterea exactă, valabilă oricînd, oriunde şi pentru oricine, în toate domeniile, ceea ce, altfel exprimat, înseamnă stăpînirea adevărului absolut. Numai în felul acesta ne putem explica de ce pentru stoici, cuvîntul de ordine al adevăratului filozof era *non opinari* ; numai în felul

---

40 • ***Rep., N,*** **cap. 5 şi 6.**

41 **O lucrare special consacrată acestei probleme este *L'Opinion selon Aristote,* Paris—Ottawa, Vrin, 1935, datorită lui L.M. Rdgis (P.O.). Autorul ia tn consideraţie multe texte şi are o perspectivă largă a problemei, dar nu pare să fi sesizat că şi Aristotel nutreşte dispreţ pentru opinie, iar argumentaţia nu este pentru el declt un raţionament „faute**

42**de mieux", ca şi pentru Platon.**

acesta ne explicăm de ce, în textele latine mai ales, termenul *opinie* este întîlnit aproape întotdeauna folosit în accepţiunea vădit peiorativă. Chiar Cicero,, pentru care opinabilul era adevăratul domeniu al cunoaşterii, nu găsea alţi termeni pentru a o defini, decît *imbecilla assensio.* Dar ceea ce este mai curios este faptul că teologii înşişi, deşi opinia este adevăratul lor domeniu de specialitate, n-au putut găsi alţi termeni ca să o definească, în afara celor tradiţionali: Sfîntul Bonaventura$_r$,,prinţul tuturor misticilor", cum l-au supranumit contemporanii, o definea *assensio animae generata ex rationibus probabilibus,* ca şi Toma d'Aquino : *Opinio est sine certitudine; Opinio enim videtur sonare aliquid debile et incertum; et videtur aliqua esse talis natura quae habet in se imbecillitatem et incertitudinem.* Este de la sine înţeles că definiţia lui Wolf — *propositio insufficienter probata,* ca şi aceea a lui Kant, pentru care opinia presupune a socoti ceva ca adevărat, dar cu conştiinţa unei insuficienţe în probare — *unzurei- chendes Fuhrwahrhalten* — nu puteau decît să perpetueze dispreţul tradiţional pentru opinie, puternic alimentat de scolastică, apoi de raţionalismul cartezian, de empirism şi de pozitivism, iar în zilele noastre de cultul zeului computer. Ca disciplină care organizează teoria argumentaţiei cu scopul de a genera adeziuni la opinii, retorica nu putea să se bucure de stimă, iar locul ei în problematica filozofică avea să fie aprig contestat. în acest climat de exaltare a cunoaşterii exacte, care avea să cuprindă pînă şi teologia, o pledoarie cum este aceea a lui Isocrate, adevăratul fondator al umanismului european, n-avea nici o şansă, cu toată strălucita reluare a acestei pledoarii de către Cicero. Dealtfel, nici Isocrate nu putea altceva decît să afirme că a forma o *opinie rezonabilă* — eirieutco? — este de preferat inutilităţii *cunoaşterii exacte* — axpipwţ sTCÎffTaaOai, ceea ce nu este decît un protest legitim împotriva ştiinţelor exacte din acea vreme, care se voiau fără utilitate în viaţa practică [8].

După cîte ştim, nici logicienii nici psihologii n-au insistat prea mult asupra descrierii opiniei ca fapt de conştiinţă socială şi individuală. încă ne lipseşte un tablou bogat — „complet" nu vom avea niciodată — al categoriilor

de opinii, deşi practica vieţii politice, religioase şi a reclamei comerciale însumează un bogat tezaur de observaţii care încă n-au fost analizate de specialişti. Aceştia au ajuns să explice multe din misterele variaţiei de opinie a corpului electoral sau a clientelei comerciale, care dezic prognozele bazate pe anchetele de tip Gallup la numai o săptămînă după ce au fost făcute. Specialiştii vorbesc de „legea simpatiei imediate", de „exemplul contagios" care elimină opinii şi atitudini vechi, dar şi de legea în baza căreia *op inia adîncă,* sedimentată, deşi pare eclipsată de cele *recente,* este în stare să se afirme categoric în unele momente „cruciale", de unde eşecul anchetelor care nu au în vedere decît prognoza bazată pe procentaj '. [43]

Treapta imediat superioară opiniei în ierarhia cunoaşterii este *convingerea.* Ea este străină actului retoric, întrucît presupune depăşirea evidenţei sensibile prin reflectare, pentru a se funda pe o motivare logico-materială, capabilă de a fi împărtăşită şi de altul. Ea poate fi rezultatul unei constrîngeri prin probe materiale şi martori, ca în justiţie, şi gîndirea nu poate să i se sustragă fără încălcarea legilor proprii. Deşi lasă oarecare loc probabilităţii, adică posibilităţii de eroare, convingerea este capabilă să obţină o adeziune activă. Gradul ei superior este *certitudinea,* care exclude posibilitatea erorii, fiindcă motivarea logico-materială este şi mai stringentă. Actul retoric sau *persuasiunea,* urmăreşte acelaşi scop ca şi convingerea, dar pe altă cale : aceea a imaginaţiei, a emoţiei şi a sugestiei, şi cîteo- dată lasă în mod deliberat o posibilitate mai mare erorii.

întrucît nu este stringentă, persuasiunea implică libertatea de a adera sau nu la teza propusă. Atît Perelman cît şi Enrico Castelli sau Johnstone insistă asupra acestui caracter de adeziune ,,liberă", „suportabilă" şi, ca atare, mai „umană" pe care o produce persuasiunea, subliniind

---

43 ***Elogiul Elenei,* 5.**

• Excelent pentru introducere tn problemă opusculul lui J.M. Domenach, *La propagande politique,* Paris, P.U.F., 1959. Alte detalii la A.G. Marty, *Marketing, Connatlre et salisfaire le client,* Paris, J. Delmas et comp. 1970 şi Franţoise Enel, *L'Affiche; fonc- tions, langage, rhitoriquc,* Paris, Hachette, 1971 ; utilă, de asemenea, culegerea de articole *Marketing,* Bucureşti, C.I.D.S.P., 1972.

caracterul obligatoriu şi oarecum inuman al adeziunii obţinute pe calea convingerii[44]. Privită prin prisma aceasta, posibilitatea erorii devine o simplă infirmitate logică, dar cu rol pozitiv, căci tocmai datorită ei există posibilitatea deliberării, iar „obligaţia de a te supune" devine „dreptul de a te supune".

O raportare la etimologia termenilor *convictio* şi *persuasio* precizează şi mai mult deosebirea dintre cele două noţiuni. Primul, derivat din *vincere* = a învinge, datorită prefixului „con" sugerează ideea de înfrîngere completă şi definitivă. Subiectul însuşi acceptă evidenţa probelor şi justeţea raţionamentelor preopinentului şi renunţă să-i mai opună pe ale sale. în acest caz, victoria e o victorie a raţiunii subiectului asupra propriilor sale interese sau teze, care lezează evidenţa. Şi nu fără îndreptăţire, Chaignet făcea următoarea distincţie : „Cînd sîntem convinşi nu sîntem învinşi decît de către noi înşine. Cînd sîntem persuadaţi, sîntem întotdeauna de către un altul"[u]. într-adevăr, termenul *persuasio,* care provine din *suadere* = a sfătui şi *per,* care îi conferă capacitatea de a sugera ideea de „îndeplinire", este strîns legat de existenţa unei influenţe hotărîtoare, dar nu

---

44 **. .Libertatea nu este numai adeziunea la o ordine prealabilă. Ea este şi ale**
gerea unei linii de conduită. Şi noi percepem această libertate cind ne îndepărtăm de la un automatism, de la o rutină, de la o linie de conduită general acceptată. . . A defini adevărul şi libertatea numai ca o conformitate faţă de o ordine perfectă şl imuabilă înseamnă a adera implicit la o viziune teologică, care este aceea a metafizicii clasice. Din contră, cînd ordinea umană este imperfectă, a defini adevărul şi libertatea ca o conformitate cu această ordine nu Înseamnă a respecta absolutul, ci tradiţia", scrie Ch. Perelman în *Justice et Raison,* Bruxelles, 1963, p. 182 —183. Enrico Castelli, *Retorica e Barocco,* Atti del III convegno di studi umanistici, Roma, Fratelli Bocea, 1955, insistă, în introducerea la textele publicate sub îngrijirea sa, asupra artei baroce, care poate fi înţeleasă şi mai bine printr-o raportare la libertatea pe care o presupune adeziunea prin retorică. O analiză critică, foarte sugestivă, a actelor acestui congres e făcută de Luciano Anceschi în *Barocco e Novecento,* Milano, Rusconi e Paolazzi, 1966, p. 223—251. H.W. Johnstone, Jr. în *Some Reflections on Argtimentalion,* cuprinse în *Philosophy, Rhetoric and Argumenta- tion,* Pennsylvania, 1965, p. 5, face următoarea observaţie care subliniază şi în alt sens libertatea pe care o presupune argumentaţia : „cine argumentează doreşte să exercite un control asupra altuia, dar în acelaşi timp înţelege că este posibil ca acest control să fie limitat de riposta negativă a preopinentului".

constrîngătoare, pe care o exercită preopinentul.

în cazul convingerii, decizia înseamnă renunţare la propria ta teză. Momentul deliberării, care caracterizează prima fază a actului volitiv, este redus la maximum datorită evidenţei, fiindcă nu deliberăm împotriva ei. încercarea de a explica acest fapt marcat de cele mai adînci şi mai delicate întrepătrunderi ale logicii cu psihologia, eşuează şi sîntem nevoiţi să ne mulţumim cu atribuirea unei virtuţi excepţionale evidenţei, fiindcă în faţa ei fiecare spirit normal trebuie să cedeze. Decizia este deci unică şi obligatorie [45] [46].

Cu totul altul este cazul persuasiunii, în care deliberarea este amplă. Subiectul este multă vreme pradă ezitării, iar decizia care urmează este rezultatul unui proces în care psihologia experimentală de azi identifică şase faze distincte[47]. Decizia înseamnă, în acest caz, alegere liberă, şi poartă numele de *adeziune.*

Cum observa Perelman, între convingere şi persuasiune nu este numai o deosebire calitativă, ci şi una rezultînd din „diversitatea mijloacelor de probare". Aceasta duce la constatarea că dacă avem în vedere mijloacele folosite, nu rezultatele, primatul este acordat în mod general convingerii. Dar dacă avem în vedere rezultatele, a persuada înseamnă mai mult decît a convinge, fiindcă se adaugă şi obţinerea forţei necesare trecerii la acţiune[48].

Rezultatele persuasiunii sînt mult mai mari şi mult mai temeinice, fiindcă cel care îi cedează are conştiinţa că a

---

45 **A.E. Chaignet, *La rMtorique et son hisloire,* Paris, 1888, p. 93.**

46 **Observaţii utile şi foarte interesante la Ch. L. Stevenson, *Facts and Values,* New Haven — Londra, 1963, p. 16, care insistă asupra sensului emotiv al termenilor eticii şi asupra raporturilor dintre democraţie şi persuasiune.**

47 **Vezi cap. I al lucrării semnate de O. G. Brim jr., D.C. Glass, D.E. Lavim N. Goodman, *Personality and Decisions Processes, Studies in the Psychology of Thinking,* California, Stanford Univ. Press, 1946, precum şi cercetări mai noi indicate de Ch. Perelman şi L. Olbrechts-Tyteca in *Trăitedel'argumentation* (I, fi), Paris, P.U.F. 1958, p. 65, n.3.**

48 **Ch. Perelman, *Rhtlorique el Philosophie,* Paris, P.U.F. 1952, p. 3 — 4. Pentru întreaga problemă, vezi capitolul III din excelenta cercetare a lui Antonio Pieretti, *L'argomentazione nel discorso filosofico. Analisi critica del pensiero di Ghîam Perelman,* Firenze, Japadre, 1970.**

aderat la o teză în mod liber, împins nu de elementara evidenţă, ci solicitat de un transfer axiologic al acţiunii şi al gîndirii. Experienţa populară a consemnat pretutindeni această forţă a persuasiunii în proverbe formulate aproape în termeni identici. Nu vom cita aici decît pe cel străvechi, atribuit lui Solomon, „O limbă dulce poate zdrobi oase", care îşi are echivalentul în românescul „limba dulce mult aduce", în conştiinţa celui care a fost supus persuasiunii s-a instalat temeinic ideea că teza la care a fost solicitat este teza lui, iar acţiunea pe care o întreprinde ca urmare nu mai are caracter exterior şi obligatoriu. Absenţa evidenţei ca motor al acestui complicat proces nu constituie o infirmitate, cum am fi înclinaţi să credem şi cum s-a crezut veacuri de-a rîndul, ci dimpotrivă, conferă acţiunii o tărie deosebită. Pentru a face ca acest loc comun în vasta bibliografie de specialitate să fie bineînţeles, vom recurge la un exemplu care ni se pare deosebit de semnificativ. în legea ateniană care combătea pederastia există o stipulaţie căreia Daremberg şi Saglio, cînd au înregistrat-o în al lor *Dictionnaire des antiquites grecques el romaines,* nu i-au găsit nici o explicaţie, şi s-au văzut nevoiţi să o prezinte ca pe o „ciudăţenie" a legislaţiei respective. Coruperea copiilor liberi — eXeu&epov «pS-opoc — prin persuasiune era mai greu pedepsită decît în cazul folosirii violenţei. Legiuitorul ştia că, în primul caz, abaterea de la natură se putea permanentiza, devenind astfel o primejdie socială. Prin viol însă, vinovatul nu făcea rău decît unei singure persoane, şi lipsind adeziunea liberă, faptul nu putea genera viciul iar societatea nu era cu nimic vătămată. Explicată astfel, legea la care ne-am referit nu mai poate fi interpretată ca o „ciudăţenie". Legiuitorul antic cunoştea perfect forţa persuasiunii şi efectele ei, şi ţinînd seama de prioritatea intereselor societăţii, era obligat să prevadă o gradare a pedepsei în raport de aceste elemente.

De timpuriu, gînditorii greci şi-au dat seama de existenţa unui vast domeniu pentru care opinabilul este funciar. Am amintit mai sus celebra teză a lui Xenofane. Vom reaminti acum cîteva afir- mâţii asemănătoare care au dus la ideea că dacă există un astfel de domeniu trebuie să existe şi o metodologie proprie lui, care să-l sustragă cit de cit hazardului, violenţei şi sugestiei pentru a-1 supune

jurisdicţiei logosului. în *Eutifron* (7 b-d), Socrate defineşte cu precizie preopinentului său acest domeniu. Dacă între ei doi nu se ajunge la acord în privinţa numărului de obiecte, de pildă dintr-un coş, sau a greutăţii lor sau a lungimii, de pildă a unei bucăţi de stofă, diferendul va fi perfect aplanat prin *numărare, cîntărire* sau *măsurătoare,* ceea ce, în alţi termeni, înseamnă o verificare matematizantă a aserţiunii fiecăruia. La fel se poate spune despre demonstraţia silogistică. Dacă acceptăm premisa *toţi oamenii sînt muritori,* care este evidentă ca şi următoarea, *Socrate este om,* ar însemna să ne plasăm în afara legilor gîndirii, în afara bunului simţ şi a criteriului practicii dacă n-am accepta concluzia că *Socrate este muritor.* Dar, adaugă Socrate în pasajul citat, există un domeniu în care zeii înşişi pot să fie în dezacord, căci nu există nici un criteriu de verificare, nici o autoritate unanim recunoscută care să fie invocată pentru a stabili acordul în privinţa *binelui şi răului, dreptăţii şi nedreptăţii, frumosului şi urîtului,* adică ceea ce azi numim domeniul valorilor sau al axiologiei.

Această genială observaţie avea să fie repetată pe alt plan de către Aristotel, care şi-a dat seama că gîndirea dialectică, ca gîn- dire a logosului pur, este limitată la *adevărat* şi *fals.* Eeflectînd asupra propoziţiei rogative, el ajunge la concluzia că „rugămintea nu e nici adevărată nici falsă", observaţia valabilă şi pentru alte categorii de propoziţii descrise mai tîrziu, cum sînt imperativele, optativele, exclamativele, dubitativele şi interogativele. *Da* şi *nu,* polii deliberării dialectice, se adeveresc neputincioşi în faţa acestor propoziţii, şi ele aspecte ale logosului, iar dialectica incapabilă să dirijeze, singură, viaţa practică. Şi cum în viaţa practică tocmai aceste propoziţii sînt mai caracteristice, lipsa unei tehne care să reglementeze în mod raţional acordul apare şi mai evidentă.

Cum s-ar putea totuşi ca oamenii să evite diferendul într-un astfel de domeniu în care nici zeii nu pot ajunge la o poziţie unitară ?

Heraclit propunea proscrierea opiniilor particulare ale indivizilor şi acceptarea numai a acelora comune tuturor, adică stabilirea unui *consens.* Metoda va fi deseori invocată. *In omni re consensio generis humani pro veritate habenda est,* notase Cicero în spiritul unei vechi tradiţii. într-o pagină

celebră, anonimul autor al *Tratatului despre sublim* reuşeşte să dea formulei tradiţionale adevărate vibraţii lirice : „Cînd în ciuda deosebirii de ocupaţie (deci şi de grad de cultură), de fel de viaţă, de gust, de vîrBtă şi de limbă, toţi judecă în acelaşi fel o anumită operă, atunci această concordanţă în aprecieri şi aprobări la oameni care nu s-au învoit în prealabil la aceasta, conferă obiectului admiraţiei lor o garanţie solidă şi incontestabilă” [lfl]. Boileau va invoca şi el *Vapprobation de la posterite* sau ,,1’antiquo et constante admiration” cu conştiinţa că perenitatea consensului în domeniul valorilor nu este mai puţin valabilă decît demonstraţia silogistico-matematică şi cea cu probe materiale în domeniul ei.

Vagile indicaţii privind stabilirea consensului aveau să se constituie într-o teorie a argumentaţiei cuprinsă în aşa-zisa *ars rhetorica,* graţie geniului lui Aristotel, care desăvîrşise şi teoria demonstraţiei silogistice cuprinsă în *ars dialectica.* Pînă la el, retorica nu fusese decît un simplu îndreptar juridic-procedural iniţiat de sicilieni, dublat de o tehnică a captării bunăvoinţei — *captatio benevolentiae* — adică de înduplecare a juriului prin invocarea a fel de fel de elemente fără valoare probantă propriu-zisă, adesea chiar străine cauzei. în faza ulterioară i se adaugă tehnica slăbirii convingerii prin ceea ce am putea numi „şoc repetat”. Prin utilizarea la maximum a seducţiei prin forma aleasă a discursului, a ambiguităţii şi polisemiei termenilor, juriul sau auditoriul era atras pe panta neîncrederii faţă de teza părţii adverse. De aici porneşte grija excesivă a lui Socrate de a stabili, de comun acord cu preopinentul, valoarea semantică strictă a termenilor de bază, ceea ce înseamnă o încălcare fizicalistă a specificului limbii şi neglijarea unor aspecte pe care, astăzi, teoria comunicării le-a pus în lumină clară. Tot succesul lui Socrate în versiunea lui Platon este rezultatul acestei insidioase propuneri de a trece discuţia, de pe plan retoric, pe plan dialectic. Brahilogia, bazată pe întrebare şi răspuns, nu lasă nici o posibilitate elasticităţii termenilor; rolul contextului este anulat, iar seducţia prin forma aleasă a discursului, care presupune utilizarea obligatorie a aşa-numitei *oratio soluta* sau *continua,* proprie macrologiei retorice, devine imposibilă. „Raţionamentul înaintează, în

acest caz, pas cu pas, şi fiecare pas trebuie probat şi confirmat prin acordul interlocutorului. Nu se trece de la o teză la următoarea decît atunci cînd adeziunea celui căruia te adresezi garantează adevărul fiecărei verigi a argumentării", scrie Perelman despre metoda dialectică[49 50].

Macrologia retorică implică elasticitate în utilizarea termenilor oare îşi precizează valoarea semantică în context. Auditorul este împins la adeziune nu atît prin soliditatea fiecăruia dintre argumentele utilizate, cit prin varietatea mijloacelor folosite şi prin efectul de ansamblu pe care îl produce expozeul redactat cu grijă. Argumentele se susţin unul pe altul, iar procedeele de stil subliniază nuanţele şi atenuează sensurile prea brutale. Prin urmare, ceea ce am numit „seducţie prin forma aleasă" depăşeşte hotarele psihologicului pentru a intra în mod organic în acelea ale logicului, fapt sesizat de către unii esteticieni. Neînţelegerea acestei întrepătrunderi între psihologic şi logic a dus la considerarea retoricii drept „artă a ornării" adică la discreditul care a caracterizat-o în ultima vreme.

Macrologia presupune un auditor numeros, care nu e întotdeauna unitar, de unde marea dificultate pentru orator de a-şi adapta simultan discursul la diferitele categorii de indivizi în faţa cărora ■el vorbeşte. Cu toate acestea, sarcina oratorului expert nu este chiar greu de îndeplinit căci intervin în astfel de cazuri unele legi ale psihologiei colective, cum este celebra lege a lui Trotter cunoscută ca *legea simpatiei imediate* sau *a exemplului contagios.* Ca şi animalul în turmă, individul uman în grup este mai sensibil la reacţiile semenilor decît la stimulii exteriori la care el însuşi este supus. Dezaprobarea „elocventă" a unui ascultător sau aprobarea entuziastă a altuia poate declanşa şi adeziunea altora care nu şi-au făcut ei înşişi o astfel de părere. în această privinţă, cuceririle ştiinţei contemporane sînt mult mai numeroase şi ating aspecte care au scăpat

---

49 **VII, 4.**

50 **Ch. Perelman, *La mithode dialectique el le râie de l'interlocuteur dans le dialogue,* In *Juslice et raison,* citată mai sus, p. 132. Alte observaţii şi referinţe bogate la cercetări mai noi tn capitolul *Argomenlazione ed uditorio* cuprins In lucrarea lui A. Pieretti, deja citată.**

teoreticienilor antici ai *polytropiei* [51].

Cu Aristotel, retorica devine mai mult o „artă" a descoperirii elementului persuasiv din fiecare caz dat şi a izvoarelor din care el derivă, decît o „artă" a persuasiunii propriu-zise. Aceste izvoare sînt grupate în trei mari capitole : publicul în faţa căruia se vorbeşte, de unde preocuparea de a-ţi adapta discursul pentru a-1 face persuasiv ; caracterul *oratorului* care trebuie să ştie să atragă atenţia asupra moralităţii sale şi a competenţei pe care o are în materia respectivă; totalitatea *argumentelor* alese şi aranjate în aşa fel ca publicul să fie convins. Prin urmare, ceea ce contează în primul rînd pentru Stagirit sînt *bazele etice, psihologice şi dialectice* ale discursului. *Dispoziţia* şi *elocuţia* sînt preocupări secundare pentru el, oeea ce învederează predominarea aspectului filozofic propriu-zis asupra celui literar pe care îl comportă retorica. Mîndria sa de a fi gînditorul care a făcut dintr-un ansamblu de reguli empirice o *tehne* riguroasă, este pe deplin justificată, căci pentru el, retorica este o *antistrofică*[52] a dialecticii, menită să extindă dominaţia logosului şi asupra domeniului opinabilului — valori, credinţe, aparenţe, verosimil — care n-avea o tehne adecvată, şi prin urmare scăpa de sub jurisdicţia logosului. De aici atenţia acordată de Stagirit silogismului retoric, probelor şi locurilor comune, care pot veni în sprijinul demonstraţiei retorice ca autorităţi indiscutabile. Caracteristica acestei demonstraţii este utilizarea cu precădere a *entimemei,* adică a silogismului ai cărui termeni exprimă „verosimilităţi" şi „semne", şi care poate fi prescurtat prin suprimarea premisei majore, ca subînţeleasă. O astfel de demonstraţie nu poate fi altceva decît o „consideraţie" — Ev&up.eo(wu = a considera. Antonima sa este demonstraţia apodictică, care porneşte de la premise certe. Etimologia termenului sugerează şi ideea de „desăvîrşire", care izvorăşte tocmai din faptul că ambele

51 **Cunoştinţele teoreticienilor antici In acest domeniu sint splendid rezumate de Plinius cel Tînăr în scrisoarea XX către Tacit, din cartea I a *Epistolelor* sale.**

52 **'AvTlarpocpoţ indică rolul de *coordonată* a retoricii faţă de dialectică, nu de *subordonată* a ei. In aceeaşi ordine de idei, atragem atenţia *că şi Poetica* Stagiritului este mai degrabă un tratat de estetică dectt o colecţie de reguli, cum vor fi tratatele de poetică posterioare.**

premise sînt exprimate şi sigure. 'AKO- Ssixvv(j.i nu înseamnă numai „a exprima", „a demonstra", ci şi „a desăvîrşi" în sensul de finisare formală. Această ultimă accepţiune este punctul de plecare al uneia dintre cele mai mari ciudăţenii din istoria logicii: sinonimia entimemei cu elipsa.

Profunda deosebire dintre demonstraţia logico-dialectică, fundată pe brahilogie şi evidenţă, şi cea retorică, fundată pe macro- logie şi pe reconvertirea psihologică a logicului, întrucît încearcă să pună ordine în domeniul verosimilului şi al valorilor, a făcut necesară constituirea unei antinomii terminologice. Prima va fi numită *demonstraţie* pur şi simplu, iar a doua va fi numită *argumentaţie.* Această antinomie exprimă pe plan metodologic raportul *anti- strofic,* adică de *concordare,* nu de *subordonare,* care există între dialectică şi retorică, şi se încadrează ca parte constitutivă a unei serii enantiosemice pe care se axează nu numai istoria gnoseologiei, ci şi istoria culturii. Prima pereche de concepte antinomice este â7t68Ei£i<; — ExiSeti-1? pe care o vom analiza în capitolul consacrat implicaţiilor estetice ale retoricii; a doua este *filozofie,* adică *ştiinţă,* şi *poezie,* adică artă în sensul modem al termenului; a treia este *certitudine* şi *opinie*; a patra este *convingere* şi *persuasiune*; a cincea este *constrîngere* şi *adeziune;* a şasea este *demonstraţie* şi *argumentaţie ;* a şaptea este *ratio* şi *oratio,* adică *logică* şi *retorică.* Pentru primii teoreticieni creştini, opoziţia va fi exprimată în termenii *spiritus* şi *littera* ; pentru medievali în termenii *realia* şi *sermocinaiia,* iar pentru moderni în *Realbildung* şi *Formalbildung.*

Vizibilă la Platon, foarte clară la Aristotel, care precizează în mai multe rînduri şi în contexte diferite faptul că demonstraţia înseamnă utilizarea metodei silogistice sau a probelor materiale evidente, iar argumentaţia utilizarea metodei retorice[53], această distincţie devine surprinzător de ştearsă la romani Quintilian notează cu uimire o sfărîmare aproape completă a ariei semantice a termenului *argument,*

53 **Aristotel, *Met.,* IV, V, 1009 a; XI, V, 1062 a şi *passlm*; An. *prim.* I, IV, 25 b. Comparată cu alte traduceri, traducerea lui Mircea Florian apare ca prea literală, căci pasaj ui la care ne referim sugerează clar opoziţia dintre proba demonstrativă şi argumentaţie; *Rhet* I, XI, 1356 b 2 — 5.**

care ajunge să însemne „subiectul" piesei de teatru sau al discursului, „situaţie" şi „orice materie asupra căreia se scrie"[54]. E. R. Curtius, căruia nu-i putea scăpa un fenomen uimitor chiar pentru Quintilian, dă şi o explicaţie cauzală, pornind de la strînsele legături dintre retorică şi teoria literară a epocii şi de la faptul că unele argumente pornesc de la „ficţiuni" — U7ro&scn<;[55]. Am mai putea adăuga acestei explicaţii, care nu epuizează fenomenul, şi detaliul privitor la nefericita traducere în latină a termenului *gen epidictic* — genul de oratorie ostentativă, exhibiţia verbală atît de apreciată în aşa-zisa fază a decadenţei oratoriei antice — prin *genus demonstrativum.* Dar explicaţia de mai sus nu face decît să ilustreze momente semnificative ale amplului proces de literaturizare a retoricii, care nu poate fi rezumat într-o singură pagină, ori- cîtă erudiţie s-ar concentra în ea.

Chiar cînd nu se mai face confuzie între demonstraţie şi argumentaţie, termenii *argument* şi *argumentaţie* au o vădită accepţiune peiorativă, care reflectă inferioritatea tradiţională a opiniei faţă de certitudine şi a credinţei faţă de ştiinţă. La Descartes de pildă, demonstraţia este o „metodă" sau mai bine zis *metoda,* pe cînd argumentaţia oferită de retorică nu e decît o *tactică.*

Şi mai semnificativ pentru istoria problemei care ne interesează este reducerea continuă a numărului de argumente descrise de teoreticienii antici, pe care le reţin logicienii moderni. Unele categorii de argumente sînt retrogradate ca figuri cu valoare ornantă, nu probantă, iar altele sînt încadrate în categoria, puţin onorabilă, a sofismelor, cum procedează Locke, pe urmele logicienilor de la Port-Eoyal, cu argumentele *ad verecundiam, ad iguorantiam* şi *ad hominem* [56].

---

54 **Quintilian, *Inst. orat.,* V, 10, 9: *Quod apparet omnem ad scribendum destinatarii materiam ita appellari.* Astăzi, chiar şi la noi, unii autori preferă termenul „argument'' tn locul celui de „prefaţă".**

55 **E.R. Curtius, *op. cit.,* excursul consacrat lui Isidor din Sevilla.**

56 **Cît ştia Quintilian despre argumente şi argumentaţie vezi V, X, 1 — 9 ; Martianus Capclla notează fugitiv : *argumenta est ratio quae rci dubia fidem facil (De Nuptiis. . .* V [De Rhetorica], 474, ed. Teubner, 1925, p. 236); Isidor nu ştie nici el mai mult : *argumenlatio dicta est, quasi argutae mentis oraţia, qua inventitum***

Trebuie să insistăm asupra faptului că, pentru Aristotel chiar, *argumentaţia,* mijloacele de *captaiio benevolentiae* şi de *seducţie prin forma artistică a discursului* nu sînt decît „necesare", nu şi „onorabile". Există în cartea a treia a *Retoricii* sale (1404 a 1—8) un pasaj care ni se pare deosebit de semnificativ pentru destinul retoricii. El n-a reţinut totuşi atenţia cercetătorilor în măsura cuvenită, după cum nici procesul de transformare a retoricii din antistrofică a

---

probabile exequimur (Etymo- logiarum sive originum **/ed. W.M. Lindsay, Oxford, 1966/ II, IX, 15); Averroes, citat de Quadri (op. *cil.,* p. 204 şi *passim)* consideră că *scicntia vera est scientia rci,* de unde iucea că argumentaţia este metoda valabilă pentru indocţi : pentru evul mediu, vezi textele editate de L.M. Rijk în *Logica modernorum. A Contribuitori to the History of Early Tcrminist Logic,* Assen, Van Gorcum, 1967, mai ales volumul II, p. 17, 18, 104, 164, 394, 461. Pentru Brunetto Latini, argumentul era „redarea unui fapt născocit, dar posibil, care are o analogie sigură cu ceea ce este sau a fost", pe cînd ceea ce el numeşte în *roumang* „demonstrance" nu e decît o figură care constă în enumerarea calităţilor sau locului în chestiune, cu scopul de a întări o afirmaţie. Totuşi, Ockham *(Summa totius logicae)* face o disLincţic netă. Vorbind de persuasiune, el o defineşte drept probă nedemonstrativă, care nu generează convingerea, dar poate obţine rezultate tot atît de solide ca şi probele evidente : *Ercqucnter facil fidem firman sine omni dubilatione, qua ita bene aliquando adhaeremus probabilibus sicut evidenter tolis* (cf. L. Baudry, *Lexique philosophie de Guil- laume d'Ockham,* Paris, Belles Lettres, 1958, p. 24). Pentru epoca modernă, deosebit de util capitolul III din lucrarea deja citată a lui G. Preti, care dovedeşte că unele capitole din istoria culturii moderne sînt încă de scris; observaţia referitoare la retrogradarea unor argumente raţionale ca figuri, îi aparţine.**

Pentru aspectul filologic al problemei, vezi K. Dohmann, *Demonstration und Argu- mentation sprachlich betrachtet* în *La theorie de l'argumenlation,* Louvain, Nauwelaerts, 1963, p. 328 — 335 ; de asemenea, H. Lausberg, *Handbuch der lilerarischen Rhetorik* (2 voi.), Munchen, Max Hueber Verlag, 1960, voi. I. cap. 348 — 430, 366 — 409, 427—428, lucrare fundamentală pentru cercetarea modernă a retoricii. Pentru aspectul gnoseologic al problemei, vezi Ch. Perelman şi L. Olbrechts-Tyteca, *Logique el rhetorique,* in „Revue Philosophique de la France et de l'Etranger", Paris, 1950, p. 1—35; Ch. Perelman, *Raison ilernelle, raison historique,* în *Justice et raison,* citată, p. 95 — 104 ; de acelaşi autor, *Dimos- trazione e argomenlazione,* în „Rivista di filosofia", Torino, 1956, p. 374 — 385, precum şi *Demonstration, Verification, Justification,* cuprinsă în volumul *Le champ de l'argumenta- tion,* Bruxelles, Presses Univ. de Bruxelles, 1970, p. 194 — 206, care este de fapt o sinteză a discuţiilor privind această problemă în cadrul Congresului internaţional de filozofie ţinut la Liăge în sept. 1967. Specificul argumentaţiei în filozofia a constituit obiectul mai multor studii ale originalului gînditor

dialecticii într-una a poeticii nu constituie una dintre problemele- cheie ale studiilor privind aristotelismul şi avatarele sale. Din acest pasaj rezultă clar că „tot ce este în plus faţă de demonstraţie — recte *argumentatio, captatio benevolentiae* şi mijloacele de seducţie prin stă — este un adaos care ar putea lipsi"—tocrre τ&ΧΧοc e?co του ocTOSet^oct 7repi6py<x ecrriv. Ca atare, continuă Aristotel, în justiţie n-ar trebui să recurgem decît la fapte şi probe evidente pentru a obţine decizia judecătorului, dar din cauza „imperfecţiei morale a auditorului" în genere, mijloacele retorice devin un rău necesar [57]. Platon însuşi nu s-a exprimat mai dur cînd pentru mijloacele cvasilogice întrebuinţează expresia χογκτ(χ6:; voS-oţ, adică „nelegitim", „bastard". Cu acest stigmat pe care îl poartă chiar de la naştere, teoria argumentaţiei nu putea avea altă soartă decît aceea pe care a avut-o. Demonstraţia logico-dialectică şi criteriul evidenţei exaltate chiar de către creatorul teoriei argumentaţiei aveau să devină singurul mijloc de a forţa adeziunea, iar retorica nu putea evolua decît în direcţia transformării ei în antistrofică a poeticii.

Ceea ce propune mişcarea neoretorică în logică şi în teoria cunoaşterii este tocmai completarea demonstraţiei prin dezvoltarea teoriei argumentaţiei, pe nedrept neglijată

---

american H.W. Johnstone, Jr., despre care vom vorbi mai pe larg în partea finală a cărţii de faţă.

57 **Cauza acestei contradicţii in gindirea Stagiritului o vedem tn faptul că şi el este obsedat de măreţia ştiinţei exacte şi a certitudinii logice : pe de altă parte, cum nici el nu putea sări peste umbra sa, dispreţul tradiţional al filozofilor şi al matematicienilor pentru modul popular de gindire, ti este şi lui propriu. De asemenea, prestigiul „vieţii teoretice" sau „filozofice" ti impunea această atitudine, deşi într-un pasaj din *Eth. Nic.* (9 — 1179,9) nota categoric : „adevărul in domeniul practicii se stabileşte in raport de fapte şi viaţă", deci se sustrage „raţiunii eterne" pentru a intra In competenţa celei „istorice". Un gtnditor antic, orictt de genial, nu putea concepe egalitatea „teoriei" cu „practica". Toţi teoreticienii artelor liberale, şi Aristotel tn primul rtnd, au insistat asupra caracterului dezinteresat, fără raportare la viaţa practică, al studiilor superioare. Ideea se va menţine ptnă ttrziu, căci chiar autori de tratate de retorică, ca Vives şi Caesarius, vor insista asupra caracterului „popular" al argumentaţiei. După C.A. Viano, orientarea lui Aristotel spre retorică ar fi şi urmarea unei „crize" a dialecticii (Cf. *„Aristotele e la redenzione della retorica",* tn „Rivista di filosofia", 1967, fasc. 4, studiu care a intrat tn bibliografia obligatorie a problemei retoricii tn concepţia Stagiritului).**

mai ales de la Descartes încoace.

IMPLICAŢIILE ESTETICE ALE RETORICII

Pentru prezentarea implicaţiilor estetice ale retoricii trebuie să pornim de la observaţiile primilor gînditori asupra limbii şi a forţei magice a cuvîntului, pe care însuşi Homer a subliniat-o de mai multe ori, ca poet. Aceste observaţii îşi au punctul de plecare în concepţiile poporului, care, pretutindeni, a văzut în cuvinte ceva mai mult decît o imagine a lucrurilor sau un mijloc de comunicare. Forţa incantatorie manifestată în descîntece, în cîntece de leagăn în formule sacramentale, păstrate chiar şi după ce şi-au pierdut orice rezid semantic, blestemele, jurămintele, ca să nu mai vorbim de vraja poeziei, au reţinut atenţia primilor gînditori, şi înainte ca sofiştii să fi cercetat cuvîntul în sine, ca simplă vocabulă, literatura iatropică consemnase deja valoarea sa taumaturgică şi stabilise cîteva reguli practice pentru producerea ei, iar pitagoreicii îi şi schiţaseră o organizare teoretică. Procesul de laicizare a gîndirii greceşti n-a reuşit să şteargă de la început concepţia originii supra-naturale a poeziei, dar pe măsură ce în declaraţiile poeţilor rolul Muzei scade, poezia nemaifiind simplu dicteu, ci rezultat al colaborării inspiraţiei cu efortul conştient al autorului, forţa miraculoasă a cuvîntului devine o forţă naturală, care trebuie studiată ca atare şi folosită raţional în diferitele împrejurări pe care le oferă viaţa.

Deşi textele la care ne-am referit mai sus nu ne-au parvenit decît prin surse de mîna a doua şi a treia, şi numai fragmentar, cercetările migăloase ale mai multor savanţi contemporani au dus la reconstituirea aproximativă a acestui corpus de teorii, pe care, în ciuda diversităţii

terminologice, le putem reduce la o unitate plauzibilă necesară sintezei noastre. Punctul de pornire îl oferă ceea ce azi numim „emoţia estetică". într-un pasaj celebru, Gorgias, tributar în această privinţă pitagoreicilor, enumeră calităţile miraculoase ale cuvîntului „care deşi are un trup mic, este un suveran atotputernic — SwâcTT]? p.eya? —, capabil să oprească panica, să alunge durerea, să sporească mila şi *să producă bucurie* — /apiv svspYdcaaa^at[x], Mînuită cu abilitate, această forţă determină ieşirea auditoriului din starea de indiferenţă — âvodfflhpu; — în care logicul îşi păstrează rolul de conducător, şi îl supune unei „vătămări plăcute" — vocrov vjSsîav — , al cărui efect este acceptarea unei „înşelăciuni" de tip special — aracT-/; — , greu de transpus în conceptele noastre specializate. Este vorba de o înşelăciune artistică, care n-are nimic peiorativ, fiindcă poeţii, în dorinţa de a se disculpa de astfel de acuzaţii, invocaseră de mai multe ori faptul că şi zeii ştiu să creeze multe reprezentări false, care au caracterul realităţii[58] [59].

Este ştiut că prima modalitate de expresie a gîndirii filozofice a fost versul şi că proza apare mai tîrziu, fiindcă implică existenţa unui climat intelectual mult mai evoluat. Nu se ştie cine a scris pentru prima dată în proză, dar este sigur că în secolul VI, cînd Homer şi Hesiod erau supuşi unor critici metodice şi necruţătoare, proza era deja folosită de unii filozofi ca Heraclit din Efes, Anaximandru, Anaximene şi alţii. Am putea afirma fără riscuri prea mari, că apariţia prozei înseamnă şi un protest împotriva poeziei atît de înşelătoare şi atît de incompetentă în materie de ştiinţă şi morală, cum i se reproşa în epoca la care ne referim. înseamnă deci că proza s-a născut ca antonimă a poeziei şi că reflectă grija pentru exactitatea ştiinţifică care se poate dispensa de forma specifică poeziei, de ornamentele ei, care învăluie, nu dezvăluie ideea, fiindcă aceasta e falsă [60].

---

58 ***Hei.*, 8-9.**

59 **De pildă Hesiod, *Theogonia,* w. 27—28.**

60 **Reproşuri asemănătoare vor fi făcute poeziei şi în secolul XVIII de către Abatele de Pons, La Motte, abatele Trublet şi alţii, pentru care meseria poeţilor era ,,de mcttre des entraves au bon sens et d'accabler la raison sous Ies agrăments", cum i se explica**

S-a produs deci o spargere a unităţii logosului şi o frînă în calea prozei de artă. Acest fenomen, nestudiat după cîte ştim, este uşor de reconstituit pe baza mărturiilor rămase. El avea să preocupe în mod deosebit pe sofiştii din generaţia întîia, şi o altă realizare măreaţă a gîndirii lor este restabilirea unităţii logosului. Graţie lor, *proza devine şi modalitate de artă,* iar retorica preia şi cercetarea poeziei ca artă a cuvîntului. Meritul principal în această privinţă revine, cel puţin după ştirile pe care le avem, tot lui Gorgias, care defineşte poezia ca „logos metrificat" — eggsrpot; —, iar proza „logos fără metru" — ap.£Tpoţ. Nu întîmplător, Gorgias este şi primul mare artist al prozei greceşti şi, aşa cum s-a remarcat adesea, de numele lui se leagă ideea de stil personal pe care o sugerează verbul Yopyiâ- = a se exprima ca Gorgias, precum şi o serie întreagă de termeni şi categorii alo criticii şi teoriei literare, mai precis ale stilisticii.

Restabilirea unităţii logosului şi introducerea în problematica respectivă a ideii de emoţie estetică legată de noţiuni ca „încîntarea magică" (yoTpsia) —, „înşelăciunea artistică", „vătămarea plăcută" etc. provenind din arsenalul psihologizant al pitegoreicilor, fac ca actul retoric, deci şi cel poetic, să fie axat pe o reconvertire psihologică a logicului, care în terminologia consacrată se numeşte m&avoco, adică a da credibilitate unui enunţ sau unei teze. în felul acesta, retorica devine şi o psihagogie, adică „conducătoare de suflete", căreia îi revine obligaţia de a folosi, pe lingă argumentaţia propriu- zisă, şi incantaţia, seducţia prin „splendoarea formei discursului", care se va numi Xetttov, xaXXw7ti£ov, suereta, *movere, flectere.* Aceasta nu numai pentru că ţinta ei este obţinerea adeziunii la o opinie, la un cvasiadevăr care poartă numele de sîxo<; (verosimil) sau evăo^ov (plauzibil), ci şi pentru motivul că vorbirea este de multe ori mai mult prilej de artă în sensul modern al termenului decît mijloc de comunicare. Ca urmare, se naşte ideea unui *plus* care se adaugă comunicării propriu-zise pentru a întări „adevărul" nu îndeajuns de evident ca să fie acceptat fără discuţie, sau pentru a clătina şi respinge „adevărul" care i se opune. Acest *plus* este cerut

---

persanului lui Montesquieu.

şi mai mult cînd în vorbire accentul nu mai cade pe comunicare şi argumentare, ci pe ceea ce Gorgias numea „încîntare", „producerea bucuriei" sau „vătămarea plăcută", pe care Roman Jakobson o va numi „literalitate", fie că e vorba de rostire, fie că e vorba de „scriitura" exaltată de „noua critică" franceză. Implicaţiile estetice ale retoricii se definesc tocmai prin această idee de *adăugire,* de *plus,* graţie căruia *gnoseologie* şi *psihologie, ratio* şi *oratio, cunoaştere* şi *artă* se înmănunchează în vederea aceluiaşi scop.

După o teorie pitagoreică dezvoltată mult ulterior, modalitatea unei expresii este dublă. Prima, obişnuită, curentă şi pur gramaticală, se numeşte „nudă" (tţuXvj). Ea nu trebuie confundată cu exprimarea indoctului sau a barbarului, care nu-şi disciplinează în nici un fel vorbirea, fiindcă nu cunoaşte nici ortoepia nici lexicograf ia nici ceea ce mai tîrziu se va înţelege prin gramatică, şi, în afară de aceasta, nu urmăreşte decît simpla comunicare, care se desfăşoară la întâmplare şi cu rezultate corespunzătoare. Pentru gîn- ditorii antici, o astfel de exprimare este un act natural, neartistic, şi nu merită nici o atenţie. Ideea de formă nudă a vorbirii va fi alimentată şi de distincţia stoicilor între ,,logosul nonproferat" — X6yo? EVSKXOETO? — şi cel „proferat — 7tpo<popixo<; — care are ceva în plus, adică expresia. Augustin va vorbi de o gîndire interioară, care nu e nici grecească, nici latină, nici a vreunei limbi oarecare, ci „gîndirea însăşi" — *verbum mentale est ipsa cogitatio.* Pentru medievali, vorbirea va fi divizată în *loqui mentaliter* şi *loqui vocali- ter,* ceea ce dovedeşte că marea „descoperire" a lingviştilor moderni ca Humboldt şi Meringer privind *die innere Sprachform* este un loc comun nu numai în terminologia stoică, ci şi în cea medievală.

Nuditatea unei comunicări apare întîi ca problemă de lexic, rezultînd din folosirea cuvintelor obişnuite — xupia ovopiaxa, *verba cotidiana* sau *familiaria* —, apoi ca problemă de aşezare a lor în frază — <Tuv0£cnţ, *collocatio* sau *ordo verborum,* şi, în sfîrşit, ca problemă de omare. Absenţa figurilor (âaxvjiAXTiffTo?) şi a procedeelor de compoziţie — oixovojua, sau *dispositio* fac ca această co municare să păcătuiască prin uniformitate (opioeiSeta), sursă de plictiseală — *taedium, fastidium.* Dacă are totuşi

meritul de a fi clară, deci accesibilă, ea are în schimb păcatul că produce o credibilitate mediocră.

Platon, care a observat cu atenţie această modalitate nudă a expresiei, o numeşte «κχ^ în terminologia latină antică
şi medievală, această modalitate, cîteodată voit utilizată şi de către indivizii culţi, se numeşte *vulgare dicendi genus, oratio nuda, sermo rectus secundum naturam, oratio plana* sau *ductus simplex*. Lingviştii moderni şi „noii retori" vor întrebuinţa termeni şi mai nefericiţi, ca „limbaj strict referenţial", „formă de bază" sau chiar „comunicare pură", despre care vom vorbi mai pe larg la locul cuvenit. Cînd nu este involuntară, ea alcătuieşte stilul convenabil filozofiei, căci grija acesteia nu e goana după cuvinte, ci vindecarea sufletelor — *philo- sophiam non verba captare, animos curare,* scria Seneca lui Lucilius. Quintilian vorbeşte de o *oratio concisa quae dialectice dicitur,* reamintind şi el distincţia pur cantitativă dintre comunicarea retorică *(palma)* şi cea filozofică, caracterizată de concizia dialecticii *(pug- num),* atribuită de tradiţie lui Zenon. Această distincţie, mai degrabă *bon mot* fericit decît observaţie judicioasă, a fost reţinută de către toţi gînditorii care au reflectat asupra deosebirilor dintre retorică şi dialectică. Consecinţele au fost grele pentru amîndouă disciplinele, căci treptat-treptat rolul lor iniţial se pierde, ele ajungînd să fie înţelese ca discipline literare care reglementează cele două modalităţi de bază ale comunicării: cea *amplă* şi cea *concisă.* Ca urmare, legăturile cu problematica cunoaşterii se întrerup, şi numai astfel ne putem explica de ce aceste discipline ajung ca, împreună cu gramatica, să alcătuiască ciclul de studii literare numit *trivium,* şi să fie de multe ori numite *artes sermocinales*. în evul mediu şi în Renaştere, adică în perioadele de literaturizare completă a retoricii, dise- tincţia lui Zenon este invocată des şi fără nici o rezervă, ceea ce constituie încă un aspect al neînţelegerii şi răstălmăcirii aristote- lismului, fapt care, după cîte ştim, n-a

reţinut atenţia cuiva[61] [62].

A doua modalitate a unei expresii este cea cu un plus ornamental expresiv, cîteodată chiar expletiv, numită de către pitagoreici xoofLoţ, mai tîrziu xaTaoxsuv; sau cruvaS-potG[x6ţ, idee pe care latinii o vor reda prin *oratio ornata, exornatio, dignitas, congeries, cultus* etc. Această comunicare este „artistică", fiindcă rezultă din utilizarea savantă a epitetelor, a alegerii cuvintelor, a figurilor de stil şi de gîndire, precum şi din artificiile de compoziţie. Plusul adăugat formei nude conferă enunţului simplu un spor cognitiv pe care îl sugerează termenii *epexegeză* — dezvoltare explicativă adăugată unui enunţ deja complet — şi *epifonemă* — enunţ adăugat ca explicaţie unui enunţ anterior. Prin urmare, ornarea nu este o simplă creştere cantitativă, cum greşit s-a înţeles în epoca de discredit a retoricii, şi nu se referă la ceea ce, în terminologia epocii, se numea *quantitas verborum, abundantia* sau *copia verborum* şi *figurarum.* Ea este *amplificare,* fiindcă *ornatvs verbonm* se adaugă aşa-numitului *pondvs reritm* cu scopul de a-1 mări şi adîuci : *amplificare rem ornando.* Ornarea este, prin urmare, o operaţie care se execută asupra conţinutului, asupra ideilor, şi marii autori de tratate în acest sens au înţeles-o.

---

61 **Platon, *Rep.,* III, 393 d ; Cicero, *De orat.,* 32,113 ; Quintilian, *Inşi, orat.,* II, XX, 7; Sextus Empiricus, *Adv. math.,* 2,7; Cassiodor, *Institutiones,* cap. *De dialectica;* Isidor, *Etymologiarum sive originum,* II, XXIII 1 — 5 ; Alcuin, *De dialectica,* 1,953. Totuşi Alcuin consideră retorica, alături de dialectică, drept o diviziune a logicii. Cînd C. [Carol cel Mare] întreabă: *Logica in quot species dividiturt* A. [Alcuin] răspunde: *In duos, in dialecticam et rhetoricam,* observaţie rămasă fără urmări; Valla (apud Prantl, *Geschichte der Logik im Abendlande,* voi. IV, p. 162 n. 5), ... *Dialecticus utitur nudo, ut sic loquar, syllogismo; orator autem vestito*; Bacon, *The Advancement of Learning,* Oxford, 1936, p. 75. De reţinut atitudinea de mare bun simţ a lui Mario Nizolio, care în *Antapologia* neagă diferenţa de,,formă" între silogism şi entimemă, consi- derînd drept esenţială diferenţa de „materie" nu de cantitate. De asemenea, el atrage atenţia că şi oratorul foloseşte metoda silogistică atunci cînd „materia" o cere, ceea ce denotă că această metodă nu este proprie numai dialecticianului.**

62 **Nici această intuiţie n-a avut urmări — dovadă că şi mai tîrziu Marmontel va vedea în dialectică „scheletul elocuţiei" pe care retorica trebuie să-l îmbrace (revetir) graţie operaţiei de „amplificare" *(Principes d'dloquence de Marmontel,* extrase publicate de Chapsal, Paris, 1809, p. 42 şi urm.; pentru contribuţia lui Mario Nizolio vezi Cesare- Vasoli, *La dialettica e la retorica dell' Umanesimo,* Milano, Feltrinelli, 1968, p. 603 — 638, dar în special p. 611).**

Comunicarea cu plusul ornamental şi expresiv este caracteristica esenţială a retoricii. Arta sprijină cunoaşterea tocmai în domeniul în care stringenţa demonstraţiei nu este eficace, pe de o parte fiindcă operează cu opinii, probabilităţi, verosimil şi plauzibil, pe de alta, fiindcă auditoriul sau interlocutorul mai puţin cult, este inapt să decidă singur în astfel de cazuri care domină viaţa practică[5].

în limbajul Stagiritului, această operaţie constă în convertirea opiniilor curente—evSoEai—în noţiuni comune—xoivot. evSo^oa—, proces pe care Mdderic Dufour, un excelent editor al *Retoricii* lui Aristotel, îl identifică cu „vulgarizarea" din terminologia noastră [63]. într-adevăr, vulgarizarea ştiinţifică — fapt deseori remarcat — face ca un domeniu familiar numai unui grup restrîns de specialişti să-şi piardă specificitatea şi, prin urmare, inaccesibilitatea pentru marele public. Spre a se face înţeles, vulgarizatorul va recurge la un limbaj în care domină analogia. Stilul figurat, metaforic, nu este un artificiu literar scop în sine, ci un mijloc obligatoriu de expunere, căci fără el, vulgarizatorul nu poate fi înţeles. în estetica antică tîrzie, această funcţie primordială a artei este cuprinsă în preceptul *docere delectarido,* căruia Lucreţiu i-a dat formularea celebră : „Am adoptat limbajul Muzelor, am îndulcit amărăciunea filozofiei cu mierea poeziei, cu speranţa că, sedus de farmecul armoniei, tu vei găsi în opera mea cunoaşterea adîncă a naturii..." [64]. Sînt însă cazuri cînd analogia, vorbirea metaforică, exemplul istoric, fabula n-au nici o funcţie de delectare, ci numai de probare. Aristotel citează cazul lui Ste- sihor care a folosit împotriva tiranului Phalaris fabula calului şi cerbului, iar Esop, fabula vulpii şi ariciului împotriva demagogilor din Samos, cu rezultate

---

63 **Rolul „artei" în obţinerea persuasiunii este excelent demonstrat de B. Gaya Nuno cu mijloace moderne de analiză stilistică comparativă bazată şi pe statistică. El porneşte de la constatarea că sintaxa marilor oratori antici este unitară, dar stilistica lor foarte variată. Clasificind procedeele de stil, el identifică pe cele proprii lui Demos- tene, iar cu ajutorul statisticii ajunge la concluzia că acest orator îi întrece pe ceilalţi atît prin cantitatea de procedee şi combinaţii cît şi prin frecvenţa celor care îi sînt proprii *(Sobre un giro de la lengua de Demostenes,* Madrid, Consejo sup. de Invst. Cient., 1959, recenzată în „Gnomon", 1960, Heft 6, 32 Bând, p. 570 şi urm.).**

• *Rhet.,* I, 1355 b 20-5; *Top.,* I, A, 101 a 25.

64 ***De rerum natura,* I, vv. 943 — 950.**

depline. Tradiţia a înregistrat aceste două exemple a căror forţă persuasivă se revelează chiar în redarea Stagi- ritului şi, încă mai semnificativ, chiar într-o traducere mai greoaie, fără să producă ceea ce am putea numi emoţia estetică pură[8].

Ansamblul de reguli privind compoziţia, alegerea cuvintelor şi ornarea este un cuţit cu două tăişuri. Prea vizibilă, aplicarea acestor reguli de către un orator sau prozator dă impresia unui exces de „artă" care are ca urmare reducerea forţei persuasive a argumentelor, căci scade încrederea auditoriului. în astfel de cazuri, retorica se denunţă singură *ca procedeu,* şi între „artă" şi persuasiune se produce o ruptură. în critica literară, acest „exces de artă" a fost stigmatizat cu formula *oleum seut,it.* De aici cerinţa ca „arta" să ascundă „arta" pe care Aristotel o formulează, ni se pare primul, în cartea a treia a *Retoricii* sale[65]. în formularea lui Cicero, această cerinţă va fi *dissimulare eloquentiam,* iar în aceea a autorului retoricii dedicate lui Herennius, *ne ars appareat.* în felul acesta se ajunge la una dintre cele mai paradoxale categorii ale esteticii antice, cum este „naturaleţea artistică", pentru care s-a întrebuinţat de obicei termenul âipsÄEia. Eusthate, celebrul comentator alluiHomer, o numea „culme a artei", iar Nietzsche, care şi-a dat seama că naturaleţea şi claritatea prozei şi poeziei greceşti erau rezultatul unei regolistici uluitor de complicate pentru mentalitatea modernă, n-a putut spune altfel decît că „grecii dansau în lanţuri". Ori de cîte ori va domina estetica de tip clasicizant, naturaleţea artistică va fi o cerinţă de căpetenie. Fenelon va atrage atenţia că *t'art est grossier des qu^il paraît,* iar Boileau va insista asupra nevoii de a fi *simple avec art* şi va recomanda poeţilor să facă *difficilement des vers facils.*

---

65 ***Rhet.,* II, 20, 1393 b 3-1394 a.**

• *Rhet.,* III, II, 1404 b 24. După o experienţă a psihologului american Collier, s-a ajuns Ia concluzia că teama oratorului de a nu i se descoperi „arta", fapt care ar Impieta asupra credibilităţii, n-ar fi întemeiată. Collier a dat unui grup anumite materiale de propagandă nazistă, atrăgînd atenţia că este vorba de cea mai crasă minciună propagandistică cunoscută pînă atunci. Cu toate acestea, în urma parcurgerii materialului oferit s-a constatat prezenţa unei influenţe în conştiinţa indivizilor cu care s-a făcut experienţa (cf. J.M. Domenach, *op. cit.,* p. 108).

Naturaleţea artistică se obţine *întîi* printr-o savantă dozare a ornării, exprimată la început prin termenul 7tpE7tov = *măsură,* împrumutat din problematica etică. Aşa cum *măsura* trebuie să fie prezentă în toate acţiunile umane care au mai multă sau mai puţină legătură cu noţiunea de plăcere, ornarea unei comunicări trebuie să fie supusă *reţinerii,* controlului raţiunii, ca să nu devină *exces.* Din categorie etică, 7tp£7rov va deveni categorie estetică prin excelenţă. Romanii vor exprima ideea de „măsură" în artă prin termeni ca *accomodatum, decens, quid deceat, conveniens* sau *decorum.* Ultimul termen nu trebuie să producă nedumeriri. *Decorum,* provenit din *decor,* a cărei accepţiune principală era cea de „cuviinţă", înmă- nunchiază sensul de „bunăcuviinţă" cu cel de „frumuseţe", căci în gîndirea anticilor artă şi morală, estetică şi etică nu erau noţiuni eterogene cum au devenit pentru noi. Autonomizarea valorilor, deşi a preocupat chiar pe Aristotel, n-a devenit şi nu putea deveni o obsesie cum a devenit azi. în evul mediu, noţiunea de 7tpe7rov va pierde reziduul etic pentru a deveni *bonus modus,* cum va zice Alcuin, *ne quid nimis,* iar pentru moderni *rien de trop.*

O a doua cale pentru obţinerea naturaleţii artistice este aceea a folosirii aşa-ziselor *gratae neglegentiae.* Distribuite cu grijă şi în cantitate precis calculată, neglijenţele voite devin *gratae,* plăcute, adică „artistice", şi ele contribuie atît la anularea efectului supărător pe care îl produce arta prea vizibilă, cît şi la sporirea credibilităţii. Este de la sine înţeles că opera în care se identificau cîteva neglijenţe „involuntare" nu mai era privită ca „artistică" şi era scoasă din discuţie. Formula-verdict cel mai des întrebuinţată în astfel de cazuri era aceea de *folia cacata.*

Dar grecii şi-au dat seama că funcţia limbii nu este limitată la *comunicare* şi *probare — intâeiţiQ.* Ei au observat de timpuriu că vorbirea eficientă produce satisfacţie atît ascultătorului cît şi oratorului expert, de unde dorinţa acestuia de a scoate în evidenţă măiestria sa de artist al cuvîntului pentru a obţine şi admiraţia ascultătorului, nu numai adeziunea sa. Noţiunea de â7t68et^iţ devine corelată cu aceea de eTtîSei^iţ, pe care romanii au tradus-o prin *ostentatio* sau *exhibitio.* Această descoperire „descoperită" şi de lingviştii şi stilisticienii de azi, va duce la constituirea

antinomiei *conţinut-formă, cu.* atîtea urmări nefericite, în care trebuie să vedem sursa principală a formalismului esteticii antice.

Pentru a exprima ideea de obiect al comunicării, recte CE se comunică, s-a folosit o întreagă serie de termeni ca uXTJ, &ep.a, -ri X6yov, 7ţoir)ffii;, SiavovjpxToc, iar la stoici, care au desăvîrşit constituirea antinomiei *conţinut-formă,* întîlnim termenul or^aivop.e^a. Apol- lonius Discolul va întrebuinţa termenul moţa, ca şi stoicii, în sensul de *semnificat,* care în „descoperirea" lui Saussure va deveni *signifie.* Romanii vor folosi termeni ca : *thema, materia, causa, res, res que dicuntur, quid dicendi, quid debet dici, fabula, argumentum.* Pentru formă în sensul de expresie a, unui conţinut, recte CUM este el exprimat, întîlnim termenii TO Xe^ecoţ, 7toÎ7)[ia, urjixaivovTa care nu trebuie confundaţi cu [xopcpvj, ouata, folosiţi de Aristotel şi de scolastici în contexte cu totul deosebite. Eomanii vor folosi termeni ca *modus, forma dicendi, modi tractandi, signum, quemadmodum* etc. Cuvintele ajung să fie înţelese ca semne ale ideii, iar limba ca veş- mînt, ca involucru sau ca vas. în *Fedon,* Platon numise corpul sau forma „mormînt al conţinutului" — <n)p.oc. Augustin va întrebuinţa chiar formula *verba quasi vasa* în care se toarnă ceea ce el numea *profunditas eloquiorum.* Pentru o mie de motive, retorica era sortită să alunece spre interesul pentru ornare odată ce distincţia dintre conţinutul de idei şi expresia lor a fost făcută.

în faza iniţială, preocuparea de căpetenie a retoricii era eupeai? — *inventio,* adică problema găsirii mijloacelor de a convinge — *probele* — şi de înduioşare sau înduplecare a juriului — *captatio benevolentiae.* Cu Gorgias, Trasimach, Protagoras şi Hippias accentul cade pe Xe£i? — *elocutio,* deci pe problemele expresiei, ca urmare a eforturilor de descriere a limbii şi de explicare a originii ei, caracteristice primei generaţii de sofişti. Cu Isocrate, retorica încearcă să fie *şi* filozofie, adică să adauge interesului pentru eu Xeyew — *bene dicere* şi pe acela de eu — *bene vivere.* Aristotel readuce în centrul preocupărilor problemele de conţinut şi conferă retoricii o pronunţată autonomie faţă de morală.

Materia artis este sistematizată de el în trei genuri — ye^ : „judecătoresc" — Sixavixdv yevoţ, pe care romanii îl vor numi *genus iudiciale* —, deliberativ sau politic — crupi, [3ouXeTix6v, la romani *genus deliberativum* — şi cel epidictic — emSetxTix&v yevo?, pe care romanii l-au numit în mod cu totul nefericit, *genus demonstra- tivum.* După Aristotel vor domina preocupările strict practice, adică „tehniciste". Hermagoras este ultimul autor care încearcă să facă din retorică ceva mai mult decît o stilistică practică, cum devenise retorica postaristotelică. Pentru el, preocuparea de căpetenie devine aşa-numita îioXmxiv £v)TT)[xotTa sau *quaestio civilis,* pe care o divide în adică elementul cel mai general al cauzei — în terminologia latină, *quaestio infinita—,* şi U7r66eaiţ sau *quaestio finita,* fiindcă are în vedere specificul pe care îl indică circumstanţele de loc, timp, persoană, agent etc.

Nici tentativa lui Aristotel de a definitiva retorica drept *„antistroficâ"* a dialecticii, nici aceea a lui Hermagoras din Temnos de a o transforma într-un fel de teorie a dreptului nu puteau avea urmări pentru istoria acestei discipline [66] [67]. Condiţiile noi impuneau cu şi mai mare tărie menţinerea în centrul preocupărilor a mijloacelor de seducţie prin formă, care sînt numite acum 7toia Xe^tc, expresie teofrastică semnificativ tradusă de Cicero prin *facla qvodam modo oratione.*

Prăbuşirea democraţiei antice are urmări adînci în toate domeniile. Omul nu mai este un „animal politic". Definiţia care domină înfaza elenistică este aceea de „animal sociabil"—£Şov xotvovtxov care nu mai are ce căuta în agora sau forum. Asupra acestei profunde mutaţii, Max Pohlenz a scris pagini a căror valabilitate va rămîne multă vreme neştirbită. Vom adăuga faptul că însăşi ideea de patrie se

---

66 **Hermagoras şi-a dat seama primul de diferenţa dintre dreptate şi lege, de lacunele legislaţiei şi de caracterul ei adesea contradictoriu, fapt care va fi reluat cu mijloace moderne de Perelman şi „grupul din Bruxelles" de care vom vorbi pe larg la locul cuvenit. (cfr. A. Plebe, *op. cit.,* p. 112 — 115, care oferă o succintă, dar exactă prezentare a aportului lui Hermagoras in această direcţie).**

67 **Seneca, *De tranquilitate animi,* IV, 3 — 5.**

descompune. Stoicii declară cu mîndrie că nu se mai simt închişi între zidurile unei cetăţi, că sînt în contact cu umanitatea întreagă, patria lor fiind acuma universul — *sed totiiis orbis commercium emisimvs patriamque nobis mundum professi mm.* Idealul formativ întruchipat în *cetăţeanul-orator* nu mai este posibil şi nimeni nu-1 mai recomandă. Seneca scrie răspicat: dacă omului de bine i se impune tăcerea, el poate dărui concetăţenilor sprijinul mut al prezenţei sale — *Silentiiim indictum esl? Tacita advocatione cives i'iivet.* Iar dacă accesul în for a devenit primejdios, nu-i rămîne decît acţiunea de interior — în casele particulare, în sălile de spectacole, la ospeţe etc. Concluzia lui Seneca este aceea că interdicţia de a-ţi exercita drepturile de cetăţean poate fi compensată prin exercitarea îndatoririlor de om — *Officio civis amisit? Hominis exerceat![u].*

Aşadar, cercul restrîns al prietenilor, filozofia resemnării şi preocupări religioase de nuanţă inedită, adică de un misticism total, care nu s-ar fi putut naşte în climatul raţionalist-sceptic greco- latin, iată coordonatele vieţii societăţii înalte a acestei epoci. în aceste-condiţii, nimic mai firesc decît dispariţia preocupărilor pentru conţinutul de idei în tratatele de retorică. Genul oratoric politic sau deliberativ aproape că dispare; cel judecătoresc îşi pierde din importanţă, căci rezolvarea conflictelor dintre cetăţeni este acum mai mult un act birocratic decît o luptă pentru captarea juriului în favoarea uneia dintre tezele care se înfruntă. Cum era de aşteptat, genul epidictic devine dominant. Dacă în epoca democraţiei antice singura ocazie de oratorie epidictică era oferită de festivităţile publice[68], o dată cu imperiul ocaziile cele mai numeroase sînt oferite de elogierea în public a împăratului sau a împuternicitului său local, de unde dezvoltarea extraordinară a panegiristicei şi encomiasticei. La bizantini, unde condiţiile pentru dezvoltarea epidicticii au fost şi mai favorabile, oraţiile

68 **După o mărturie a lui Tucidide, în anul 341 s-a stabilit prin lege ca funeraliile publice ale soldaţilor căzuţi în război să se încheie printr-un discurs solemn rostit de către cel mai abil orator al vremii. Alegerea oratorului era obiectul multor deliberări oficiale, iar publicul larg era foarte interesat în această privinţă.**

funebre — e7mo«pioi — numite cîteodată şi *monodii*[69] devin mai atrăgătoare decît predicile. Acestui gen de oratorie îi este străină persuasiunea şi obţinerea adeziunii la o anumită teză. Oratorul nu face decît să repete locuri comune şi să-şi arate cu ostentaţie măiestria de artist al cuvîntului, de unde deplasarea interesului spre ornare, care devine scop în sine. Ceea ce se numea înainte *ornatus verborum,* a cărei menire era de a spori aşa-zisul *pondits renim,* devine în noile împrejurări un plus pur ornamental[70]. Apare moda cauzelor fictive şi a declamaţiei de interior[71].

Se va ajunge la căutarea unor subiecte cit mai lipsite de importanţă, căci numai ele pot pune cu adevărat în evidenţă arta oratorului, adică putinţa sa de a *înveşmînta* cit mai bogat şi mai neaşteptat orice idee[72]. în această ordine de idei ni se pare deosebit de semnificativă rugămintea lui Plinius cel tinăr, deci nu a unui autor de mina a treia, către

---

69 **Termenul *monodie* a servit la început pentru denumirea unei piese scurte recitată sau cîntată de o singură persoană, apoi pentru versurile psalmodiate la înmormîn- tarea cuiva. De aici sensul de oraţie funebră la bizantini.**

70 **A trecut neobservată excelenta caracterizare pe care Seneca Retorul o face oratoriei epidictice. „Cel care pregăteşte o declamaţie nu scrie pentru a învinge, ci pentru a plăcea — *scribii non ut vincat, sed ui placcal.* El caută toate mijloacele de seducţie — *lenoncinia*; argumentaţia, care este plictisitoare şi puţin aptă pentru ornare, nu-1 interesează. . . căci el urmăreşte ca succesul să fie pentru el, ca orator, nu pentru cauza pentru care pledează — *clipit enim se approbare, non causam". (Controvcrsiae* IX, *praef.,*
71**). în acest pasaj găsim cea mai pregnantă definiţie a artei literare ca „scriitură", în sensul preconizat de „noua critică" franceză şi adepţii ei de la noi.**

72 **La origine sînt exerciţii de şcoală, apoi exercitare a talentului şi spectacol pentru intimii care veneau să asculte un astfel de orator în şedinţe private — *secreiae exercitaiiones.* Seneca Retorul *(Controvcrsiae* I, *praef.,* 12) notează că termenul *declamatio* nu este atestat la oratorii mai vechi decît Cicero şi Calvus.**

[16] Se pare că începutul îl face Alkidamas, care a vrut să dovedească faptul că „arta" poate avea ca pretext orice subiect şi, probabil, să discrediteze genul elogiilor solemne. Lui i se atribuie un „elogiu paradoxal" al morţii şi altele dedicate sării şi tăunilor. Subiecte ca „elogiul" păunilor, şoarecilor, cheliei etc. vor deveni curente în antichitate. La bizantini se citează mai des un elogiu al culorii verzi, datorat lui Theodor Prodromul, şi „elogiul unui cline", prin care Nicefor Basilakes şi-a cucerit gloria. Aceste elogii au,, desigur, şi o intenţie parodistă la adresa elogiilor împăraţilor şi patriarhilor, dar ele sînt în special mostre de artă literară scop în sine.

Titinus Capiton de a-i găsi un subiect, adică un *pretext,* pe baza căruia să redacteze un *text,* sau o *scriitură,* cum se zice astăzi [73].

Dezinteresul pentru ceea ce s-a numit *conţinutul de idei* antrenează atenţia în direcţia ornării. Autorii de tratate vorbesc întîi de „ornarea ideilor" — *sententiarum exornatio* — ale cărei reguli le găsim expuse în capitolul „invenţiei" şi în acela al „dispoziţiei", dar mai ales în acela al „figurilor de gîndire". In al doilea rînd este prezentată aşa-numita *verborum exornatio,* care însumează stabilirea valorii estetice a cuvintelor şi un ansamblu complicat de reguli privind *alegerea* lor — exXoy^, *electio* sau *delectus verborum,* în care Cezar vedea însăşi originea elocvenţei — *delectus verborum origo est eloguentiae.* Noţiunea de „puritate" lexicală—*latinitas*— va fi restrînsă la *atticism* sau *urbanism,* adică la dialectul *attic* şi la graiul vorbit în *Urbs* (Roma), definindu-se în raport de uz —auvvj&eia, *consuetudo, usus.* Am greşi dacă am socoti că uzul era înţeles în sens larg, şi că libertatea l-ar fi caracterizat. Cei care îl stabileau erau cei puţini, culţi, de unde înţelegerea uzului drept *consensus eruditorum.* S-a şi spus de altfel că „una e să vorbeşti latineşte şi alta e să vorbeşti gramatical", într-atît limba literară se deosebea de cea vorbită chiar la Roma. O simplă trecere în revistă a gradelor de ornare ne uimeşte prin bogăţia nuanţelor sesizate de către retorii antici. Termeni ca *ornatus fortis* sau *virilis, sanctus, gratia*

---

73 ***Ep.*** **v, VIII, 12. O teorie literară bazată pe cultul modelului şi pe imitaţie este incompatibilă cu ideea de originalitate. Subiectele erau *res omnium communis,* şi tntr-o vreme orice putea fi pretext de „artă". Mai ttrziu s-a descoperit că unele subiecte slnt mai puţin apte pentru ornare. Seneca Retorul citat mai sus(n. 14), vorbeşte de argumentare ca puţin compatibilă cu ornarea. Plutarh *(Symph.,* VI,IX) este nedumerit de faptul că un cuvint ca „uleiul" nu apare niciodată Însoţit de epitet propriu. Laptele este Întotdeauna „alb", mierea „galbenă", vinul „roşu", numai uleiul n-are epitet propriu, fiind, la toţi poeţii, înfăţişat doar ca „umed". Peletier du Mans scrie in *Poetica* sa că istoria, de pildă, este *le sujet le moins propre pour le poete,* fiindcă *ne reţoet pas grans ornemens ni digressions.* Fracastoro însă va afirma, pe linia tradiţională, că *omnis materia poetae convenit.* Teoria *aderării dificile a ornamentului la unele subiecte* n-a fost Înregistrată pină acum in istoria esteticii, deşi in evul mediu au existat şi tratate pentru felul In care trebuie ales subiectul pentru o operă — *ars eligendi materiam.***

sau *dulcedo, nitor, majestas, dignitas, venustas* etc., deveniţi pentru noi simple epitete, aveau accepţiuni precise şi reguli tiranice indicau modalitatea de realizare practică şi contextul în care trebuia folosit fiecare.

Gradele de ornare erau stabilite în raport de locul pe care îl ocupa „cauza" sau „materia" de comunicat în ierarhia ideilor.

Sistematizarea cea mai cuprinzătoare era aceea a „genurilor de stil" — *genera dicendi* sau *elocutionis genera* — care a preocupat mult în antichitatea tîrzie. Cel „umil" — *humile, summissum, subtile, gracile* sau icrxvov — cerea ornarea minimă; cel „mijlociu" — p.6aov, yĂa<pup6v numit de romani *medium, mediocre, modicum, floridum* — cerea o ornare mai importantă şi ca aspect cantitativ, iar cel „sublim" — aSpov, *grande, robustum, vehemens, gradiloquum* — cerea ornarea maximă atît din punct de vedere calitativ cit şi cantitativ. Pentru a ilustra ierarhia ornării, riguros corespunzătoare ierarhiei „materiei" sau subiectelor de tratat, s-a folosit în evul mediu o schemă circulară numită *rota Vergilii,* fiindcă exemplificarea era bazată pe opera vergi- liană. Gradul de ornare al unei opere era precizat de categoria socială căreia îi aparţineau personajele sau eroii ei, iar indicaţiile suplimentare oferite de roata vergiliană ne fac să zîmbim; un păstor nu se putea numi Ajax sau Hector, ci Tytirus sau Meliboeus; animalul pe care îl foloseşte, unealta, locul în care îşi duce viaţa şi planta care l-ar simboliza sînt *ovis, baculus, pascua, fagus,* iar gradul de ornare este cel „umil" ca şi personajul respectiv. Dar un erou de epopee este numai *miles* sau *dominus,* animalul său este *equus,* unealta este *gladius,* stă în *urbs* sau în *castrum,* iar planta care îl simbolizează este *laurus* sau *cedrus.* Ca atare, ornarea unei opere literare care vorbeşte despre astfel de eroi nu putea fi decît de tipul „sublim".

Unitatea limbă-gîndire, înţeleasă ca unitate mecanică, a dominat lingvistica antică, dar fără să fi impietat asupra teoriei formei duble[18]. Nici cealaltă intuiţie referitoare la concordanţa obligatorie între un anumit conţinut şi o singură modalitate de expresie literară care a preocupat mult pe Platon şi Aristotel, n-a putut clătina această teorie[19]. Nesesizarea caracterului dialectic al unităţii *conţinut-expresie*

---------- —-*

[18] **Idee formulată deseori de Socrate, care spunea că cel care vorbeşte despre lucrur i pe care le ştie bine este elocvent. Isocrate a repetat-o în formule mai reuşite In *Nicocles,* 7 şi *Antidosis* 225. Caton îi va da formula cea mai celebră în antichitate : rem *tene, verba sequenlur.* Cunoscută este şi reluarea horaţiană *verbaque provisam rem non invita sequen- tur,* dar aceea mai fericită şi cu totul surprinzătoare la un retor ca Seneca, *cum rem animus occupavit, verba ambiunt,* a trecut neobservată. Astăzi, cel puţin în şcolile noastre, observaţia este atribuită lui Boileau şi toţi citează celebrele versuri: *Ce que l'on conţoit bien s'inonce clairement/ Et le mot pour le dire arrive aisdment.***

[19] **Platon insistă mult în *Legi* asupra acestei concordanţe obligatorii şi explică decăderea artei „moderne" atunci prin nerespectarea ei. Aristotel o va expune şi el destul de clar în *Poetica* sa (24, 145 — 9 b 30) : „Referitor la metrul eroic (hexametrul dactilic), experienţa ne arată că-i potrivit cu epopeea. în adevăr, dacă cineva ar întrebuinţa în alcătuirea unei imitaţii narative o altă măsură sau mai multe, s-ar vedea că-i supărător ; aceasta din pricină că metrul eroic este metrul cel mai grav şi cel mai bogat şi,** a făcut ca retorica să rămînă adine ancorată în această teorie. La această cauză trebuie adăugată şi o alta, anume influenţa disciplinelor formalizatoare, ca logica şi matematica. Pentru matematician, relaţia 2a = 2b poate fi perfect exprimată şi invers, 2b = 2a, iar pentru logician, premisa minoră poate fi aşezată şi înaintea majorei fără să modifice concluzia. Şi fiindcă nici raportul dialectic dintre limbă şi gîndire n-a putut fi sesizat, gramatica însăşi va fi axată pe logică, iar modalitatea dublă a expresiei va fi acceptată şi în această disciplină. Afirmaţii ca *Petrus legii id est ac Petrus est legens,* „adevărată" pentru logician, va fi „adevărată" şi pentru grămăticul antic, pentru care modificarea formei nu implică şi o oarecare modificare a conţinutului. De aici practica *convertirii,* a *contragerii* şi a *amplificării,* procedeu caracteristic logicianului, şi în gramatică, ba încă şi în stilistica practică, ca transformare în proză a unei poezii sau ca trecere din *oratio reda* în *oratio obliqua* a unei pagini de proză.

Din cele arătate mai sus rezultă clar că retorica promovează o estetică riguros raţionalistă. Deşi acceptă rolul înzestrării naturale — tpuciţ, *ingenium —,* ea pretinde imperios primatul raţional al „artei" —TE/VT), *ars.* Orice suprasolicitare a talentului nedisciplinat de „artă", orice

urmă de improvizaţie şi de lăsare a iniţiativei pe seama cuvintelor este stigmatizată cu termenul *asianism, a* cărui accepţiune peiorativă nu poate fi întrecută de nici un alt termen din aparatura ei. „Creaţia” în sensul modern-romantic este de neconceput în această disciplină pentru care opera literară este „facere”, „elaborare” lentă, în care nimic nu e lăsat la voia întîmplării. De aici sinonimia ei cu regolistica cea mai tiranică. Şi cum împrejurări uşor de descris au rupt-o de filozofie şi au îndreptat-o pe panta hipertrofierii interesului pentru ornare, retorica se face vinovată de formalism mai ales în aşa-zisa ei perioadă de decadenţă. Pentru verificare, o simplă răsfoire a tratatelor de mare autoritate ale epocii la care ne referim, cum este acela al lui Aristide, sau, mai ales, acela al lui Hermogene din Tars, din jumătatea a doua a secolului II d.e.n., este suficientă. Pentru acest retor, specialitatea sa este o disciplină independentă de filozofie. în mod ostentativ, el evită să amintească de filozofii

de aceea, se potriveşte cel mai bine cu cuvintele deosebite şi cu metaforele... Dimpotrivă, versul iambic şi tetrametrul trohaic sint pline de mişcare şi merg bine, unul cu dansul, celălalt cu acţiunea... natura Însăşi ne Învaţă să alegem metrul cel mai potrivit”, căci pentru el arta este *imitaţie* (Traducerea aparţine lui C. Balmuş). care s-au ocupat de retorică, şi nu citează nici măcar pe Aristotel. Preocuparea de căpetenie a tratatului său o constituie cele şapte *modi* de expresie. Cu aceasta, el accelerează procesul de literaturizare a retoricii, care se va desăvîrşi în evul mediu, cînd disciplina noastră devine un reţetar al prozei, aşa cum poetica este unul al versificaţiei. Vom vedea însă că literaturizarea retoricii este în special rezultatul unor îndelungi atacuri ale filozofilor, pe care le continuă teologii creştini.

CONFLICTUL CU FILOZOFIA

Lupta dintre demos şi aristocraţia gentilică cunoaşte şi pe plan ideologic aceeaşi intensitate. Şi fiindcă natura nu mai constituie preocuparea de căpetenie a filozofilor, problemele legate de om şi societate devin dominante, iar dintre ele, aceea a capacităţii fiinţei umane de a-şi depăşi condiţia impusă de natură va fi obiectul unor ample dispute. Partizanii tradiţiei contestă perfectibilitatea individului în care natura n-a sădit calităţi esenţiale cum a sădit în aşa-zisul „om de neam". Sofiştii vor pleda împotriva acestei concepţii, susţinînd rolul pe care îl are educaţia în desăvîrşirea fiecărui individ. Şi tocmai ca urmare a acestei concepţii apar atîtea discipline noi, iar numărul cetăţenilor care vor să înveţe sporeşte pe măsură ce victoria demosului se consolidează. în acest climat ideologic, sofiştii săvîrşesc o reabilitare a vechiului termen aoq/wc, repunînd în circulaţie accepţiunea iniţială de „abilitate înnăscută" sau „dăruită de zei", **dar** mai ales dobîndită prin exerciţiu. în felul acesta, sofistul se opune atît matematicianului cu veleităţi strict ştiinţifice, aproape în sensul modern, aşa cum o sugerează termenul jxot£H}<yc<; (ştiinţă), cît şi filozofului, mai mult amator de înţelepciune decît posesor al ei.

Opoziţia dintre *ştiinţă* şi *înţelepciune* pe care au provocat-o filozofii în încercarea lor de a discredita poezia, cunoaşte o fază nouă, mult mai complicată, fiindcă rivalitatea se exercită acum mai ales în domeniul atît de important al educaţiei. Sofistul-retor nu se vrea doar un simplu profesor de elocvenţă. El tinde şi la formularea unui ideal de viaţă anexînd scopului său imediat, eu Xeyeiv — *bene dicere,* pe eu v — *bene vivere,* care intra în competenţa

filozofilor propriu-zişi.

Cu Isocrate, principalul teoretician al acestei direcţii, retorul se separă de sofist şi, întrucît se prezintă şi ca profesor de virtute, îşi atribuie şi titulatura de filozof. în istoria culturii, momentul acesta este reţinut ca punctul de plecare al doctrinei umanistice [x]. Cu aceasta, retorica devine de timpuriu o *scientia vivendi et agendi in quaestio- nibus per orationem popularis persuasionis,* cum o va numi Quintilian în numele unei lungi tradiţii. Ea încalcă domeniul filozofiei tocmai în punctul cel mai sensibil, căci propunînd *viaţa activă*—ptoţ KpaxTtxoţ sau 7roXiTixoţ—împotriva celei *contemplative*—IBioţ cpiXocrotpcov sau S-ecopiQTtxiţ —, pentru care militau filozofii, retorii îşi atrag, aproape pentru totdeauna, ura înverşunată a acestora. Şi unii şi alţii doreau o „ameliorare" a omului — peXTiouţ notei v <xv9pconov<; —, dar retorii ţineau să facă din el şi o fiinţă puternică, temută de concetăţeni, graţie teribilei arme care este elocvenţa, căci prin ea, afirmă Polos, oratorii reuşesc să condamne la moarte, la confiscarea averii şi la exil, exact ca tiranii, pe toţi cei care le stau în cale [2]. Această adaptare a educaţiei la condiţiile de viaţă caracteristice pentru democraţia antică era combătută de filozofi, care voiau să facă din om un fel de sihastru în lumea ideilor [3]. Disputa a fost atît de violentă, încît soluţia de mijloc propusă de Isocrate trece aproape neobservată. Ea va fi reluată, însă tot fără succes, de către Cicero şi apoi de către Plutarh, pentru care cunoaşterea lucrurilor nu mai era un scop, ci un mijloc pentru a atinge adevăratul scop, acela de a şti să trăieşti şi de a reuşi să fii om printre oameni — *synanthropein*[4].

Adversitatea filozofilor pentru retorică era mult mai puţin comodă decît am fi înclinaţi să credem astăzi, căci ei dispuneau de o oarecare organizaţie — aceea a sectelor —, fapt care implica aderenţă, mai mult sau mai puţin disciplinată, la o doctrină, continuitate aproape asigurată şi eficacitate sporită în polemici. Retorii lucrau „de unul singur", căci aveau în vedere interese strict personale, fapt care nu excludea rivalităţile individuale şi concurenţa propriu- zisă. Şi dacă în istoria retoricii se pot identifica cu uşurinţă şcoli şi curente ca, de pildă, aceea a *teodoreilor* şi a

[1] Ne referim la teza Iui A. Burk, *Die Pădagogik des Isocrates als Grundlegung des humanislischen Bildungsideal,* Wurzburg, 1923, cu mari merite. Pentru relaţiile dintre retorică şi filozofie, teza lui Burk trebuie completată cu pertinentele observaţii ale lui W. Jaeger, care precizează că prin filozofie se înţelegea atunci „cultura generală'', opoziţia fiind de fapt Intre această cultură generală şi vechea filozofie fizică şi matematică, al cărui dogmatism era excesiv. Sofiştii respingeau ştiinţa — *Wissenschaflsverdrăngung*— în favoarea culturii eminamente literare. Cfr. *Paideia,* voi. III, cap. II.

[2] în relatarea lui Platon *(Gorgias,* 466 b c).

[3] Detalii privind geneza idealului de viaţă „filozofică" sau „teoretică" oferă R. Mondolfo, *L'origine del ideale filosofico della vila,* în „Rendiconti della R. acc. delle Scienze di Bologna", IV, voi. I, 1938.

*** Plutarh, *De ger. republ.,* 823 B.**

şi *atticismul,* aceasta nu anulează observaţia de mai sus. întotdeauna, retorii s-au mîndrit cu independenţa lor faţă de *verba magistri,* pe care au pus-o în antiteză cu dependenţa caracteristică membrilor sectelor filozofice. Acest capitol important al istoriei culturii antice este destul de bine prezentat în mai toate manualele şi în special în acelea datorate lui Werner Jaeger şi H.I. Marrou. Meritul revine însă lui Hans von Arnim, care în 1898 a publicat celebrul studiu *Rhetorik und Philosophie in ihren Kampfe um die Jugendsbildung* valabil şi azi[74].

Rivalitatea dintre retori şi filozofi în materie de educaţie reproduce, pe o treaptă superioară, vechea concurenţă dintre filozofie şi poezie. Dacă în prima fază filozofii reprezentau *noul* intransigent, iar poeţii *vechiul* care încearcă să supravieţuiască, de data aceasta filozofii reprezintă acea pătură care înţelege că vechea ideologie şi-a trăit traiul, ca şi clasa socială respectivă, dar consideră că excesele acestor *ultras,* care sînt retorii, vor dăuna ordinii stabilite.

Această atitudine este deosebit de clară la Platon, dar poate fi identificată cu uşurinţă şi în fazele ulterioare ale conflictului. Valoarea cognitivă, religioasă şi cea etic-formativă a vechii poezii este criticată fără menajamente de către acest filozof al cărui reacţionarism nu este fundat pe respectul pentru tradiţie. Homer însuşi este maltratat, căci

---

74 **Publicat ca introducere la monografia sa consacrată lui Dion din Prusa. Completările lui Heinrich Gomperz din *Sophistik und Rhetorik. Das Bildungsideal des* e3 in *seinem Verhăltnis zur Phitosophie des* V. *Jahrhunderts,* Leipzig, 1912, păcătuiesc prin- tr-o identificare excesivă a retoricii cu sofistica, fapt nuanţat de cercetările mai noi ale Iui L. Robin, M. Untersteiner, M. Buccelato şi ale altora.**

expresia „învăţător al Elladei", utilizată de Xenofan cu mult în urmă, capătă şi Ja el o vădită accepţiune peiorativă, cum bine observa Gabriel Vicaire[75].

Poziţia lui Platon nu trebuie înţeleasă ca o „negaţie rigoristă" a artei în general, cum o aprecia Croce în partea de istorie a *Esteticii* sale. Platon nu neagă decît o anumită artă, aceea de pînă atunci, căci aşa cum rezultă în mod indiscutabil din unele pagini din *Republica,* o poezie nouă sau părţi remaniate din cea veche îşi au locul cuvenit în educaţia noilor generaţii care vor popula cetatea sa ideală. Dar să nu uităm că, pentru el, poezia era un fel de retorică — 8y)[xiqyop toc — ascunsă cu nesinceritate în haina atrăgătoare a versurilor. Lovind în poezia veche, Platon lovea şi în retorică, deoarece între ele nu vedea nici o deosebire esenţială, şi nu întîmplător sofiştii-retori sînt în general şi homerologi specializaţi. Credem că tocmai în această concepţie platoniciană trebuie căutată sursa discuţiilor ample din antichitatea tîrzie privind identitatea *poezie-elocvenţă* concretizată în întrebarea dacă Vergiliu este poet sau orator — *poeta an orator.* Dealtfel, ea corespunde şi unităţii logosului pe care au restabilit-o sofiştii, fapt care avea să ducă la frînarea procesului de autonomizare a poeticii, care n-a devenit niciodată o a opta artă liberală [76].

Ceea ce filozofii, începînd cu Platon, reproşează retoricii vizează trei aspecte. Primul se referă la calitatea ei

---

75 **în excelenta lucrare *Platon critique litteraire,* Paris, Klincksieck, 1960, p. 100 şi urm.**

76 **Aristotel tşi dă seama că se poate vorbi de poezie şi „ca poezie" — nepl Trocr;- •nxîjţ aurîjţ — şi că versificaţia la care recurg filozofii nu e tot una cu poezia — „Este adevărat că obişnuim să numim astfel [poet] pe cei care expun cu ajutorul metrilor chiar un subiect de medicină sau de ştiinţele naturii; totuşi, nu există nimic comun Intre Homer şi Empedocle, in afară de metru, aşa că s-ar potrivi mai bine să numim pe unul poet şi pe celălalt fizician, mai degrabă decît poet" *(Poetica,* 1447 a ; 1447 b 16. (Traducerea lui Balmuş trece peste durîjţ, ceea ce este o mare scăpare). Cu toate acestea, elocvenţa va fi proprie atît poetului, cît şi oratorului. Cicero, în De oral., III, 7, 27 şi I, 16, 70, Ovldiu în *Ex Pont.,* II, V, 65 şi urm., vorbesc fără echivoc de unitatea poezie-oratorie pe baza elocvenţei; autorul *Tratatului despre sublim* exemplifică sublimul atît pe baza oratorilor, cit şi pe a poeţilor. Detalii la N.I. Herăscu, *Ooidiana, Re- cherches sur Ovide,* Paris, 1958, p. 23 şi urm. Pentru constituirea poeticii ca disciplină autonomă, extrem de utilă lucrarea Iui Paolo Bagni, *La costituzione della poesia nelle aries del XII —XIII secolo,* Bologna, Zanichelli, 1968, care oferă o analiză competentă a artelor poetice publicate de Faral.**

de ştiinţă. Neavînd un domeniu propriu de cercetare, încâlcind pe acela al filozofiei şi al ştiinţelor particulare, retorica nu poate aspira la calitatea de ştiinţă. Acuzaţia este deosebit de gravă, căci ţinteşte în fond scoaterea ei din programele de învăţămînt. Adevărata ei preocupare, verosimilul, plauzibilul şi probabilul, exclude dominaţia absolută a raţionalului şi presupune utilizarea exclusivă a psihologicului. Dar ştiinţa se ocupă de teze, nu de ipoteze, iar psihologicul este prin excelenţă ostil cercetării ştiinţifice adevărate. Pentru aceste motive, adevărata ei titulatură este aceea de „rutină" — -rpt^ şi e[L7retptoc —, nu de ve/vr; sau *ars.*

Aşa cum s-a remarcat — Dupr6el mai ales —, Socrate şi Platon erau partizani ai unei ştiinţe specializate, sinonimă cu înţelepciunea, al cărui obiect era, pentru primul, binele, iar pentru al doilea cunoaşterea ideilor. Această poziţie exclusivistă avea să fie serios amendată de către Aristotel pentru care numai o ştiinţă a accidentalului era cu neputinţă; o ştiinţă a posibilului, deşi mai puţin riguroasă decît aceea a necesarului, putea fi constituită şi, de fapt, el este fondatorul ei, cu toate că nici el n-a sesizat prea bine rostul retoricii ca „ştiinţă a totalităţii" şaua „comunicabilităţii", oricare ar fi obiectul ei[77 78].

Al doilea obiectiv al criticii este utilitatea practică a retoricii. Această „rutină" nu corespunde nici scopurilor pe care singură şi le atribuie ca imediate. Nefiind o *tehne,* ea nu poate face ca omul să devină mai elocvent. Ca dovadă se invoca faptul că nici unul dintre retori n-a fost şi mare orator. Acestei obiecţii i se opunea celebra replică isocratică: „gresia nu taie, dar face ca secera să taie" [9]. Betorica, adaugă filozofii, nu garantează nici măcar cunoaşterea mai aprofundată a legilor, şi este departe de a

77 ***Met.,*** **XI, 8, 1065 a. Acest pasaj este lămurit de o sugestivă notă (120) a lui Dan Bădărău (p. 354 a trad. St. Bezdechi): „Este remarcabil pentru epoca tn care a gtndit Aristotel că el ia in considerare nu numai o ştiinţă a necesarului, ci şi una a probabilului, răminind in afara ştiinţei numai ceea ce Aristotel numeşte accident, adică intimplătorul". Această „ştiinţă" a probabilului este retorica. Ideile lui E. Dupriel expuse intîi în celebra lucrare intitulată *La Itgende socratique,* apoi reluate in *Les so- phistes,* Paris, P.U.F., 1948. Pentru problema care ne interesează aici vezi, în special, p. 62 şi urm.**

78' **Replica, celebră in antichitatea atlt de amatoare de „bons mots", este raportată de Plutarh în *Viafa celor zece oratori.***

putea forma conducători politici. Pretenţiile retorilor de a fi capabili să predea toate cunoştinţele necesare unui om în viaţa de toate zilele — TtoXujiaOîa — au fost ridiculizate cu fineţe de către Platon în *Legi, Fedru* şi în cele două dialoguri *Hippias.* în contestarea polymathiei proprie retorilor se regăseşte vechea negaţie a calităţii de co<p6<; pe care şi-o atribuiau poeţii, dar şi o distincţie destul de clară între ştiinţă şi artă, care se va preciza şi mai mult la Aristotel.

Din pretenţiile polymathice ale primei generaţii de sofişti-retori va rămîne doar cerinţa, formulată în mai toate tratatele latine, ca viitorul orator să stăpînească un ansamblu de cunoştinţe în afara acelora pe care le oferă retorica propriu-zisă. *Doctus orator* din terminologia ciceroniană reflectă însă şi opoziţia faţă de tipul de orator instinctiv, care, în concordanţă cu doctrina retorilor de orientare „asianistă", pune accentul pe *eloquentia naturalis,* pe *ingenium,* nu pe stăpînirea perfectă a regulilor codificate de tratate. Această orientare promova o retorică psihologizantă, nu argumentativă, a cărei singură prescripţie este *movere, flectere.* Privit mai ales în manifestările sale excesive, asianismul nu poate fi acceptat ca o doctrină retorică, ci ca o netă atitudine antiretorică.

în sfîrşit, prin pretenţia ei de a asigura succesul oricăreia din tezele care se înfruntă, indiferent de dreptate şi adevăr, retorica îşi atrage reproşul de a încălca legile moralei, ba chiar de a fi generatoare metodică de imoralitate. Ea formează oameni necinstiţi în raporturile interindividuale, întrucît este mai degrabă o artă a încălcării legilor decît a garantării lor: *summum jus, summa injuria.* Pentru a se disculpa, retorii invocau practica religioasă şi autoritatea lui Homer, care arată că zeii înşişi sînt influenţabili graţie rugăciunilor, libaţiilor şi jertfelor *(Iliada,* IX, W. 497—501), de unde rezultă că teoria adevărului subiectiv nu are numai justificarea oferită de practica socială, ci şi pe aceea a religiei şi a tradiţiei. Ca atare, nu există o dreptate absolută, ci numai aceea care se obţine. Cel care pierde procesul este *de fapt* vinovat, de unde celebrul dicton *res judi- cata pro veritate habetur.* Este uşor de imaginat uimirea şi mînia societăţii romane, cînd în 155 î.e.n. a ascultat pentru prima dată o splendidă elogiere a dreptăţii urmată de o tot atît de splendidă elogiere a nedreptăţii, ambele rostite de Carneade. Ignorînd amplele

discuţii privind obiectivitatea şi subiectivitatea adevărului, atît de arzătoare în filozofia grecească, cît şi descoperirea că vorbirea poate fi ea însăşi, independent de obiectul comunicării şi de morală, prilej de „artă", romanii s-au cutremurat, iar Caton a propus expulzarea imediată a lui Carneade şi a celorlalţi sofişti care alcătuiau delegaţia oficială a Atenei.

Pe plan politic, retorica este şi mai dăunătoare, afirmau filozofii, căci ea pregăteşte demagogi care pun interesele personale deasupra intereselor statului. Spectrul haosului laocratic sau oclocratic[79], este tot atît de ameninţător ca şi acela al tiraniei, şi retorica, întrucît este o tehnică a adulării maselor, nu poate duce decît la prăbuşirea democraţiei sclavagiste. Mai mult: pretenţia retorilor de a oferi o „artă" a conducerii statului este nejustificată, căci toate „artele", notase Diodor Şicului, ca şi Diogene din Enoanda, au ca punct de plecare „utilitatea" şi „necesitatea" (/petat)[80] [81]. Retorica nu poate fi o *tShne* a conducerii statului, fiindcă nu este nevoie de aşa ceva. Chiar cetăţeanul cel mai ignorant în litere şi mai străin de experienţa retorică poate găsi măsurile necesare întăririi unui stat şi poate să le expună în mod convingător. Eremarc, Metrodor din Lampsaco, Philodem şi alţii invocau exemplul lui Pericle sau Demostene, care nu urmaseră nici o şcoală de retorică, sau pe acela al spartanilor care, ostili oricărui învăţămînt retoric, au ştiut totuşi să-şi conducă statul cu abilitate, iar ambasadorii lor s-au remarcat întotdeauna prin eficienţa deosebită a discursurilor rostite în diferitele misiuni pe care le-au avut. Atît de mare era ostilitatea spartanilor pentru retorică, încît Prodicos din Ceos considera drept cel mai mare succes al său faptul că a obţinut bani la Sparta pentru un discurs asupra lui Hercules.

---

79 **Reamintim că termenul grec „demos" ca şi cel latin „populus" se referă la categoria de cetăţeni liberi cu depline drepturi politice şi cu situaţie economică bună; *laos, oclos,* ca şi *plebs* se referă la acei oameni liberi fără drepturi politice şi cu situaţie economică precară. Democraţia antică nu trebuie Înţeleasă numai ca o orînduire restrictivă numai In ceea ce-i privea pe sclavi, iar expresia „democraţie populară" n-are nimic pleonastic.**

80 **Cu alte cuvinte, se neagă rolul elocvenţei în geneza societăţilor, idee clar expri**

81**mată de Dicearc după o raportare a lui Diodor Şicului. Pentru detalii şi bibliografie vezi *Techne,* de Margherita Isnardi-Parente, Firenze, la Nuova Italia, 1966, p. 256,. 397, 398, 395 şi *passim.***

Trebuie reamintită, în aceeaşi ordine de idei, calda şi subtila pledoarie a lui Alkidamas în favoarea improvizaţiei, care oferă tema pentru nenumărate variaţii ale partizanilor *ingenium-vlm* şi *asianis- mului.* în Tlept <TO<PI<TTWV, acest elev al lui Gorgias şi adversar înverşunat al lui Isocrate, scrie că numai cel care e capabil să improvizeze poate să-şi adapteze discursul la diferitele împrejurări care se pot ivi pe neaşteptate. Cît despre cei care, ca Isocrate, îşi scriau discursurile, el spune că „aceştia sînt poeţi, nu sofişti", ceea ce, în exacta interpretare a lui H. I. Marrou, înseamnă că nu sînt oameni de acţiune, ci doar făcători de literatură.

Nocivitatea acestei discipline, afirmau filozofii, poate fi urmărită şi pe plan religios. Pentru a obţine stăpînirea deplină a sufletelor — (puxaycoYeîv— retorii recurg la procedee „farmaceutice". Termenul nu trebuie să producă nedumeriri, căci în afară de „aplicarea unor corpuri la alte corpuri în scop terapeutic", cpapnocxeia înseamnă şi practica incantaţiei. Ëetorii şi magicienii alcătuiesc o singură categorie în concepţia lui Platon, iar psihagogia, aşa cum rezultă din cîteva pasaje din *Legi* şi din *Fedru,* implică impietate[12].

Obiecţii ca cea amintită mai sus au ca urmare şi frînarea procesului de autonomizare a valorilor. *Cunoaştere, artă, religie* şi *morală* trebuie să fie strîns înmănunchiate sub jurisdicţia celei din urmă în vederea aceluiaşi scop : *menţinerea ordinii stabilite.* în acest sens, rolul preponderent al moralei în gîndirea antică poate fi comparat cu acela pe care l-a avut teologia în evul mediu, cînd toate disciplinele, -cel puţin în mod oficial, nu erau decît *ancillae theologiae.* încercarea -de a separa arta şi cunoaşterea de morală implica, pentru gînditorii [82] antici, primejdia ca formalismul, amoralismul şi libera cugetare să-şi poată exercita cu toată puterea influenţa nefastă asupra tinerelor generaţii, ceea ce nu putea avea altă urmare decît prăbuşirea statului.

Amoralismul retoricii îşi are bazele teoretice în gnoseologia lui Gorgias. Cunoaşterea, afirma acest filozof, este relativă, căci, în ultimă analiză, rezultatele ei nu pot fi decît opinii, iar opinia nu e nici adevărată nici falsă. Întrucît

82 **Detalii inedite aduce Carlo Augusto Viano In *Retorica, magia e natura in Pla- ■ tone,* „Riv. critica di storia della filosofia", t. LVI, Torino, 1965, nr. 4, p. 411—437.**

retorica urmăreşte obţinerea adeziunii la opinii, binele, adevărul şi dreptatea în sens absolut sînt pseudo- noţiuni şi, ca atare, nu intră în sfera preocupărilor sale. Acestei motivări nu i se va mai adăuga nimic ulterior. Aristotel, care a făcut mult pentru autonomizarea valorilor, se simte stînjenit cînd este nevoit să abordeze problema raporturilor dintre retorică şi morală. Pe fugă, el notează că adevărul şi dreptatea au o valoare persuasivă mai mare decît antonimele lor, şi, prin urmare, sînt mai uşor de pledat. Singura prescripţie imperativă capătă forma unei propoziţii intercalate şi nu este urmată de nici o motivare : „.. .Căci nu trebuie să exercităm persuasiunea în favoarea imoralităţii — ou yocp 8e ʟ ᴛᴏᴄ cpauXoc •rceîOecv[13]. Dar în cartea a doua a *Retoricii* sale, Stagiritul insistă pe larg asupra cerinţei ca oratorul „să pară" înţelept sau prudent şi cinstit, „să se prezinte pe sine însuşi într-o anumită culoare" şi „să creeze o anumită dispoziţie în conştiinţa judelui prin aceasta", căci „dacă oratorul *pare* că are toate aceste calităţi, el inspiră încredere celor care îl ascultă". După această justificare a nevoii de „aparenţă", Aristotel indică pe larg şi „mijloacele prin care ea se realizează". Prin urmare, nu moralitatea *de fapt* a oratorului, ci numai aparenţa ei este o probă în favoarea tezei pe care el o apără, fiindcă Stagiritul tratează problema din punctul de vedere specific retoricii, nu eticii, aşa cum o precizează fără echivoc, în cartea a treia : . .Un tratat de retorică trebuie redactat de la început pînă la sfîrşit, în vederea opiniei; trebuie să ne preocupe nu ceea ce este *bine în sine,* ci ceea ce este *necesar.. . ″*[83] [84].

Cicero, care pleda pentru o reuniune a retoricii cu filozofia — e vorba de cea de nuanţă academică, întrucît este mai binevoitoare faţă de retorică decît celelalte — merge ceva mai departe, schiţînd teoria *adevărului artistic,* care nu corespunde întotdeauna celui etic sau celui de fapt. Apărînd pe Cluentius, el lasă să-i scape două fraze care, după cît

---

83 ***Rhet.,* I, 1355 b 23,31.**

84 ***Rhet. II,* 1377 b 25; 1378 a 15; III, 1404 a 1-8. Obligaţia oratorului de a fi om de bine — *vir bonus* — cum o formulează Caton, apare şi la Quintilian, apoi la Au- gustin care modifică formula catoniană *vir bonus dicendi peritus* în *vir ehristianus dicendi perilus.* La Cassiodor nu mai apare, *officium oratoris* fiind pentru el persuasiunea *tout court.* La Isidor apare ca de la sine înţeles că numai ce e drept şi bun trebuie să preocupe pe orator — *ad persuadendum iusta et bona.***

ştim, n-au fost reţinute ca semnificative de către cei care au insistat asupra raporturilor dintre retorică şi morală. „Se înşeală amarnic — declară el — cel care caută să vadă în cuvîntările noastre în faţa instanţelor nişte convingeri personale. Aceste cuvîn- tări poartă pecetea proceselor şi a împrejurărilor; ele nu exprimă adevăratele păreri ale oamenilor şi patronilor", adică ale apărătorilor [la]. Dar pentru a preveni acuzaţia că oratoria şi etica ar fi noţiuni cu totul eterogene, Cicero notează în *De Officiis* drept cea mai mare dintre toate nedreptăţile pe aceea de a simula, chiar în momentul cînd înşeli pe alţii, că eşti om de bine[85] [86].

Amoralismul retoricii este un *amoralism tehnicist,* care îşi are originea în tendinţa de autonomizare a artisticului de etică. Cu toate acestea, acuzaţia de generatoare de imoralism va plana în permanenţă asupra acestei discipline, de unde grija tuturor autorilor de mai tîr- ziu de a prezenta „moravurile oratorilor" şi ca obligaţie *sine qua non,* nu numai ca procedeu de a spori credibilitatea pledoariei sale simulîndu-le.

O altă problemă care a dat de lucru în cadrul implicaţiilor etice ale retoricii a fost aceea a remunerării. La romani, plata apărătorului apare ca urmare a „vulgarizării" legislaţiei şi a formelor procedurale, acţiune legată în special de numele lui Catus Aelius de care am mai vorbit într-unul din capitolele precedente. Faptul că patricianul nu mai este singurul cunoscător al legilor şi al procedurii duce la o slăbire a relaţiilor dintre *client* şi *patron,* primul putînd recurge, contra cost, şi la serviciile unui alt apărător care îi inspiră mai multă încredere. Aceasta a dus însă la punerea în discuţie a „onorabilităţii" plăţii şi a „liberalităţii" profesiunii de avocat, căci în mentalitatea antică, munca plătită era incompatibilă cu demnitatea omului liber. în amil 204 î.e.n., prin celebra lege „Cincia" se interzice plata avocatului — *ne quis ob causam orandam pecuniam donumve accipiat* —, dar nu peste multă vreme această lege avea să fie uitată, iar o teorie demnă de subtilitatea sofiştilor ajunge chiar să justifice primirea de bani şi obiecte pentru serviciul de apărător. Punctul de pornire al justificării este distincţia aristotelică dintre *efortul mental* şi *cel fizic.*

85 ***Pro Cluentio,* 50, 139.**

86 **I, 41. Fraza reaminteşte celebrul dicton platonician din *Rep.* 361 a : „culmea nedreptăţii e să pari drept fără să fii".**

Avocatului i se plăteşte „arta", efortul mental, nu munca fizică — *opus* — cum este cazul meşteşugarului. Banii pe care îi primeşte sînt „onorabili", de unde termenul „onorariu" utilizat şi azi pentru ceea ce primesc medicii liber-profesionişti şi avocaţii, ale căror profesiuni mai sînt şi azi numite „liberale"[87].

în istoria conflictului dintre filozofie şi retorică se întîlnesc, bineînţeles, şi încercări de soluţionare care provin din ambele tabere, în mare, ele urmăresc fie absorbirea retoricii de către filozofie, fie reunirea lor pe bază de compromis. Ne vom opri în treacăt la cea platoniciană şi la cea ciceroniană.

Aşa cum am arătat mai sus, Platon admitea totuşi o anumită poezie. El admite şi o anumită retorică, adică o retorică filozofică, bazată pe cunoaşterea adîncă şi dezinteresată a adevărului în toate domeniile despre care se tratează în scris sau în vorbire. Deoarece şi această retorică este în felul ei o „conducătoare de suflete", ea trebuie să se bazeze pe rezultatele unei investigaţii ample în această direcţie, oferind o descriere precisă a tuturor categoriilor de suflete, căci numai astfel se pot redacta discursurile care convin fiecărei categorii de auditoriu. Din punct de vedere metodologic, această retorică „capabilă să convingă şi pe zei", se bazează pe dialectică în sensul de stăpînire deplină a tehnicii definiţiei clare şi precise a fiecărui lucru, şi de diviziune în specii pînă la specia ultimă, indivizibilă. O astfel de retorică nu urmăreşte alt scop decît transmiterea roadelor cunoaşterii cu respectul cuvenit moralei şi religiei. Ea este o psihagogie care nu se întrepătrunde cu magia, şi nici nu încalcă demnitatea omului liber prin scopuri practice, după cum nici nu contravine intereselor statului [88].

Tributar în mare măsură lui Isocrate şi, după cum a dovedit-o Hans von Arnim, şi lui Philon din Larissa, Cicero porneşte de la observaţia incontestabilă că, la începutul ei, retorica era una cu filozofia, *bene dicere* şi *bene vivere* fiind predate de o singură categorie de maeştri. între filozofie şi

---

87 ***De off.*, I, 42 : *Illiberales aatem el sordidi quaeslus mercenariorum, omniumque, quorum operae, non arles, emunlur.***

88 **Pentru detalii vezi studiul introductiv al lui L. Robin la traducerea franceză a dialogului *Fedru* deja citat; de asemenea, studiul lui Manlio Buccelato, *La retorica sofistica negii scritti di Platone,* in ,,Riv. critica di storia della filosofia", 1952, fasc. 1, p. 14 — 35 şi fasc. VI, p. 431—436, reeditat cu adăogiri de Bocea, Milano, 1953.**

retorică, afirmă el, nu este nici o deosebire esenţială, deoarece prima este *omnis rerum optimarum cognitio,* recte „cunoaşterea celor mai înalte noţiuni", iar ultima nu e altceva decît „aplicarea lor în viaţă" — *iis exercitatio.* Marele vinovat de această separaţie „inutilă şi condamnabilă", ca şi de aversiunea seculară a filozofilor pentru retorică şi viaţa activă, este Socrate[89] [90]. Revenirea la unitatea iniţială înseamnă, în fond, unirea teoriei cu practica. Retorica ar căpăta un orizont pe care specialiştii rutinari, *graeculi,* adică „grecoteii", nu-1 pot asigura, iar filozofia, din activitate inutilă şi chiar dăunătoare societăţii, cum a devenit după divorţul dintre *ratio* şi *oratio,* ar căpăta locul de cinste pe care îl merită.

Prin „grecotei", Cicero înţelege pe micii maeştri de retorică, deveniţi foarte numeroşi la Roma, şi care, de fapt, deţineau monopolul educaţiei. Lipsiţi de orizontul filozofiei, ei reduseseră retorica la rolul de reţetar tiranic, principala lor culpă fiind aceea de a crede că „arta", adică regolistica, ar putea crea elocvenţa. Dar nu elocvenţa s-a născut din retorică, ci retorica s-a născut din elocvenţă — *non eloquentiam ex artificio, sed artificium ex eloquentia naturn* — scrie el, insistînd asupra faptului că rolul preceptelor tehniciste nu poate fi altul decît acela de a disciplina înzestrarea naturală *(ingenium)* **a** oratorului. Şi pentru ca rezultatul colaborării dintre *natură* şi *artă,* adică dintre *ingenium* şi *praecepta* să fie cu adevărat valabil, cultura generală a oratorului şi cunoaşterea filozofiei este obligatorie. Chiar în tratatul de tinereţe care e *De inventione,* Cicero notase că „înţelepciunea fără elocvenţă este puţin folositoare cetăţilor, iar elocvenţa fără înţelepciune este adesea dăunătoare şi niciodată folositoare". Ideea va fi reluată aproape în aceiaşi termeni şi de Augustin *(De doctrina christiana,* IV, V, 7), de Psellos

---

89 **Cf. *De oral.,* III, XV, 57, XVI, 60 — 61. Se pare că In opera pierdută *Horten- sius,* Cicero, sub imperiul propriilor deziluzii, vede în filozofie remediul suveran al neajunsurilor vieţii şi ar fi renunţat la ideea unei reuniri a celor două discipline, imposibilă**

90 **atunci. Clement Alexandrinul *(Stromate* II) raportează o notaţie a lui Cleant Stoicul, după care însuşi Socrate ar fi acuzat de impietate pe cel dinţii gînditor care a separat etica de util. Dacă, în versiunea lui Platon, Socrate face astfel de distincţii, motivul trebuie căutat în nevoi metodologice, nu în sistemul său filozofic. Prin urmare, reproşul pe care Cicero 11 face lui Socrate este neîntemeiat.**

care va ironiza elocvenţa fără conţinut (yX<î>T-a dtvovţ) şi spiritul incomunicabil, deci inutil, fiindcă este lipsit de elocvenţă (vouţ &YXCDTTO<;), apoi de John de Salisbury. Adversarii acestuia sînt aşa-numiţii *cornificieni,* pentru care *spiritus latei in littera,* şi întocmai ca pentru *graeculi* ridiculizaţi de Cicero, nu mai este nevoie să cunoşti realitatea o dată ce stăpî- neşti cuvintele. Cam în aceeaşi epocă cu Psellos, papa Silvestru II (Gerbert d'Aurillac), una dintre cele mai importante personalităţi ale culturii medievale, insista asupra interdependenţei dintre etică şi elocvenţă — *ratio morurn dicendique ratio.*

Punînd în circulaţie conceptul de *doctus orator,* Cicero nu are în vedere numai oratorul instinctiv, exaltat de atîţia filozofi şi de orientarea „asianistă" pe care mulţi o numesc în mod abuziv ,,orientare retorică". El tinde şi la discreditarea concepţiei după care, spre deosebire de poetul care se naşte ca atare, oratorul „se face" numai graţie efortului de a-şi însuşi regulile oferite de tratate. Fără a nega rolul preceptisticei, Cicero atrage atenţia asupra îngustimii ei dăunătoare, fapt pe care un autor modern ca Marmontel îl va exprima prin fraza : *Ies rheteurs donnent de bons conseils et de mauvais pre- ceptes.*

Opera de teoretician a lui Cicero reprezintă ceva mai mult decît o tentativă de reabilitare filozofică a retoricii. Cum observa Renato Barilii, el reduce, mai bine zis „ridică" problema adevărului la aceea a opinabilului, depăşind larg efortul lui Aristotel de a găsi un locşor pentru retorică în problematica filozofică. Trebuie să admitem că observaţia cercetătorului italian este perfect întemeiată : pentru Aristotel, retorica *e appena un piccolo edificio utilitario construito ălVombra di due costruzioni piu imponenti, Vanalitica e la dialettica.* Stagiritul înţelegea retorica numai ca „instrument imperfect, ca succedaneu. al mijloacelor celor mai riguroase ale logicii formale, bun pentru ocaziile de divulgare măruntă şi de repede folos practic"[91]. Cu Cicero, retorica eliberată de gravul păcat al tehnicismului excesiv care o făcuse pe drept condamnabilă, devine o activitate filozofică în sens modern şi prefigurează oarecum aşa-zisul „asertibil garantat" al lui Dewey şi al pragmatismului în genere. Aceasta e marea inovaţie a

91 **R. Barilii, *Poetica e retorica.* Milano, Mursia, 1969, p. 37 şi 46.**

retoricii ciceroniene, şi putem să ne explicăm acuma destul de uşor de ce opera lui Cicero şi nu aceea a lui Aristotel stă la baza umanismului. Dezvoltînd observaţiile limitate ale cercetătoarei franceze A. Guillemin [92], interpretările lui Barilii pun în lumină clară umanismul pe care îl generează mişcarea iniţiată de Perelman. Este evident că umanismul nu se poate funda pe dispreţul pentru opinabil şi pe idolatrizarea evidenţei, care nu e decît un grad particular al cunoaşterii, nicidecum un model al perfecţiunii eterne şi imuabile.

O privire retrospectivă ne duce la concluzia că divorţul dintre retorică şi filozofie s-a manifestat atît pe teren gnoseologic, cît şi pe teren etic. Şi fiindcă filozofia antică a fost înţeleasă multă vreme ca „înţelepciune", apoi ca „îndreptar de viaţă", acest aspect al conflictului a fost dominant. Implicaţiile etice ale retoricii au fost cele mai atacate, iar în conştiinţa publicului larg retorica se va fixa nu numai ca reţetar tiranic de înfrumuseţare a ideilor născute goale, ci şi ca sursă de anarhie şi imoralitate. Se va uita că ei i se datorează organizarea unei teorii a comunicării, apoi fundarea unei logici a valorilor .şi a plauzibilului şi că ea a oferit, prima, baze temeinice pentru dezvoltarea relaţiilor interdisciplinare. Se va uita, de asemenea, că încercarea ei de a oferi şi un îndreptar de viaţă pe baza unităţii *ratio- oratio* a dus la constituirea idealului formativ umanist, propus pe rînd de Isocrate, de Cicero şi Quintilian, de Augustin chiar, apoi de John de Salisbury şi, în Renaştere, de către atîţia teoreticieni.

Cu timpul, retorica devine ceva mai mult decît o *ars bene* sau *pulchre dicendi* şi un îndreptar al practicii sociale. Numeroasele scrieri „protreptice", adică exhortaţii în favoarea ei, ne-o înfăţişează nu numai ca propedeutică necesară „tuturor celor care vor să dobîn- dească talentul de a scrie în proză sau în versuri", cum nota Theon Progimnastul. Retorica ajunge să fie privită şi ca o pregătire în abordarea oricărui studiu, cum rezultă dintr-un pasaj semnificativ datorit lui L. Annaeus Seneca : „Tu să studiezi elocvenţa, căci este uşor, dacă o părăseşti, să treci după aceea la oricare altă ştiinţă" — *facilis ab hac in omnes artes discursus est,* — aceasta fiindcă retorica oferă arme chiar şi

92 **A. Guillemin *(M.lle), Le legs de Ciciron,* In „Revue des 6t. lat.", Paris 1955 t. XXXIII şi t. XXXIV.**

acelora pe care nu-i formează pentru sine însăşi — *instruit etiam quos sibi non exercet.* Argumentele în favoarea ei cresc cu neosofistica, cînd retorii îndrăznesc cîteodată să formuleze critici mai sistematice la adresa filozofiei. Aelius Aristide, în scrierile sale *Despre retorică* şi *Despre patrie* se dovedeşte a fi un adversar redutabil atît pentru retorica exhibiţionistă, caracteristică sofisticii a doua, cît şi pentru filozofii „incapabili să compună discursuri folositoare, să adauge strălucire ceremoniilor, să aducă cinstire zeilor, să dea sfaturi municipalităţilor, să mîngîie pe cei necăjiţi, să reconcilieze pe adversari şi să dea îndemnuri bune tinerilor”[93]. Unul dintre ultimii apolo- gişti ai retoricii, Lactantius, supranumit „Cicero creştin” din cauza stilului îngrijit al operelor sale, crede că superioritatea retoricii faţă de filozofie ar putea fi dovedită şi altfel. Preocuparea pentru filozofie, spune el, nu este sădită în om, căci pînă la Thales genul uman a trăit multe secole fără ea — *multis saeculis bumanum genus sine ratione vixit.* Elocvenţa însă, întrucît începuturile ei se pierd în noaptea istoriei, trebuie considerată ca înnăscută.

Astăzi, aceste pledoarii *pro domo* ni se par fade şi cu totul lipsite de originalitate, căci, la drept vorbind, ele nu fac decît să repună în circulaţie străvechi locuri comune. Pe de altă parte, nici adversarii retoricii n-au adus lucruri noi; o istorie a antiretoricii ar dovedi, fără îndoială, că împotriva acestei discipline s-a spus totul încă din secolul IV î.e.n., de unde valabilitatea observaţiei lui Bacon privind necesitatea istoriei măcar ca inventar al ideilor. Ea ar împiedica nu numai „redescoperirea” unor bunuri de mult cîştigate, ci şi aprecierea prea entuziastă a multor gînditori din vremea noastră.

Succesul retoricii în faza finală a antichităţii are ca urmare şi o *literaturizare* a filozofiei, ca şi a ştiinţei. Cercetarea originală aproape că încetează; a şti înseamnă acum să poţi reproduce spusele înaintaşilor şi, cel mult, să le comentezi cu lux de erudiţie. Chiar opere filozofice de

---

93 **Referinţe ample la W. Kroll, *Rhetorik,* In Pauly’s — Wissowa *Real Enciclopâdie der classischen Altertumsivissenschaft,* Supplementband VII, Stuttgart, 1940, col. 1039, In special cap. 15; A. Boulanger, *Aelius Aristide et la sophislique dans la province d’Asie au II* sitele de notre tre,* Paris, Boccard, 1923, p. 54; M. Ruch, *L´ „Hortensius" de Ciciron. Hisioire et reconstitution,* Paris, Les Belles Lettres, 1958, p. 88 şi urm.**

mare rezonanţă, ca, de pildă, dialogurile lui Platon, datorează popularitatea de care se bucură nu atît ideilor, cît, mai ales, expresiei lor artistice. în vremea lui Pliniu cel Tînăr, una dintre plăcerile cele mai rafinate ale intelectualilor era audierea declamaţiei lor dramatizate. Lui Seneca filozoful nu-i scapă această semnificativă mutaţie. în *Epistula* 108, el notează cu multă fineţe: *quae philosophia fuit, facta filologia est.*

Totuşi, succesul retoricii în această perioadă nu înseamnă şi un progres al ei. Dimpotrivă, caracterul ei de disciplină filozofică se pierde aproape complet. Elemente care aparţineau prin tradiţie gramaticii, cum sînt figurile şi tropii, sînt trecute pe seama retoricii încă din epoca lui Quintilian, iar preocupări care ar fi trebuit să-i aparţină, sînt trecute pe seama gramaticii. Atît de mare este întrepătrunderea retoricii cu gramatica, disciplină care însuma atunci şi ceea ce azi numim *teoria literaturii,* încît autonomizarea poeticii nu se va putea produce. Tratatul lui Aristotel, tratatul lui Horaţiu sau semnificativa lucrare a lui Plutarh intitulată *Despre felul în care trebuie să citim pe poeţi* n-au putut impune promovarea ei ca a opta artă liberală şi, de altfel, nici ideea pe care şi-au făcut-o cei vechi despre poezie nu permitea aceasta [94]. Aşa cum am spus, nimic nou nu i se mai adaugă şi nici una dintre vechile cuceriri ale retoricii nu este aprofundată. Eforturile specialiştilor se concentrează în direcţia redactării unor tratate cît mai complete şi cît mai sistematizate. Ele se osifică oarecum în schema tip pe care o urmează toţi, pînă ce Vives, Omer Talon şi Agricola vor da retoricii noi lovituri.

In general, un tratat de retorică are trei părţi mari: *de arte, de artifice, de opere.* Prima, şi cea mai dezvoltată totodată, înfăţişează întîi generalităţile de rigoare privind definiţia şi importanţa retoricii, precum şi cîteva date esenţiale ale istoriei ei. După aceasta, urmează primul capitol în care este înfăţişat obiectul propriu-zis al retoricii — *materia artis,* care cuprinde descrierea celor trei genuri — judecătoresc, deliberativ şi epidictic — de care am vorbit mai sus. Al doilea capitol al primei părţi este consacrat aşa-numitelor *partes artis,* care sînt: *inventio, dispositio,*

94[2a] **Cf. Paolo Bagni, *op. cit.*, p. 26—32.**

elocutio, memoria şi *pronuntiatio. Inventio* sau Supecn? este cel mai adesea definită ca *escogitatio rerum verarum aut veri similium, quae causam probabilem reddant.* Sînt oferite întîi sfaturi privind structura operei oratorice, care, în general, este aceasta : *exordium* sau *proemium,* care are ca scop aşa-numita *captatio benevolentiae,* adică să-l facă pe jude *attentum, docilem* sau *benivolum,* apoi *narratio,* cuprinzînd sfaturi referitoare la felul în care trebuie organizată expunerea faptelor, după care urmează *argumentatio* cu toată aparatura de probe materiale şi de argumente pro- priu-zise. Ultima parte a oricărei opere oratorice este *peroratio* sau *epilogus,* care cuprinde o *recapitulatio* şi un apel final la bunele sentimente ale judelui sau auditoriului, în vederea definitivării deciziei. Cînd este cazul, *argumentatio* este dublată şi de o *refutatio,* adică de o respingere prin contraargumente şi prin interpretare a probelor materiale invocate de preopinent.

Dispositio sau conţine sfaturi privind aşezarea părţilor
discursului în raport de specificul cauzei, ceea ce înseamnă că uneori se urmează aşa-zisa *ordo naturalis,* alte ori *ordo artificialis. Dispositio* n-a fost adîncită de teoreticienii antici, fapt care a dus la neclaritatea compoziţională a celor mai multe dintre scrierile epocii.

Elocutio sau cuprinde indicaţii privind limba, stilul,
genurile de stil şi ornarea, care deţine rolul principal. Acest capitol a fost mult dezvoltat în antichitate, iar terminologia utilizată a trecut şi în studiul gramaticii şi al poeticii, după cum unele elemente din *dispositio* au fost anexate de muzică, arhitectură etc.

Memoria sau *mnemonica,* din p.vTQp.7], este, de asemenea, un capitol deosebit de dezvoltat, scopul urmărit fiind acela de a oferi mijloacele de a avea la îndemînă, cu promptitudine, provizii de sinonime pentru variaţia expresiei, citate din marii autori — poeţi sau istorici —, anecdote, exemple necesare argumentării, articole de legi etc. Pentru noi, întreaga aparatură grămădită în acest capitol este ridicolă. Totuşi, nici unui psiholog nu i-a venit ideea să o supună unei analize ştiinţifice, deşi este îndeobşte cunoscut că cei vechi aveau o capacitate excepţională de a înregistra citate şi a reproduce discursuri, opere în versuri,

fragmente din istorici şi din filozofi numai după o singură audiere sau o singură lectură. Este celebru cazul lui Hippias, care se lăuda că poate reproduce o listă de cincizeci de nume numai după ce a auzit-o o singură dată, iar performanţa unui Nico- ratos, care ştia întreaga *Iliadă* pe dinafară, repetată peste veacuri de Psellos, n-a fost singura reuşită uluitoare a mnemonicei antice.

Pronuntiatio, aetio sau U7v6xptai<; include o serie de sfaturi privind gestica, vocea, debitul, mimica etc. Ele vor constitui punctul de plecare al tratatelor moderne de „arta actorului" sau de „arta declamaţiei". Şi acest capitol uimeşte prin cantitatea de observaţii şi prin rigoarea cu care ele au fost codificate. Gestica în general, şi sau „jocul mîinilor" mergeau pînă la detalii care produc
perplexitate chiar unui profesor de declamaţie din vremea noastră; lectura capitolului III din cartea XI a lui Quintilian, mai la înde- mînă pentru cei mai mulţi, este edificatoare, dar să nu uităm că acest capitol nu este decît un modest compendium al atîtor tratate pierdute. în aceeaşi ordine de idei trebuie să reamintim că pentru greci în special, vorbirea frumoasă — xocXÄi<povioc — era condiţionată întîi de calitatea vocii. Aceasta a dus la constituirea unei discipline auxiliare numită tpwvacrxia, care oferea reţetele necesare întreţinerii vocii, tratării diferitelor ei afecţiuni, precum şi unele indicaţii referitoare la întărirea ei sau la ameliorarea timbrului. Fiecare mare orator avea un „fonask", de obicei sclav grec, care îl însoţea pretutindeni, iar în timpul rostirii discursului îi indica şi tonalitatea cu ajutorul flautului.

A doua diviziune tradiţională a tratatelor de retorică este *de arlifice,* care expune însuşirile naturale pe care trebuie să le aibă viitorul orator, condiţia sa morală şi cunoştinţele extraretorice necesare formării lui. Şi cum argumentaţia trebuie să fie întărită şi de prestigiul său de om de bine, tratatele oferă şi sfaturi privind punerea în evidenţă a moralităţii oratorului şi a sincerităţii lui. Triada *docere, movere, flectere* devine în tratatele moderne *prouver par Ies arg'umemts, plaire par Ies rrioeurs, toucher par Ies passions. De artifice* conţine propriu-zis un mic tratat de etică şi psihologie profesională.

A treia diviziune, *de opere,* răspunde mai mult unei cerinţe de metodă decît uneia reale, de unde faptul că în cele mai multe tratate a fost suprimată. Dacă s-a vorbit în

prima parte despre „artă”, în a doua despre cel care o aplică, era logic ca a treia parte să înfăţişeze rezultatul, adică opera propriu-zisă. De fapt, prima parte a înfăţişat şi opera ideală — *bona oratio* căci toate regulile indică nu numai *ce* şi *cum* trebuie făcut, ci şi *ce* şi *cum nu* trebuie făcut, pe baza categoriilor apercd sau *virtutes orationis* şi xaxîat sau *vitia orationis.* Rigoarea excesivă a tratatelor a făcut imposibilă existenţa unei critici literare propriu-zise la antici. Opera era „judecată” pe baza confruntării cu regula, criticul nefăcînd altceva decît să-i identifice virtuţile şi defectele şi să dea o notă-verdict, fără drept de apel, cîntărită mult mai minuţios chiar decît în „biroul de măsuri şi greutăţi”, cum numea Perpessicius faimosul „Institut de literatură” al lui Mihalache Dragomirescu.

Este uşor să condamnăm retorica pentru formalismul şi artificialitatea ei, dacă avem în vedere ideea de artă caracteristică epocii noastre. Dacă ne gîndim însă că, pentru cei vechi, măreţia omului era vorbirea — *homo loquens* ne dăm seama că retorica este o disciplină perfect corespunzătoare idealului artistic care a dominat perioada respectivă. Prin prisma aceasta, nu ni se mai pare nici absurdă nici măcar exagerată condiţia prozei de artă în celebra formulare a lui Sidonius Apollinaris : *opportunitas exempli, proprietas in epithetis, urbanitas in figuris, virtus in argumentis, ponclus in sensibus, flumen in verbis, fulmen in clausulis.* Şi ori de cîte ori se va vedea .în vorbire calitatea principală care distinge pe om de animal, iar vorbirea artistică (elocventă) va diferenţia oamenii din punct de vedere cultural, retorica va fi reabilitată, cum va fi cazul în Renaştere, sau redescoperită, cum este cazul azi. Şi nu întîmplător, „noul retor”, G^rard Genette gîndeşte că *ce que Vhomme a de plus humain c'est la parole,* de unde exaltarea „scriiturii”, pe care grecii o numeau xaXXiTexvia[95]. Tot pe

95 **M.L. Clarke, *Rhetoric at Rome, A Historical Survey,* Londra, Gohen and West, 1968, p. 158 — 164. Lista capetelor de acuzaţie ar mai putea fi sporită : retorica este vinovată de dispreţul profund pentru folclor, în care vede o artă instinctivă „neartistică”, adică fără reguli şi fără dominaţia raţionalului. Folclorul n-a putut fi descoperit decît în momentul de maximă atitudine antiretorică pe care îl reprezintă „estetica sentimentului” şi romantismul. De asemenea, critica literară n-a putut fi altceva în epocile dominate de retorică, decît o confruntare a operei cu regulile fixate o dată pentru totdeauna. Raţionalismul excesiv al retoricii este cauza frînării lirismului, care abia cu romantismul avea să se dezlănţuie complet. Nu trebuie uitată**

calea aceasta ne explicăm şi faptul că, în ciuda opoziţiei filozofilor, retorica devine ^ТІСТТОУ sau *ars artium* pentru întreaga antichitate. Nici antiretorica pur literară, cum este aceea a anonimului autor al *Tratatului despre sublim* şi

[21] în terminologia criticii noastre actuale s-a încetăţenit termenul „calofilie" pentru denumirea interesului deosebit al unui prozator de a realiza un stil corect şi cit mai atrăgător. Dacă nu ne Înşelăm, paternitatea acestui termen aparţine lui Gamil Petrescu. Mărturisim că n-am tntllnit acest termen In nici una dintre operele antice pe care le-am citit, excepţie făcind Aureliu Augustin care Întrebuinţează termenul „filo- calia" pentru dragostea pentru frumos In genere, nu pentru „scriitură". Pentru ceea ce francezii numesc *icriture artiste,* iar germanii *Kunstprosa,* grecii Întrebuinţau cuvintele „calitehnia" şi „filotehnia". „Galofilia" ar Însemna „iubire pentru frumos", nu grijă pentru stilul artistic, de aceea credem că ar trebui să se renunţe la acest termen cu totul nefericit.

aceea a lui Filodem din Gadara n-au putut avea efect. Primul încearcă o netă autonomizare a poeziei, făcînd distincţie între efectul elocvenţei — persuasiunea —, şi efectul poeziei sublime, care este extazul. Tot lui i se datorează distincţia dintre *perfecţie* şi *corectitudine.* Două capitole din tratatul său, *Mai mult preţuieşte sublimul cu defecte decît mediocritatea fără cusur* şi *în părţile sublime greşelile se pot ierta* sînt cu totul antiretorice, ca şi exaltarea *ingenium-ulm.* Astfel de idei au rămas fără ecou şi abia cu romantismul ele vor găsi climatul favorabil.

Făcînd bilanţul serviciilor pe care retorica le-a adus culturii antice, concluziile unui cercetător de azi al acestei discipline, cum este M.L. Clarke, sînt puţin încurajatoare. Serviciile aduse de retorică sînt mult mai mici decît relele pe care le-a făcut, afirmă el. Creînd o *ars bene dicendi,* ea a distrus oratori care, fără ea, ar fi putut atinge culmile cele mai înalte ale elocvenţei; a sclerozat gîndirea, a dezvoltat gustul pentru expresii artificiale, a frînat dezvoltarea

---

nici frînarea demoticei ca limbă literară la greci, şi a „vulgarelor" sau „vernacularelor" în Romania occidentală. Aşa-numita teorie a cuvintelor „nobles" şi „bas", ca şi cultul exagerat pentru „atti- cism" sau „urbanism" a dus la existenţa a două limbi în cadrul aceleiaşi societăţi, ba încă şi la acelaşi individ, căci Cicero declara că în scrisori nu mai respectă regulile tiranice privind limba discursurilor. Dar, repetăm, retorica a fost organizatoarea unei teorii a literaturii şi a unei stilistici numai în măsura în care aceasta era necesar funcţiei ei de organizatoare a unei teorii a cunoaşterii şi a comunicării. Aşa cum am arătat, *partea*

ştiinţelor exacte, punîndu-şi pecetea pe întreaga cultură antică. Ea este vinovată de organizarea teoretică a formalismului care caracterizează mai ales cultura latină tîrzie, fiindcă, dintre toate disciplinele inventate de greci, romanii numai pe ea au adoptat-o cu adevărat. Dar nu retorica este vinovată, scrie Clarke, ci rolul exagerat care i s-a acordat. în ciuda aparenţei de *verite de la Palice* a acestei formulări, trebuie să-i dăm oarecare dreptate, căci retorica nu este o cauză, ci efectul unei complexităţi cauzale, pe care, credem, am schiţat-o cu destulă claritate [26]. însă o doctrină, aşa cum s-a subliniat de atî- [24] [96] tea ori, „nu trebuie judecată după subprodusele ei, ci după piscurile ei", iar podgoreanului trebuie să-i imputăm, dacă este cazul, vinul prost, nicidecum alcoolismul.

Pentru a încheia, credem că trebuie să atragem atenţia şi asupra unui alt aspect al problemei care ne interesează. De la Hans von Arnim încoace, există tendinţa de a înţelege conflictul dintre filozofie şi retorică mai mult ca rivalitate între filozofi şi retori iscată din cauza dorinţei fiecărei tabere de a-şi asuma monopolul educaţiei. Se uită însă că disciplinele, ca şi conceptele, se nasc cu sferă largă, pe care specializarea continuă o restrînge, fixîndu-le ceea ce se cheamă domeniul propriu de cercetare. Retorica a avut cea mai largă sferă de preocupări, căci a fost, în egală măsură, o teorie a cunoaşterii, o teorie a comunicării, ba încă şi organizatoarea unui ideal formativ, în procesul de specializare continuă, caracterizat de autonomizarea unora dintre preocupările ei şi de apariţia unor discipline noi, retorica n-a mai avut un loc bine definit. I s-a întîmplat, la scară mult mai mare, ceea ce i se va întîmpla psihologiei, pe care filozofii n-o mai acceptă ca intrînd în competenţa lor, dar nici medicii, cărora le este oferită, n-o acceptă cu prea mare bucurie. Privind şi această faţetă a lucrurilor, credem că la întrebarea *cine a făcut mai mult rău retoricii?* n-am greşi indicînd pe retorii de mîna a doua, nu pe filozofi.

---

96 **a fost hipertrofiată, ajungînd să fie luată drept *tot,* şi vina este, în special, a retorilor mărunţi.**

TEOLOGII CREŞTINI ŞI RETORICA

O dată cu apariţia creştinismului începe o perioadă grea pentru retorică. în mod paradoxal, această logică a opiniilor şi credinţelor nu va ocupa locul care i s-ar fi cuvenit, deşi noţiunea de îticm? — *fides* este ridicată oficial la rangul de domeniu capital al preocupărilor umane. E drept că procesul constituirii unei teologii sistematice este marcat de numeroase împrumuturi pe care această disciplină le face, adoptînd termeni şi categorii ale retoricii, *topoi* şi definiţii etc. Cu toate acestea, retorica va fi lovită în permanenţă, şi aceste lovituri vor duce la desfigurarea ei completă. Atît de adîncă va fi atitudinea antiretorică a primilor creştini şi a teologilor medievali, încît multă vreme se va crede că o dată cu triumful creştinismului retorica şi-a încheiat cariera, pentru a fi redescoperită cu brio abia în Renaştere. Dar curînd se va simţi nevoia unei cercetări sistematice a culturii medievale. Filologii descoperă că şi în evul mediu au circulat numeroase tratate de retorică, iar istoricii culturii vor fi nevoiţi să le ia în consideraţie şi să fixeze, pe cît posibil, locul acestei străvechi şi glorioase discipline în gîndirea medievalilor. în 1906, studiind artele liberale, P. Abelson constată că retorica a decăzut la rangul de rego- listică a epistolografiei şi a notariatelor *(formulary);* în 1910, L.J. Paetow ajunge la concluzii ceva mai largi, afirmînd că retorica a devenit la medievali o disciplină care cumulează funcţiile criticii literare şi ale poeticii, şi că declinul ei reflectă declinul interesului pentru literatura

antică; în 1928, C.S. Baldwin afirmă că retorica a fost absorbită de gramatică în urma promovării dialecticii ca *ars artium* în cultura medievală; un an mai tîrziu, C.H. Haskins reia teza lui Abelson şi, pe baza unei documentaţii foarte bogate, conchide că pentru antici, retorica era o „artă" a oratoriei, iar pentru medievali una a epistolografiei \

Sînt, desigur, observaţii de mare valoare, rezultat al unei istovitoare munci de pionierat, dar ele nu cuprind o descriere completă a fenomenului şi nu oferă decît explicaţii parţiale şi, uneori, superficiale ale lui. Există însă şi tendinţa contrară de a supraestima retorica medievală şi rolul ei. Un exemplu îl oferă Antonio Viscardi, medievist notoriu, pentru care *il classicismo e la nota dominante di tutta la cultura medievale.. .gli studi sono, nel medio evo, essenzialmente gramma- ticali e retorici,* căci — crede Viscardi — victoria creştinismului asupra spiritualităţii păgîne *non tocea in alcun modo gli ordinamenti e i programmi e lo spirito stesso degli studi..* .[97] [98]. Cu exagerări mai puţine, E.R. Curtius crede că supravieţuirea retoricii antice în cultura medievală poate fi privită şi prin prisma aşa-zişilor *topoi,* deşi este evident că ideile complet uitate pot fi redescoperite, ba încă, idei considerate ca fiind caracteristice culturii europene, pot fi identificate şi în alte culturi, fără să se poată invoca influenţa directă. Chiar şi la Richard McKeon, căruia i se datorează cea mai erudită cercetare a retoricii medievale, se poate identifica tendinţa de a privi această disciplină cu lupa măritoare [99].

Cauzele atitudinii ostile a primilor teologi creştini, ca şi a gîn- ditorilor medievali faţă de retorică sînt numeroase, iar identificarea lor reprezintă una dintre cele mai dificile, dar totodată şi mai pasionante preocupări ale istoricului culturii.

---

97 **P. Abelson, *The Seven Liberal Arts: a Study in Medieval Culture,* New York, 1906; L. J. Paetow, *The Arts Course al Medieval Universities with Special Reference to Granunar and Rhetoric,* în „University of Illinois Studies", III, I, 1910; C.S. Baldwin, *Medieval Rhetoric and Poetic,* New York, 1928; C.H. Haskins, *The Renaissance of the Twelfth Century,* Cambridgc, Mass., 1929.**

98[a] **Antonio Viscardi, *Storia delle letterature d'oc e d'oil,* Milano, Nuova Accademia Editrice, 1959», p. 41-42.**

99 **Richard McKeon, *Rhetoric in the Middle Ages,* în „Critics and Criticism", editor R.S. Crane, Chicago Un. Press, 1968 *, p. 260—296.**

Insuccesul creştinismului pe plan local-iudaic are ca urmare deplasarea eforturilor spre universalitate, fapt care avea să ducă la o inevitabilă ciocnire cu cea mai importantă cultură a antichităţii, cea greco-latină. Deşi teologia acestei culturi era departe de a fi sistematică, fiind în fond o creaţie a poeţilor, ciocnirea va fi de o violenţă rar întîlnită. Mistica asiatică şi raţionalismul greco-latin sînt, chiar pentru apostolul Pavel, ireductibile. EvTeii nu se convertesc, pentru că nu li se oferă minuni, iar elinii, pentru că nu li se oferă argumente, notează el intr-un pasaj celebru din *Scrisoarea întâia, către corintieni.*

Intr-o lume în care educaţia retorico-dialectică era adine înrădăcinată, propagandistul creştin, om fără cultură la început, care sa exprima greoi, cu greşeli grosolane de limbă, şi care nu putea aduce alte argumente în afara celor izvorîte dintr-o autoritate nerecunoscută, ca „Domnul a zis" sau „scris este", era sortit să producă rîsul. De aceea, peste o sută cincizeci de ani de la întemeierea ei, noua, religie a rămas neobservată de către intelectualii epocii. Dar succesul ei crescînd, caracterul subversiv subliniat de practicile egalitariste şi comunitariste de la început, sporeau tulburările vechi. Lozincile de „reîmpărţire a pămînturilor" — yîjţ âvaSocfffio? — şi „anularea, datoriilor" — xpecâv â7toxo7rr) — devin şi mai populare, astfel că noua religie este repede înregistrată drept cea mai mare primejdie pentru stat. De aici sîngeroasele persecuţii, care s-au dovedit a fi neputincioase. Ca atare, violenţa trebuia dublată de o ofensivă culturală, care, exaltînd tradiţia, putea să aibă mai multe şanse de reuşită, mai ales că în ultima vreme chiar o parte dintre intelectuali manifestau interes pentru noua religie. „S-ar înşela mult cel care ar crede că lumea antică n-a combătut noua credinţă decît cu sabia şi cu rugul, că n-a contat, pentru a o extirpa, decît pe judecătorii ei şi pe călăi. Ea s-a folosit împotrivă-i şi de armele de temut pe care o gîn- dire, de multă vreme exercitată în toate subtilităţile dialecticii, putea să le opună nu numai dogmelor şi misticii, dar chiar ideii însăşi de Revelaţie", scrie unul dintre

cercetătorii cu autoritate în domeniul la care ne referim[100 101].

Astfel, mişcarea tradiţionalistă, anterioară apariţiei creştinismului, cunoscută sub numele de *neosofistică* sau de *sofistica a doua,.* se continuă, avînd ca obiectiv principal combaterea noii religii. Retori ca Aelius Aristide, Fronton, medicul Galenos, Celsus, Porfir, Libanius, Symmac şi alţii supun „apologiile" creştine — adică pledoariile şi memoriile adresate împăraţilor şi publicului larg cu scopul de a disculpa creştinismul — unor atacuri sistematice. Retorica şi dialectica devin principalele obstacole în calea propagandistului creştin şi în disputele publice cu intelectualii păgîni, eşecurile sînt complete.

Merită a fi amintită teza lui Galenos ca semnificativă pentru ciocnirea dintre raţionalismul greco-latin şi misticismul asiatic. După acest medic, care era şi filozof, cei care acceptă o demonstraţie — bună sau rea — sînt superiori celor care „din şcoala lui Moise sau Cristos, vorbesc de legi nedemonstrabile tocmai în domeniul în care ele sînt cel mai puţin la locul lor". Aşadar, „adevărul" proclamat fără demonstraţia de rigoare şi cultul pentru nişte texte obscure şi agramate, care se pretind inspirate de Dumnezeu — Ypoctpf), *scriptura* — , sînt combătute în numele raţiunii umane şi al unei tradiţii în care *cunoaştere* şi *artă a cuvîntului* — *ratio* şi *oratio* — alcătuiesc o unitate indestructibilă [5]. Aceeaşi încredere în raţiunea umană stă şi la baza mişcării neoretorice actuale. Fundarea unei teorii a argumentaţiei ca logică a valorilor şi a plauzibilului este cerută de Perelman şi adepţii săi tocmai pentru a evita ca o dată ieşiţi din domeniul evidenţei, să nu cădem pradă iraţionalismului şi misticismului. Gîn- direa poate pune ordine şi în domenii situate dincolo de hotarele evidenţei, şi, privită astfel, mişcarea neoretorică se adevereşte profund umanistă.

în faza tîrzie a conflictului dintre retori şi filozofi,

---

100 **Pietre de Labriolle,** ***La rtaction patenne. Etude sur la polimique antichritienne***

101***du ltr sitele,*** **Paris, L'artisan du livre, 1941, p. II. O excelentă prezentare a climatului moral şi intelectual care a premers creştinismului în cartea lui A.B. Ranovici,** ***Elenismul fi rolul său istoric*** **(trad. din 1b. rusă), Bucureşti, Ed. p. lit. şt., 1952, tn special p. 324—381.**

opoziţia *ratio-oratio* nu mai părea ireductibilă, fapt oglindit atît de literaturizarea filozofiei, de care am amintit mai sus, cît mai ales de generali- zarea confuziei dintre retor şi filozof. Dar o dată cu ascensiunea creştinismului, o nouă opoziţie devine dominanta vieţii culturale. Este vorba *defides* (credinţa) şi *ratio* (gîndirea), ultima avînd în dialectică şi în retorică cele mai bune instrumente de perfecţionare. De aceea, pentru creştini, aceste discipline devin odioase, iar teologii nu vor ezita să le pună pe seama diavolului. Ele au fost obstacolul cel mai greu în calea noii religii şi tot ele reprezintă, după victorie, cea mai mare primejdie de spargere a unităţii ecclesiei prin erezii şi secte.

Ca fin observator al culturii păgîne, pe care, de altfel, şi-o însuşise destul de bine, apostolul Pavel îşi dă seama că retorul şi filozoful-dialectician alcătuiesc, împreună cu eruditul de tip filo- [102] logic cele mai reprezentative categorii de intelectuali ai acestei epoci. Cînd constată succesul crescînd al „legii noi", el reţine regresul vizibil al acestor categorii de intelectuali, care încep să se încline în faţa credinţei. „Unde este înţeleptul"? Unde este cărturarul? Unde este priciuitorul lumii acesteia?"[6]. în altă parte, apostolul este şi mai categoric, căci condamnă, fără drept de apel, gustul atît de caracteristic al epocii pentru disputa de idei: „Dacă unora le place disputa, noi n-avem astfel de

---

102 ***Corint.,*** **I, 4, 6. Creştinismul acordă importanţă excepţională *cuvîntului scris,* nu celui *rostit,* ceea ce învederează o „Gutenberg's galaxy" *avani la lettre.* Importanţa „scripturii" a dus la cultul cărţii ca obiect. Chiar cei care nu ştiau să citească păstrau cărţi la loc de cinste în casă sau asupra lor ca amulete capabile să-i apere „de rele", în evul mediu, Biserica a condamnat adesea gustul pentru cartea luxoasă — caligrafie costisitoare şi ilustraţii miniaturale deosebit de artistic lucrate — ca păcat, fiindcă •dovedea preferinţă pentru carte ca obiect, nu pentru învăţăturile cuprinse în ea. De aici frecvenţa *toposului* „cărţii ca simbol", pe care Curtius îl prezintă în cap. XVI al cărţii sale pe care am citat-o.**

obicei şi nici Bisericile lui Dumnezeu” [103] [104]. Mai mult: el pune în gardă pe coloseni în privinţa primejdiei pe care o reprezintă acceptarea discuţiei cu intelectualii păgîni, atît de versaţi în filozofie şi tehnica disputei: „Luaţi seama ca nimeni să nu vă fure cu filozofia şi cu o amăgire deşartă, după datina oamenilor, după învăţăturile începătoare ale lumii” [105]. Această atitudine a apostolului se bucura de sprijinul unei autorităţi de nediscutat, căci Matei (V, 37) atribuie lui Cristos următoarea învăţătură: „Felul vostru de vorbire să fie : da, da ; nu, nu ; ce trece peste aceste cuvinte vine de la cel rău”. Sînt însă motive să ne îndoim de justeţea acestei atribuţii. Cristos a fost un vorbitor cu totul peste nivel, iar parabolele sale, chiar în traducere, impresionează şi pe cel mai adine adversar al creştinismului. Pe de altă parte, stilul său contrastează profund cu stilul tradiţional iudaic, şi nu-i putem atribui fraze ca acelea pe care, peste veacuri, un alt adversar al vorbirii metaforice le va rosti în plină eflorescenţă retorică : *In Ja und Nein bestehen alle Dinge* (Iacob Boehme).

Pentru filozofi, creştinii n-au avut la început decît dispreţ. Apologistul Tatianos nega necesitatea unei respingeri sistematice a tezelor filozofiei, fiindcă, după el, filozofii înşişi fac aceasta, criti- cîndu-se unii pe alţii. Tertulian şi Cyprian resping filozofia fără nici o motivare, şi, de cele mai multe ori, această respingere se face pe calea pamfletului. Un opuscul de pe la sfîrşitul secolului II, atribuit lui Hermias, este semnificativ intitulat *Irrisio Philosophorum,* iar, pe la începutul secolului următor, Minucius Felix nota cu satisfacţie că filozofii roşesc şi se tem să mai participe la disputele publice cu creştinii: *audire nos publice aut erubescitis, aut timetis* [106]. Valorile tradiţionale — filozofia şi

---

103 ***Corint.,*** **I, 1, 20. Traducerea Radu-Galaction adesea inexactă din cauza preferinţei pentru neaoşisme ; traducători mai vechi au întrebuinţat termenul *dispulătorulu,* mai fericit decît neaoşul *priciuitor*. Pasajul citat este reluat de Augustin în comentariul său la epistola către Galateeni: „Cine mai citeşte acum pe Aristotel? Pământul întreg, lumea toată vorbeşte Insă de ţăranii şi pescarii noştri, apostolii : *Quotusquisque nune Aristotelem legit? Rusticanos vero et piscatores nostros totus orbis loquitur, universus mun- ius sonat.***

104 ***Corint.,*** **I, 11, 16.**

105 ***Coloseni,*** **2, 8.**

106 **• Este celebră atitudinea intransigentă a lui Tertulian care în**

cultura literar-retorică — nu sînt contestate ca *valori,* ci ca *valori păgîne.* Pe de altă parte, creştinismul primitiv se vrea o religie absolut nouă, revelată, deci fără rădăcini nici în tradiţia consemnată de *Vechiul Testament,* nici în tradiţia greco-latină. Este deosebit de semnificativ faptul că Augustin, a cărui cultură literară şi filozofică este de necontestat, ajunge să definească *scientia* „preocupare pentru cele lumeşti" (temporale), iar *sapientia* drept preocupare pentru cele eterne, căci numai o astfel de preocupare ar putea aduce „mîntuirea" individului. De aceea, nu trebuie să ne surprindă faptul că acest retor convertit era profund uimit cînd îşi aducea aminte că o greşeală ca aceea de a folosi un solecism era socotită de neiertat, iar cei care au comis-o roşeau şi sufereau în mod sincer. Pentru creştini, *scientia* va fi multă vreme sursă de păcat, căci prin ea omul se simte tentat să uite că nu e decît o „creatură" căreia „creatorul" i-a fixat o condiţie de nedepăşit : *scientia inflat.* Dealtfel, ieşirea omului din fericita stare edenică se datorează dorinţei lui de *a şti* cît „creatorul", pe care i-a sugerat-o diavolul, iar „mîntuirea" înseamnă „răscumpărarea" acestui păcat strămoşesc.

Ostilitatea faţă de cultura literar-retorică se va manifesta tot timpul în evul mediu, şi, de multe ori, în forme de o violenţă rară. Reamintim numai cazul celebrului papă Gregorius Magnus, socotit şi sfînt de către catolici. în celebrul său *Comentariu la cartea lui Iov,* el declară că dispreţuieşte din toată inima *ipsa loquendi artem, quam magisteria disciplinae* şi, în mod ostentativ, foloseşte o limbă plină de impurităţi lexicale şi de încălcări grosolane ale regulilor gramaticii. Cînd află că un episcop a învăţat gramatica, el consideră aceasta drept o mare nelegiuire care ar compromite mîntuirea chiar a unui simplu creştin, deci cu atît mai mult pe aceea a unui episcop. Pe un obscur Secundinus, marele papă îl felicită călduros, fiindcă în operele sale *non cultus eloquentiae, non verborum typus apparebant, sed solam veritatis atque charitatis radicem*

Adversus Hernio- genem **numea pe filozofi sursa tuturor ereziilor:** ***haereticorum patriarchae, philosophi;*** **este cunoscut, de asemenea, reproşul sfîntului Ieronim, om de mare cultură totuşi, adresat hereziarhilor pe motiv că au vrut să introducă secta filozofilor In Biserică. Reproşul va fi repetat de Isidor** ***(Orig.,*** **8, 4, 1).**

tenentia[107]. Pe acest „sfînt" (ţ 604), John de Salisbury îl va denunţa ca vinovat de distrugerea multor biblioteci şi de arderea multor codice de preţ.

Cu toate acestea, cînd se va simţi nevoia unei teologii sistematice, filozofii voi' fi repede anexaţi. Ceea ce se va lua şi utiliza în primul rînd vor fi operele care prezentau oarecari afinităţi cu religia creştină: gnosticii, stoicii şi, bineînţeles, Platon trecut prin filiera neoplatonicienilor. Mai tîrziu, dialectica şi aristotelismul răstălmăcit devin arma de căpetenie a teologilor, care nu se vor sfii să-şi intituleze specialitatea *sacra philosophia.*

Care putea fi situaţia retoricii în acest climat de preluare critică şi de revalorificare pentru ecclesie a filozofiei?

Conducătorii noii religii şi-au dat seama că studiul literelor este, în oarecare măsură, necesar şi creştinilor; chiar Tertulian, celebru prin intransigenţa sa, accepta ca un tînăr să capete un minimum de instrucţie în şcolile păgîne. Evident, era vorba de scris- citit şi de puţină gramatică, apoi de calcul. Studiul retoricii era şi el necesar predicatorului şi misionarului; era însă şi mai necesar în disputele publice cu intelectualii neconvertiţi, şi chiar apostolul Pavel a notat aceasta în scrisoarea sa către coloseni (IV, 6) : „Vorbirea voastră să fie totdeauna cu har, dreasă cu sare, ca să ştiţi cum trebuie să răspundeţi fiecăruia". Augustin va încerca adaptarea retoricii la nevoile ecclesiei. Cartea a patra din opera sa *De doctrina christiana* este, de fapt, o introducere la retorica creştină. Dar, pentru a preîntîmpina acuzaţia că revine la dragostea dintîi care a fost retorica, fapt care ar fi pus în discuţie sinceritatea convertirii sale, Augustin ia măsuri care dovedesc clar teama de astfel de acuzaţii. Întîi de toate, el insistă asupra priorităţii care trebuie să se acorde conţinutului de idei, pe care el îl numeşte în *Confesiuni, profunditas eloquiorum.* înţelepciunea fără elocvenţă, scrie el, este de preferat elocvenţei goale (IV, 2,

---

107 **în aceeaşi epocă, Martin de Braga se lăuda că în scrierile sale n-a căutat spuma retorilor, ci umilinţa creştină: *nec... spumas rhetorum quaerens, quia humililalis virtus non oerborum elaiione... requiritur;* Isidor condamnă stilul părinţilor Bisericii, adesea prea lucrat după reţetele retorilor; mai tlrziu, Lanfrancus recomanda elevilor săi să dea**

6), dar aceasta nu înseamnă că ecclesia trebuie să renunţe la imensele servicii pe care retorica ar putea să i le aducă. Formula catoniană *vir bonus dicendi peritus* este modificată de el în *vir christianus dicendi peritus,* care fixează nu numai conţinutul de idei pe care îl va comunica propagandistul, ci şi calităţile morale ale acestuia. Oratorul creştin trebuie neapărat să *fie,* nu numai să *pară* moral, cum recomandau tratatele antice. Concordanţa obliga-

mai multă ascultare lui Cristos decît lui Donat, celebrul autor de gramatică, cu autoritate excepţională In evul mediu. Pentru atitudinea lui Isidor faţă de cultura antică, referinţe bogate in teza lui Jacques Fontaine, *Isidor de Siville et la culture classique,* Paris, Et. Augustiniennes, 1959 (2 voi.).

torie între *ce recomandă* el şi *ce face* el în realitate, pe care o fixează August in (IV, 27, 59), va deveni un loc comun în tratatele creştine de omiletică sau *ars praedicandi,* dar umorul blajin al poporului va nota ca mai oportun comportamentul indicat de elocvenţa clericului, nu de felul său de viaţă.

Ca fost retor, Augustin ştia că există primejdia ca *peritia,* adică stăpînirea perfectă a tehnicii oratoriei, pe care el o socotea obligatorie şi pentru predicatorul creştin, să devină mîndrie, ostentaţie şi *amor verborum.* Aceasta îl îndeamnă să recomande insistent vorbirea simplă, dar plăcută — *suaviter loquendo.* Şi această recoman- daţie va deveni un loc comun în tratatele de omiletică, fapt care înseamnă o mutilare a retoricii tradiţionale, bazate pe cele trei genuri de stil: *umil, mediu* şi *sublim* sau *înalt.* Dar nu lui Augustin i se datorează această transformare, căci în încercarea sa de a salva retorica şi de a o revalorifica pentru ecclesie, el recunoaşte valabilitatea celor trei genuri tradiţionale de stil, făcînd exemplificări minuţioase pentru fiecare pe baza textelor din apostolul Pavel, din Cyprian şi din Ambroziu, adică din „autorităţi" pe care nici unul dintre rigo- riştii de atunci nu le-ar fi pus sub semnul îndoielii[u].

Pentru motivele pe care le vom indica mai jos, încercarea lui Augustin era sortită eşecului. în paideia creştină, disciplinele literare şi retorica sînt complet neglijate, iar Cicero va fi autorul cel mai maltratat. Dacă se va spune despre un filozof ca Seneca „Seneca saepe noster", sau dacă se vor putea întîlni inscripţii ca următoarea „Sfinte

Socrate, roagă-te pentru noi", despre Cicero, Augustin va vorbi ca despre „un oarecare, căruia i se admiră mai mult limba, nu sufletul — *cujusdam Ciceronis, cujus linguam fere omnes mirantur, pectus non ita*[108] [109]. Expresia *tulliani oratores,* de mare circulaţie în secolele XI şi XII, este profund peiorativă. Discursurile sale nu vor fi citite în evul mediu, iar Dante nici măcar nu se gîndeşte să-l citeze în *De vulgari eloquentia* (II, VI, 7) printre autorii *qui usi sunt altissimas prosas.* Totuşi, tratatele sale de retorică — cele de tinereţe — şi unele din scrierile sale filozofice vor fi mult citite în evul mediu. Brunetto Latini îl va numi *gran Tullio* şi *il buon Tullio,* elogiul fiind însă pentru autorul de tratate de retorică din care a şi tradus în vulgară. Abia cu Renaşterea discursurile sale vor recăpăta preţuirea literaţilor, cînd cultul pentru elocvenţă va impune încadrarea lui printre aşazisele *animae naturaliter christianae,* alături de Socrate,. Platon, Filon evreul şi alţii. Pentru Erasm, Cicero, care „vorbea o limbă divină", era om numai pînă la un anumit punct *(interdurn),* de aceea, canonizarea pe care Erasm o propune pentru marele orator în *Ciceronianus* este o răsplată mai mult decît meritată. Faptul nu trebuie să uimească : Scaligero va ajunge să propună canonizarea lui Erasm — *Sanctus ... erat ... Erasmus* — tot pe baza argumentului că elocvenţa înaltă spală de păcate, ba încă poate conferi şi aureola sfinţeniei. Am insistat asupra carierei lui Cicero în evul mediu, fiindcă ea ni se pare un fapt

---

108 **Detalii semnificative privind atitudinea lui Augustin faţă de retorică în studiul lui McKeon citat (p. 264 şi urm.), în teza lui Fontaine, citată mai sus, şi la Karel Svo- boda, *La estetica de Sari Augustin y sus fuentes* (trad.), Madrid, Libreria Editorial Au- gustinus, 1958; alte referinţe la H.I. Marrou, *Saint Augustin et la fin de la culture classique,* Paris, Boccard, 1958 [4] şi, mai ales, în cartea lui Erich Aucrbach, *Lileratursprache und Publikum in der lateinischen Spătantike und im Mitlelalter,* Bern, Francke Verlag, 1958, în special cap. I şi II, despre care vom vorbi mai pe larg în partea finală a acestei expuneri.**

109 ***Conf.,* III, IV. în legătură cu termenul *cujusdam* folosit de Augustin, H.I. Marrou în op. *cit.* n. 11, p. 26, crede, ca şi alţi cercetători, că nu este vorba decît de un act de prudenţă. Ipoteza este plauzibilă, căci intelectualii convertiţi au fost multă vreme suspectaţi ca admiratori ai culturii clasice-profane. Sfîntul Ieronim în *Ep.,* 22 c 30 declară că se simte vinovat că interesul pentru Cicero şi clasici în genere este cîteodată mai mare decît interesul pentru *Scriptură.***

semnificativ, care pune în lumină clară retorica medievală. Cei care exaltă retorica acestei epoci n-au sesizat că este vorba de o retorică fără elocvenţă, adică mutilată, aşa cum rezultă şi din faptul că nu *De oratore* va fi folosit de medievali, ci *De inventione.*

Preferinţele autorilor creştini de tratate de pedagogie, numite în Occident *institutiones,* se îndreaptă în mod vizibil spre disciplinele grupate în *quadrivium.* Această orientare se va menţine pînă la Renaştere, cînd ecclesia va săvîrşi una dintre cele mai radicale cotituri din istoria ei : proscrierea *quadriviumului* şi reabilitarea disciplinelor literare grupate în *trivium,* printre care retorica avea rolul de vioară primă.

Dezinteresul şi ostilitatea iniţială a ecclesiei pentru cultura literar-retorică se datorează mai multor cauze. Prima este caracterul popular al creştinismului primitiv, care, în mod fatal, trebuia să se opună culturii literare aristocratice sau „liberale". A doua este influenţa, la început trecută sub tăcere, ulterior declarată cu ostentaţie, a filozofilor profani. *Biblia* conţine numeroase pasaje care condamnă limba ca organ al vorbirii şi ca funcţie. Ele par luate *ad litteram* din cei şapte înţelepţi şi din stoici, dar reproduc în acelaşi timp şi înţelepciunea populară, care, pretutindeni, a exaltat „tăcerea de aur" în defavoarea „vorbei de argint". Antiretorica lui Platon avea în vedere nu numai amoralismul, ci şi impietatea pe care o genera învă- ţămîntul sofistului-retor. Era firesc deci ca ea să treacă şi în anti- retorica creştină, mai ales dacă ne gîndim la rolul covîrşitor al dialogurilor platoniciene în constituirea teologiei speculative.

Stoicii, cărora părinţii Bisericii le datorează aproape tot atît de mult ca şi lui Platon, dispreţuiau vorbirea elegantă. *Oratio solli- cita philosophum non decet* sună o celebră recomandaţie a lui Seneca. în scrisoarea LXXV către Lucilius găsim un excelent rezumat al antiretoricii stoicilor, care cer ca „vorbele noastre să nu fie încîn- tătoare, ci folositoare". Motivarea acestei atitudini care, se pare, a fost obiectul unei polemici între Plotin şi un Amelios, este fundată pe concepţia stoicilor despre filozof, care trebuie să fie un *artifex vitae,* prin urmare îi este străină goana după succes — *non quaeritur plausus.* Clericul se vrea şi el un *artifex vitae,* întrucît dirijează mîn- tuirea indivizilor de sub oblăduirea sa duhovnicească. De aceea, vanităţile lumeşti trebuie să-i fie şi

lui străine. Mai mult: între „vorbirea proferată” şi cea „interioară”, stoicii au dat preferinţă ultimei. „Meditaţia”, „asceza” creştină tocmai în această concepţie îşi are principala sursă, şi ea contribuie din plin la deprecierea cultului pentru elocvenţă. Pentru vechii filozofi, cuvîntul nu era decît un nume, un semn al ideii; pe lîngă funcţia de comunicare, el putea avea şi pe aceea de a reţine adeziunea la o teză, de a o declanşa şi de a direcţiona decizia. înţeles astfel, cuvîntul devine o valoare negativă, care trebuia ţinută în frîu : *cave verbum.* Poate în felul acesta am putea explica misterul transformării Polihymniei din muză a imnurilor religioase în muză a pantomimei şi apoi a „tăcerii”.

Tot pe calea aceasta am putea să ne explicăm şi existenţa unor opuscule intitulate *ars dicendi et meditandi* sau ars *loquendi et tacendi,* care n-ar fi putut apărea în altă epocă decît cea medievală[13]. Cheia pentru înţelegerea funcţiei pe care vorbirea o capătă în mentalitatea teologilor o putem găsi într-un pasaj semnificativ din *De doctrina christiana.* Pentru Augustin, operaţiile principale în abordarea *Scripturii* sînt două: prima este descoperirea adevărului — *modus inveniendi quae intelligenda sunt;* a doua este înţelegerea felului în care adevărul este comunicat — *modus proferendi quae intellecta sunt.* Rezultă deci că studiul figurilor, existente şi în *Biblie* şi în textele patristice, este necesar pentru a ajunge la adevărul ——i

[13] Tăcerea a fost ridicată la rangul de virtute creştină, mai ales la bizantini, unde o doctrină, de mare circulaţie şi la noi, cunoscută sub numele de „hesihasm", a •dominat multe secole nu numai viaţa monastică, ci şi pe cea laică. Dar şi la occidentali tăcerea a fost o virtute. Benedictinii, mai ales, vor ridica Îndemnul Întemeietorului ordinului lor, *multum loqui non amare,* la rangul de precept capital.

pe care ele îl învăluie, nicidecum pentru împodobirea vorbirii predicatorului, ale cărui virtuţi oratorice sînt claritatea şi simplitatea naturală. Această observaţie este încă o dovadă că aşa-zisa retorică medievală este, de fapt, o retorică fără elocvenţă. De altfel, cum ar fi explicată altfel tendinţa de a face din studiul figurilor un studiu independent, vizibilă chiar la Isidor, dar desăvîrşită la Beda Venerabilul ?

Pe de altă parte, în paideia creştină macrologia retorică este rareori folosită. Metoda principală este brahilogia, şi Alcuin însuşi o foloseşte cu predilecţie, deşi, pe plan literar, dialogul era o formă de mult timp abandonată. Pedagogii

creştini îi vor da totuşi importanţă, căci pentru ei reducerea procesului didactic la întrebare şi răspuns era şi un act de prudenţă[110].

în mistica creştină, logosul devine forţa creatoare superioară — Xoyoţ CT7rep(x<xTixo<; : ,,la început, a fost Cuvîntul şi Cuvîntul era Domnul". Întrucît „Cuvîntul" este personificat, adoraţia mută şi extazul, prin care „creatura" încearcă să se contopească cu „creatorul" ei, devin de rigoare. Extazul se poate manifesta şi în comun. în catacombe, în păduri şi pe urmă în bazilici, imnurile de slavă, litaniile şi psalmodierea oricărui text sînt mijloace potrivite, cărora Biserica le-a dat atenţia cuvenită pe baza unei indicaţii precise a apostolului Pavel în *Epistola către Coloseni* (3, 16). Cum vom arăta mai jos, predica însăşi devine un fel de muzică, tot cu scopul de a anula funcţia de comunicare a cuvîntului şi de a pune stavilă logicului.

Antiretorica creştină, ca şi orientarea spre disciplinele quadri- viiste şi spre practică în general, are şi altă motivare. Statul uriaş, excesiv centralizat, avea nevoie de un tip nou de funcţionar, care să stăpînească calculul şi tahigrafia şi care să nu privească înapoi, spre libertatea civică pierdută. Funcţionarul de tip vechi, cu studii iterar-retorice, capabil să vorbească frumos, să citeze din filozofi ji din poeţi, ba chiar să şi gîndească mai adînc, nu mai putea face 'aţă cerinţelor într-o epocă în care magistratura se transformase n birocraţie. Mai mult: cu o educaţie ca cea de tip vechi, acest funcţio- îar era înclinat să regrete epoca republicană, fapt care zdruncina ncrederea împăratului. Conducătorii creştini au sesizat la timp tceastă situaţie. Declaraţiile lor de fidelitate faţă de ordinea stabi- ită — „daţi Cezarului ce-i al Cezarului şi Domnului ce-i al Domnului" -, îndemnurile repetate adresate sclavilor să rămînă în situaţia în care sînt căci „stăpînii sînt de la Domnul", urmăreau un scop bine precizat. Actul din 313, care conferă creştinismului dreptul de religie oficială, este rezultatul unei infiltraţii abile în posturile mici şi mijlocii ale aparatului de stat, precum şi al manevrelor, stăruitor repetate, de liniştire a împăraţilor. încercarea lui Iulian Apostatul de a restabili paideia

---

110[11] **Pentru rolul dialogului la primii creştini vezi M. Hoffmann, *Der Dialog bei den 'hrisllichen Schriffstellern der ersten Jahrhunderl,* Berlin, Akademie Verlag, 1966.**

tradiţională şi de a înlătura pe creştini din posturile ocupate s-a izbit de reacţia vehementă a acestora. „Paideia şi păgînul merg mînă în mînă" era lozinca antiiulienilor, şi multă vreme, ideea aceasta s-a menţinut în gîndirea conducătorilor creştini [1B]. în felul acesta, *ecclesia* se aliază cu *basileia,* întîi ca acolit, apoi cu pretenţii de supremaţie, căci evul mediu tîrziu va fi sfîrtecat de lupta dintre papă şi împărat.

O altă cauză a antiretoricii creştine este felul nou în care munca manuală este privită. Dispreţul tradiţional nu mai era posibil, iar concepţia referitoare la activităţile demne de omul liber devine mai puţin rigidă. Autorii de *institutiones* impun clericilor anumite activităţi practice. Dobrogeanul Ion Cassianus, fondatorul mănăstirii Sf. Victor de lîngă Marsilia, cu rol excepţional în cultura medievală, subliniază în tratatul său *De institute cenobiorum et de octo principa- lium vitiorum remediis* rolul etic al muncii manuale. Dacă pentru antici dorinţa de a munci fusese sădită în om de Jupiter pentru a-1 îndemna să iasă din starea de animalitate, în concepţia creştină munca este întîi un blestem, o pedeapsă ca urmare a păcatului ancestral, apoi un mijloc de ispăşire şi un *remedium peccati.* Numai în felul acesta ne putem explica frecvenţa temei *homo faber* în arta medievală, datorată nu atît intenţiei de realism, cît mai ales dorinţei de a oferi modele de viaţă creştină. Ca atare, nu este de mirare faptul că disciplinele quadriviiste şi „artele mecanice" au devenit dominante în paideia creştină, după ce în cea antică fuseseră net dominate de cele literar-retorice.

Acordînd preferinţă disciplinelor ştiinţifice în dauna celor literare, conducătorii Bisericii au dat dovadă, ca întotdeauna, de mult spirit tactic. Ceea ce se înţelegea prin ştiinţă în antichitatea tîrzie era reproducerea şi comentarea celor spuse de marii înaintaşi. Cercetarea propriu-zisă încetase cu desăvîrşire. Primejdia pentru

[16] Detalii inedite în teza lui Paul Petit, *Libartius et la vie municipale ă Antio- chie au IV* sitele apris J.C.,* Paris, 1959, p. 204, 304 — 368. Cu toate acestea, Iulian Apostatul şi-a dat seama că numai cultura literară nu ajunge pentru ca infiltraţia creştinilor în administraţia imperiului să fie oprită. în celebra *epistolă 55,* el atrage atenţia tinerilor şi asupra ştiinţelor : „Nu disprcţuiţi arta cuvîntului, nu neglijaţi retorica, nu renunţaţi la cunoaşterea adîncă a poeţilor, dar daţi mai multă atenţie ştiinţelor". credinţă nu putea veni din

această parte, căci *ştiinţă* însemna acum *erudiţie.* Adevărata primejdie venea din partea disciplinelor literar- retorice, şi tocmai de aceea ele au fost suspectate şi chiar combătute. Poezia, care oferea numeroase îndemnuri spre păcat, care proslăvea mai mulţi zei, ei înşişi imorali, putea fi poarta pe care ar fi putut reintra politeismul sau ateismul, primejdii egale pentru ecclesie. Aşa se explică lunga polemică privitoare la vechea poezie şi încercarea infructuoasă a ecclesiei de a promova aşa-zisa *musa christiana* [111]*.* Cerînd dreptul de a discuta *pro* şi *contra* unei teze, retorica putea genera atitudini subversive atît pentru Biserică, cît şi pentru statul feudal. Neputincioasa ştiinţă a epocii putea fi mult mai uşor încadrată ca *ancilla theologiae* decît funciar rebela retorică, sau seducătoarea poezie, care genera impietate[112].

O situaţie mai bună a avut gramatica, acceptată de la început în paideia creştină, dar, cum am arătat mai sus, mai mult în sensul de azi al acestei discipline decît în acela de *enarratio poetarum.* O dovadă uşor de verificat este afirmaţia lui Augustin *(Conf.,* I, 13, 22 şi III, 6, 11), după care grămăticii sînt mai utili decît poeţii, iar poeţii un rău mai mic decît acela pe care îl reprezintă ereticii, în reluarea lui Isidor, teza augustiniană va fi *meliores esse grammaticos quam haereticos.* Ceea ce a contribuit la tolerarea gramaticii, pe care rigori ştii, ca papa Grigore cel Mare, n-o vor admite cu nici un chip, a fost nevoia unei limbi unice, fixate, pe care au resimţit-o chiar părinţii Bisericii, apoi papii şi împăraţii. O astfel de limbă controlată de grămătici era cerută şi de lupta contra ereticilor care, aşa cum nota Tertulian în *De praescriptione haereticorum,* pentru a-şi impune tezele nu ezitau să mutileze, să recompună şi să facă interpolări în textele *Scripturii.* Cunoaşterea gramaticii ar fi

---

111[la] **Singurul poet cu adevărat merituos, pe care l-a produs *Musa christiana,* este bizantinul Roman Melodul.**

112 **Observaţia este valabilă şi pentru aria de influenţă culturală a Bizanţului, unde se remarcă o netă preferinţă pentru disciplinele grupate în *quadrivium.* Studiul lui G. Kristanov şi J. Duicev, *Ştiinţele naturii in Bulgaria evului mediu,* text în limba bulgară cu rezumat în franceză, Sofia, Acad, de Ştiinţe, 1954, aduce informaţii preţioase, din care rezultă că antiretorica bizantină a determinat şi la bulgari o promovare a ştiinţelor profane quadriviiste, care nu aveau deloc un rol minor în comparaţie cu teologia.**

permis denunţarea cu uşurinţă a falsificărilor, de unde şi afirmaţia lui Augustin şi Isidor că grămăticii sînt un rău necesar pentru combaterea răului total reprezentat de eretici. Aşadar, nevoia de a menţine unitatea dogmatică şi de limbă a determinat tolerarea gramaticii. Că este vorba numai de „tolerare" rezultă şi dintr-un opuscul scris la Bologna, în jurul anului 1145, de către un călugăr. Opusculul este intitulat *Decretul lui Gratian.* După ce a repetat obligaţia străveche a clericului de a fugi de învăţătura profană, călugărul scrie : „Dacă cineva învaţă gramatica sau dialectica pentru a dobîndi o bună metodă de expunere şi pentru a distinge mai bine falsul de adevăr, noi nu-1 vom critica' '. Precum vedem, de retorică nu este nicăieri vorba.

Disciplina care va face carieră extraordinară în evul mediu este dialectica. Exaltată de filozofi în dauna retoricii, această disciplină va fi repede anexată de paideia creştină alături de matematici, astronomie, ştiinţele naturii şi filozofia grecească. începutul l-a făcut Origen la şcoala catihetică din Alexandria, care a promovat-o ca disciplină de bază. în privinţa ei, Aulus Gellius făcuse o profeţie care s-a îndeplinit exact în evul mediu : la început, spune Gellius, această „artă" pare oribilă, dar cu timpul devine seducătoare şi chiar primejdioasă. „Dacă nu-ţi moderezi ardoarea pentru ea, rişti să îmbătrîneşti ca atîţia alţii în *illis dialecticae gyris atque meandris.* Deşi Tertulian o numise „creaţie a jalnicului Aristotel" şi „sursă a tuturor ereziilor", creştinii o vor adopta repede şi în Occident, iar Cassiodor o va numi *ars artiurn* şi *disciplina disciplinarum,* atribuindu-i locul deţinut pînă atunci de retorică. Metodele dialecticii vor fi aplicate nu numai în teologie, ci şi în gramatică, toată gîndirea scolasticii fiind profund marcată de ea.

Către sfîrşitul evului mediu, ştiinţa ia avînt. Reapar cercetările originale, apare metoda experimentală. Primejdia pentru religie va fi acum din partea ştiinţei, şi tactica ecclesiei se va modifica complet. Un pact cu retorica şi poezia va fi foarte nimerit, iar combaterea disciplinelor quadriviiste va deveni obligatorie. Cu aceasta, se iese din evul mediu şi se intră în Renaştere care, la drept vorbind, înseamnă *renatae litterae,* aşa cum vom arăta pe larg la locul cuvenit.

Polemica *fides-ratio,* care opunea pe misticii

intransigenţi partizanilor unei cvasiintelectualizări a religiei prin anexarea şi valorificarea tezaurului cultural păgîn, se încheie cu victoria ultimilor, deşi voci discordante se vor auzi mereu[113]. Se cuvine să întîr- ziem puţin asupra surselor acestei polemici, căci numai astfel vom înţelege mai bine de ce teologia, care avea nevoie de o logică a probabilului, pe care i-ar fi oferit-o retorica, a preferat totuşi dialect ca şi metoda silogistică. Prestigiul certitudinii, al evidenţei, al ştiinţei exacte şi al metodei demonstraţiei a creat un complex de inferioi i- tate în conştiinţa teologilor creştini. Ei au dorit ca religia să nu fie o problemă de opinie, dependentă deci de metoda argumentaţiei, ci una de ştiinţă raţională şi demonstrabilă. Este cunoscut cazul lui Origen care, înKaTâKeXcov *(Răspuns lui Celsus)* încearcă să spulbere acuzaţia că aşa-zisa „filozofie sacră", care este teologia, are un caracter iraţional. El afirmă că religia este o „credinţă" numai pentru indocţi, dar prin teologie, care se adresează intelectualilor, ea este o „doctrină" perfect închegată. Clement Alexandrinul, şi el profesor la şcoala de catiheţi din Alexandria, insistase asupra nevoii de înţelegere şi explicaţie cauzală pentru adîncirea orizontului credinţei, de unde lunga şi paradoxala sforţare de raţionalizare a religiei sintetizată în dictonul *fidem si poteris rationemque conjunge.*

Problema aceasta nu este caracteristică numai creştinilor. Este îndeobşte cunoscută polemica dintre filozofii şi teologii arabi ilustrată, în special, de Algazelus şi Averroes ; este mai puţin cunoscută însă cartea rabinului Saadia ben Jusef Fayyumi (934), intitulată *Articolele credinţei şi opiniilor.* Acest rabin deplînge situaţia religiei sale, caracterizată de misticism fără înţelegere, de erori şi superstiţii care fac ca oamenii să fie pradă îndoielii. Şi pentru îndreptarea acestei situaţii, ben Jusef propune

---

113[19] **Patru secole după Gregorius Magnus, un alt „sfînt", Petrus Damiani, respinge atît cultura ştiinţifică, cît şi pe cea literar-retorică întrucît sînt piedici în calea mîntuirii. în *De vera felicitate ac sapientia* el numeşte artificiile retorice *stercora* (excremente), iar In des citata epistolă VIII, 8, scrie : „Dispreţuiesc pe Pitagora, renunţ la Nicomach, resping pe Euclide... Nu oratorii tullieni să-mi cîntărească expresiile îngrijite ale unei vorbiri elegante; nu retorii demostenici cu elocvenţa lor înşelătoare să-mi întocmească argumente frumoase. Simplitatea lui Gristos să mă înveţe — *Christi me simplicitas doceat.***

utilizarea la maximum a ştiinţei, a logicii, a demonstraţiei, apte să transforme domeniul opinabilului într-un domeniu riguros raţional.

împotriva misticilor intransigenţi, partizanii orientării *ratio* reuşesc să se impună, astfel că lozinca augustiniană *intellige ut credas* este continuată cu autoritate de cea ambroziană *fides quaerens intellectum,* ca, la sfîrşitul evului mediu, să se transforme în *docta pietas,* pe care o vor relua şi umaniştii Renaşterii. Cu toate acestea, unii teologi şi-au dat seama că specialitatea lor nu este ancorată în domeniul certitudinii şi al demonstrabilului, ci în acela al opinabilului, care ar necesita o altă *tehne.* Pentru Abdlard, *fides* (în terminologia sa *credulitas)* este obiect de opinie, care implică persuasiunea. „Ceea ce determină cu adevărat fundarea credinţei nu este adevărul, ci opinia acceptabilă" scrie el undeva, meritîndu-şi reproşul făcut de Sf. Bernard că reduce obiectul credinţei la o alegere arbitrară. Această genială observaţie nu putea rodi în climatul specific epocii respective, nu numai din cauza cultului exagerat pentru demonstraţia silogistică, ci şi din. cauză că Abelard n-a pornit de la retorică. El nu ştia ce a fost retorica şi nu putea crede că opinabilul poate fi totuşi inclus în domeniul argumentaţiei raţionale.

Şi Albert cel Mare îşi dă seama că teologia nu poate fi o filozofie, deoarece domeniul ei este credinţa, nu certitudinea. Este cunoscut pasajul din *De unitate* (1, 3, q 15, 3) în care el precizează că *fides* nu poate fi decît obiect de opinie probabilă, nu de adevăr demonstrat. De asemenea, în *Metaphysica* (XI, 3, 7) el reia ideea afirmînd că teologia este problemă de revelaţie şi inspiraţie, nu de raţiune, deci metodele uneia nu pot fi valabile şi pentru cealaltă. Toma d'Aquino este tot atît de categoric în privinţa eficienţei demonstraţiei în viaţa practică : *in actibus humanis... non potes haberi certitudo demonstrativa (8umma Theol.,* II, q 70, art. 2). Este şi mai cunoscută afirmaţia lui Ockham : „Aserţiunile precis filozofice care nu concordă cu teologia, nu trebuie să fie de nimeni condamnate sau interzise solemn, căci în acest domeniu fiecare este liber să spună ceea ce socoate", sau „articolele de credinţă nu sînt principii de demonstraţie" *(Dialogus inter magistrum et discipulum* şi

Logica III, I). Tot în această operă întîlnim o semnificativă observaţie asupra persuasiunii, care va rămîne fără ecou : *Hujusmodi magis sunt persuasiones quam rationes demonstrativae vel necessario convincentes*[114].

Oum vedem, disputa *fides-ratio* devine disputa *certitudo-opinio.* Ne-am fi aşteptat deci ca teoria argumentaţiei să fie redescoperită şi dezvoltată, dar pentru motivele arătate, faptul n-a fost cu putinţă, căci soarta retoricii a fost definitiv pecetluită odată cu apariţia creştinismului. Această disciplină rămîne mai departe suspectă şi ignorată. Micile „renaşteri" medievale, cum este, de pildă, cea carolingiană, nu sînt deloc retoricizante, cum va fi marea Renaştere care începe în secolul XIV. Stimularea culturii literare de către Oarol cel Mare prin Alcuin, Teodulf, Petrus da Pisa, Paolino D'Aquileia, Paul Diaconul, Dicuil şi alţii, avea în vedere scopuri practic-adminis- trative. Marele imperiu nu putea fi administrat fără funcţionari care să cunoască limba oficială — cea latină —, devenită de multă vreme o limbă moartă. Eeînviorarea învăţămîntului în genere, a studiului gramaticii în special, precum şi înmulţirea „scriptoriilor" — ateliere de copiat acte, texte sacre, cîteodată chiar profane — erau necesare şi Bisericii, care ducea lipsă de cadre cu un minimum obligatoriu de instrucţie. Aşadar, între „renaşterile" medievale şi Renaşterea cea mare nu este numai o deosebire cantitativă, ci şi una calitativă, fapt subliniat şi de rolul şters al celei mai importante discipline care a dominat cultura antică şi care reapare cu brio abia cu marea Renaştere.

Am arătat în capitolul privind geneza retoricii că pentru gîndi- torii antici, rolul acestei discipline era motivat de elementul care deosebea pe om de animal şi pe omul liber, cult şi cu depline drepturi politice, de sclav sau de barbar. Acest element este vorbirea. în evul mediu, omul nu mai este definit în raport de animal sau de semenul său. în gîndirea creştină, omul este o biată creatură, o mînă de pămînt —

---

114 **Starea de confuzie este sporită şi de faptul că s-a uitat şi funcţia dialecticii, pe seama căreia logicienii secolului XII trec elemente care aparţineau retoricii. Dialectica este o *ars disserendi* acum, iar discursul ei este ,,fundat pe opinie" — 65 6v865<ov —, idee care se va păstra şi la Descartes. Cf. Eugenio Garin, *L'etă nuoua,* Napoli, Morano, 1969, p. 43-81.**

homo ex Jiumo — care, prin păcatul ancestral şi-a pierdut starea de fericire edenică. După sfîntul Grigore, care reia teorii mai vechi, omul este un accident în creaţie, rolul său fiind acela de a astupa golul lăsat de îngerii căzuţi. S-a spus apoi că el este o reunire de suflet şi carne — *homo duplex —,* iar în formularea lui Ockham, *animal compositum ex corpore et anima intellectiva.* Aşadar, ceea ce îl deosebeşte de animal este gîndirea, nu vorbirea, cum rezultă de altfel şi din numeroasele copii ale celebrei *arbor porphyriana.* Faţă de semenii săi, omul se putea distinge prin tăria credinţei, prin fapte războinice şi onoare imaculată, prin avere sau prin ceea ce Boetius din Dacia numea *magnanimitas* [115]. Elocvenţa nu este amintită în nici una dintre schiţele de ideal formativ pe care le-au încercat medievalii.

Mai mult: tipul de intelectual care domină gîndirea medievală este aşa-zisul *doctor,* specialist în teologie şi logică, şi mulţi sînt cei care s-au bucurat de reputaţie extraordinară printre contemporani şi urmaşii imediaţi. Ou toate acestea, nici unul nu este supranumit *eloquentus* sau *eloquentissimus.* Epitetele laudative care însoţesc numele lor sînt *doctor solemnis* (Henric de Gând), *mirabilis* (Roger Bacon), *subtilis* (Duns Scot), *acutus* (Franţois de Mayrone), *planus et perspicuus* (Burlaeus), *profundus* (Bradwardine), *invincibili»* sau *princeps nominalium* (Ockham). O oarecare excepţie prezintă epitetele *dulcifluus* (pentru Antonio Andrea) şi *facundus* (pentru Petrus Aurelus), dar ambele epitete nu sînt sinonime cu *eloquentus* sau *eloquentissimus.* Ohiar dacă există o excepţie deplină, ea nu infirmă observaţia noastră privind dispariţia noţiunii de elocvenţă în cultura medievală. în măsura în care retorica s-a menţinut în această cultură, legăturile ei cu filozofia au încetat deplin, iar noţiunea de elocvenţă nu mai este cheia ei de boltă. Decăderea ei atinge punctul maxim în momentul în care nu se mai distinge de poetică, ba nici de poezie. Oînd Dante defineşte poezia drept *nihil aliud quam fictio rhetorica*[116] nu este vorba de o confuzie, ci de o stare de fapt care durează

115'° **Cf. J. Le Goff, *Les intellectuels au moyen âge,* Paris, iSd. du Seuil, 1957, p. 129.**

116 ***De vulg, eloq.,* 11, 4. Alte detalii privind poetul ca retor la Hans Glunz, *Die Literarăsthelik des europâischen Mitlelalters,* Frankfurt am Main, 1963, p. 210 şi urm.**

de multă vreme.

Nici structura statului medieval nu era favorabilă menţinerii retoricii. Viaţa politică lipsea aproape cu desăvîrşire. Singura problemă cu adevărat arzătoare pentru intelectualii epocii era lupta dintre papă şi împărat pentru supremaţie. Situaţia şerbilor nu i-a interesat pe aceşti intelectuali şi nici încleştarea dintre ecclesie şi basileie nu i-a preocupat prea mult. Oînd Ockham, persecutat de papă, propune împăratului Ludovic al Bavariei celebrul tîrg: *O, imperator, defende me gladio et ego defendam te verbo!,* nu avea nici o şansă. Pentru împărat, altele erau armele eficace, nicidecum verbul scris sau rostit, şi nici papa nu s-a gîndit să recurgă cu precădere la astfel de mijloace. Ideea de drept şi cea de justiţie în sensul de instituţie care arbitrează părţile în litigiu în conformitate cu legi votate de o majoritate, se pierd. Dreptatea nu se mai *cucereşte* prin lupta pentru a obţine adeziunea judecătorului. Ea se *acordă* de către acesta pe baza unor criterii cu totul deosebite de cele tradiţionale. Rolul apărătorului este atît de şters încît legăturile retoricii cu juris- prudenţa sînt ca şi tăiate. într-una din scrisorile sale, Petrarca observa cu amărăciune că „ştiinţa dreptului, în trecut hrănită de elocvenţă, a decăzut mai întîi la studiul arid al dreptului civil, apoi, decădere şi mai gravă, la ignoranţă şi flecăreală. Legislaţia strămoşilor noştri, operă a unei reflecţii adinei şi a unui spirit lucid, este neînţeleasă şi trădată". Este clar că Petrarca se referă la aşa-numita „şcoală a comentatorilor bolognezi" fundată de Irnerius şi Accursus cam pe la anul 1100, continuată apoi cu strălucire de Gratianus şi cei „patru doctori" — Bulgaro, Martino, Iacopo şi Ugo. Oeea ce caracterizează această şcoală este lipsa totală de legătură cu retorica şi întrebuinţarea metodei hermeneutice, aşa cum era aplicată şi la textele sacre sau la cele profane — homerice, aristotelice şi vergi- liene. După cei „patru doctori", îndepărtarea de tradiţie este accentuată şi mai mult de aşa-numita „şcoală a glossatorilor" cu ramificaţii la Montpellier şi Oxford.

Lipsită de mediul ei firesc, arena politică şi tribunalele, privită de ecclesie cu suspiciune şi dispreţ, retorica se transformă în chip fatal într-o „artă a prozei", aşa cum poetica este una a versificaţiei. Cîteodată cumulează chiar şi

funcţia poeticii, căci la citatul din Dante, dat mai sus, putem adăuga un altul şi mai semnificativ, din Brunetto Latini: „Retorica este lumina vorbirii clare şi teoria poetului” [117]. Dar şi ca artă a prozei, retorica are numeroşi duşmani. Întîi este atitudinea filozofilor, ca Abâlard de pildă, care într-o scrisoare către Heloisa reia vechea teză a nonconcordanţei dintre stilul artistic şi filozofie : „Mai grijuliu pentru învăţătură decît pentru elocvenţă, eu dau atenţie claritătii expoziţiei, nu ordonării elocvenţei, scrisului literal, nu ornamentului retoric”, scrie el aproape în aceiaşi termeni ca Seneca. La această atitudine, care n-aduce nimic nou, se adaugă o alta cu adevărat originală. O caracteristică a intelectualului medieval, fie el cleric în sensul de azi al termenului, fie laic, este conştiinţa superiorităţii epocii sale faţă de cea precedentă. Pentru prima dată în istoria teoriilor literare, cultul pentru model este pus în umbră de ideea de originalitate. Regulile tradiţionale pe care le recomandau tratatele de retorică sînt, în bună parte, înlocuite cu altele noi, iar autorii clasici nu mai sînt imitaţi. Semnificativă, în acest sens, este mărturia, deseori citată, a unui umanist din secolul XII, John de Salisbury, militant pentru reinstaurarea culturii literare şi a vechilor autori. El deplînge succesul unui Cornificiu, neidentificat cu certitudine pînă azi[118], care şi-a găsit numeroşi partizani în a exalta noutatea şi originalitatea şi în a nega valoarea autorilor antici. „E firesc afirmă aceşti cor- nificieni ca, la vremea lor, cei vechi să fi avut succes cu frumoasele lor discursuri. Dar, în vremea noastră, numai noutatea place, şi numai geniul personal o poate descoperi... Cu ce ne alegem din lectura vechilor autori? Noi sîntem tinereţea şi viitorul. Oe avem a face cu dogmele trecutului? *A nobis sapimus, docuit se nostra juventus, non recipit veterum dogmata nostra cohors.*

Ca urmare a acestei situaţii, marile tratate de retorică lăsate de cei vechi, comparabile cu „sumele teologice” medievale, se pierd. Retorica se descompune prin autonomizarea unora dintre capitolele sale care devin discipline independente. Asistăm astfel la apariţia unei

117 **Vezi H. Glunz, *op. cit.,* p. 293, 310, 347, 411 şi *passim.***

118 **Medievişti cu autoritate ca Mandonnet şi De Rijk, cred că acest Cornificiu' ar fi un maestru parizian Gualus (cf. Garin, op. *cit.,* p. 32, n. 12).**

pletore de *artes: ornandi, inveniendi, scribendi, dictaminis, praedicandi, lectoria, sermocinalis* etc... Ohiar şi modestele îndrumări privind alegerea unui subiect de tratat ajung să se constituie în *ars eligendi materiam.* Termenul *retorică* îşi pierde sensul, ba chiar şi grafia tradiţională, căci adesea întîlnim *rectorique* sau alte grafii «are vădesc şi o falsă etimologie Sînt modificate chiar şi titlurile tratatelor fundamentale pentru occidentali. *De inventione,* de pildă, devine *Rhetorica vetus* sau *prima,* iar *Rhetorica ad Herennium* devine *Rhetorica nova* sau *secunda.*

Acelaşi proces de fărîmiţare se petrece şi cu poetica, căci apar *poetria,* „sinteză a «artelor » dictaminis şi a celor poetice", cum o defineşte De Bruyne, apoi *ars metrica, ars versificatoria,* unele dintre ■ele cu epitetul *nova,* altele cu *vetus* [119] [120]. Explicaţia nu trebuie căutată numai în diminuarea respectului pentru moştenirea antică, cum se face cel mai adesea, ci şi în nevoia de adaptare a tratatelor la cerinţele artei literare a epocii. „Modernismul" medieval se caracterizează, pe plan literar, prin existenţa a trei sisteme poetice şi a unei pletore de forme absolut noi, pe care teoreticienii Renaşterii le vor respinge ca „barbare". Este vorba de sistemul „metric" tradiţional, bazat pe numărul de silabe, cel „ritmic", bazat pe calitatea lor, şi cel

---

119 **Detalii la Paul Zumthor, *Note sur Ies champs stmantiques dans le vocabulaire franţais des idees,-* Overdruk uit „Neophilologus", J.B. Wolters-Groningen, Djakarta, 1955, p. 177. *Rectorique,* dedus din *recte* şi *regere,* Înseamnă propriu-zis „îndreptar" şi trebuie pus în legătură şi cu *formulary,* treapta cea mai de jos a decăderii retoricii medievale. *De vulgari eloquentia* a lui Dante era numită în trecento *Rectorica.* La englezi, Cox utilizează în 1540 grafia *rethoryke,* Wilson, în 1533, grafia *rethorique* (vezi W.S. Howell, *Logic and Rhetoric in England 1500—1700,* Princeton, Russell, 1956, p. 14 şi 94. Chiar John de Salisbury nu arătase o înţelegere mai clară a retoricii, căci, după el, ceea ce o deosebeşte de dialectică nu este decît „obiectul" persuasiunii: *dialecticus et orator persuadere nitentes, alter adversario, alter judici* (cfr. E. Garin, *La dialettica dai secolo XII ai principii dell'età moderna,* în „Riv. crit. di storia della filosofia", 1958 lase. 2, p. 77).**

120 **Principalele texte ale poeticii medievale publicate de E. Faral sub titlul *Les Arls Pottiques du XII et XIII sitele,* Paris, Champion, 1924; un folositor comentariu al lor, cu numeroase referinţe la istoria problemei, oferă Paolo Bagni în *La Costituzione della poesia nelle artes del XII—XIII secolo,* Bologna, Zanichelli 1968; alte detalii la Glunz, *op. cit., p.* 500, 502 şi *passim,* apoi 553 — 566.**

mixtum sive compositum, al prozei ritmate, numit adesea şi *prosimetra.* Aşadar, aprecierea de „exil al literelor" dată de Gilson epocii medievale trebuie acceptată cu mai mult simţ pentru nuanţe. Preferinţa acordată de ecclesie disciplinelor quadriviiste şi deprecierea literaturii antice şi a tehnicii ei justifică pînă la un punct aprecierea citată, care, dealtfel, concordă perfect şi cu ideea umaniştilor Renaşterii despre evul mediu. Dar avîntul modernismului literar medieval, eflorescenţa formelor şi a tehnicilor infirmă, fără discuţie, ideea de „exil al literelor".

Fărîmiţarea marilor tratate în atîtea *artes* independente mai are o cauză. „Modernismul" medieval este caracterizat şi de un dispreţ pentru cultură în general, nu numai pentru cea de tradiţie clasică. Tinerii vor să-şi încheie studiile repede — *brevius quam triennio aut biennio* —, de aceea apreciază *summulele,* rezumatele, compilaţiile şi florilegiile, adică ceea ce azi am numi *digest culture.* Bernardus Silvestris, citat de Garin, nota cu durere această apreciere generală a compendiilor : *brevitas ... plăcere modernis.* Justificarea care se da acestei stări de fapte era aceea că şi viaţa este scurtă : *hinc, quia vita brevis, brevitas amica est*[a6]. Argumentul mai fusese invocat şi în sofistica întîia : el va fi reluat şi în societatea „de consumaţie", ea însăşi dominată de *digest culture.*

La bizantini nu se observă această fărîmiţare totală a retoricii. Tradiţia antică era mult mai puternică în această parte a lumii, aşa că vechile tratate se păstrează, cel puţin în aparenţă, nealterate. Dar nu *Retorica* lui Aristotel s-a bucurat de credit, ci tratatele elenistice, în special acela al lui Hermogene, pe care Tzetzes l-a şi versificat. Şi la bizantini s-a uitat că retorica a fost întîi o teorie a argumentaţiei şi numai în măsura în care aceasta o cerea, ea a fost şi o disciplină cu implicaţii literare. Aceleaşi cauze au determinat şi aici ceea ce am numit „literaturizarea retoricii". Un fapt deosebit de semnificativ în acest sens este reproşul pe care Teodor Metochites îl face lui Aristotel. După el, Stagiritul se mîndreşte pe nedrept cu *Retorica* sa, căci stilul operelor sale dovedeşte fără echivoc că nu era chiar un specialist în acest domeniu. Mai mult: el n-a crezut sincer în utilitatea retoricii; a scris tratatul doar pentru a diminua prin contrazicere gloria lui Platon, pe care întotdeauna l-a mal-

tratat. Aşadar, chiar pentru una dintre cele mai notorii personalităţi bizantine, retorica nu era decît o „stilistică practică" cum i se va spune în secolul XIX şi cum îi spun unii dintre noii retori de azi. Totuşi, trebuie să reţinem faptul că retorica bizantină, despre care s-a afirmat că n-a cunoscut evoluţia", fiindcă tradiţia a menţinut-o în rigiditatea mecanică a regulilor străvechi, este încă puţin studiată [121] [122]. Dealtfel, bizantinologia recentă a adus numeroase dovezi împotriva tezei tradiţionale, după care, în această cultură, nimic nu este original. O cercetare atentă a retoricilor bizantine ar puteă să aducă multe surprize.

Dintre numeroasele *artes* care apar pe ruinele retoricii medievale se desprinde în mod deosebit aşa-numita *ars dictaminis* sau *dictandi.* Pentru E. R. Ourtius, istoria retoricii în evul mediu ar fi istoria transformării ei în *ars dictaminis,* care nu are în vedere decît proza epistolografică[123]. Fără îndoială, acest extraordinar erudit ar fi roşit dacă ar fi citit studiul lui McKeon asupra retoricii medievale şi ar fi socotit meritată ironia lui Basil Munteanu : *Curtius, au Jtasard de ses lectures*.... Trecînd peste felul în care el înţelege istoria retoricii medievale, reţinem faptul că observaţia sa este valabilă doar pentru o parte din tratatele întitulate astfel, căci aşa cum a dovedit-o Edgar de Bruyne, *ars dictaminis* se referă la îndrumarea oricărei compoziţii, fie ea în proză, fie în versuri. La aceleaşi concluzii a ajuns şi Hans Glunz, care citează, între altele, şi definiţia pe care o dă acestei arte Alberic de Monte Oassino, autor important în acest domeniu : *Dictaminum autem alia sunt metrica, alia rhitmica, alia prosaica.* Deci nu este vorba de o „subordonare a întregii retorici unei teorii a stilului epistolar", ci de sfărîmarea şi de pierderea sensului noţiunii de retorică, ca urmare a unei complexităţi cauzale asupra căreia, sperăm, am spus o bună parte din ceea ce trebuia spus. De altfel, ideea că *ars dictaminis* ar reprezenta retorica medievală din care, aşa cum afirmă un Paul Oskar Kristeller,

---

121 ***Apud*** **Garin, *L'elă nuova,* citată, p. 34 — 35.**

122 **Vezi concluziile Gertrudei Bohlig, *Untersuchungen zum rhetorischen Sprachge- brauch der Byzantiner,* Berlin, Akademie Verlag, 1950, care admite ca unic autor cu oarecare independenţă faţă de tradiţie pe Mihail Psellos.**

123 **E.R. Curtius, op. *cil.,* p. 86.**

ar rezulta retorica Renaşterii, înseamnă negarea ideii însăşi de Renaştere. Or, în conştiinţa umaniştilor, această cotitură în cultura europeană occidentală înseamnă reluarea legăturilor cu antichitatea după lungul hiatus medieval[124].

Se cuvine să ne oprim asupra aşa-numitelor *artes praedicandi* pe care mulţi le socot „retorica creştină". De la început, trebuie să observăm că ele sînt esenţial diferite de retorica tradiţională, şi nici în bizantina omiletică nu prea regăsim vechea disciplină. Ele nu se ocupă de *inventio,* de *adio,* adică de probleme care în retorica veche erau fundamentale. Ele nu se ocupă nici de *lexis,* fiindcă, începînd cu apostolul Pavel, întregul arsenal retoric este eliminat ca dăunător. A-ţi alege cu grijă cuvintele, a fi atent la gramatică însemna, pentru primii creştini, a te face vinovat de formalism. Or, ceea ce conta pentru creştini în această fază era conţinutul, pe care Augus- tin îl va numi *profunditas eloquiorum.* Recomandaţii ca aceea a lui Isidor din Sevilla, *non verba, sed rebus est amanda,* sînt deseori repetate şi nu fac decît să reproducă formule celebre din arsenalul anti-retoricii filozofilor. în practică, acest conţinut de idei se reducea la *exemplum,* adică la anecdota pe care se axa expozeul moral şi conformitatea cu dogma. *Topica, loci,* sînt oarecum recunoscute în ceea ce se numeşte *additus fidei,* adică ansamblul de texte din scriptura oficială, prin care se încearcă obţinerea aşa-numitului *intel- lectus fidei,* adică însuşirea intelectuală a conţinutului citatelor, fapt caie constituie preocuparea teologiei speculative [125].

Chea ce s-a păstrat mai bine este preocuparea pentru *captatio benevolentiae.* Simpatia publicului era obţinută

---

124 **Edgar de Bruyne, *Estudios de estetica medieval,* (version castellana) (3 voi.) Madrid, Gredos, 1958 — 9, voi. II, p. 16; Glunz, *op. cit.,* p. 233 şi *passim.* P.O. Kristeller, *Studies in Eenaissance thought and letters* Roma, Ed. di Storia e Letteratura, 1956, p. 561, 564 şi *passim,* afirmă *The humanists continued the medieval tradition... modified its style according to their oivn taste and classicist standards.* J. Ghellinck de S.J. crede că apariţia artelor de dictare ar fi rezultatul unui proces de trecere de la practică, adică de la „formulare", la teoretizare asupra funcţiei de secretar. Cf. *L'essor de la littirature latine au XIIe siicle,* Bruxelles —Brugge, Ed. Brouwer, 1954 [2], p. 28.**

125 **Pentru ceea ce teologia datorează retoricii, vezi studiul lui McKeon citat mai sus, p. 281 şi urm., dar reamintim că este vorba de teologie ca disciplină speculativă, nu de predicatorie.**

printr-o *jocatio op- portuna,* adică glume şi calambururi adesea grosolane, cu totul incompatibile cu demnitatea şi decenţa limbajului oratoriei antice. Bunăvoinţa divină era obţinută printr-o *oratio* sau *invocatio Dei,* la care, cîteodată, era invitat să participe şi auditoriul. *Invocatio Dei* s-a păstrat şi astăzi. Chiar în religia ortodoxă, predicatorul cere ajutorul divin înainte de a începe, iar cel care citeşte *cazania* cere binecu- vîntarea preotului: „binecuvintează, părinte, ca să citesc

Această *invocatio* sau *oratio* este foarte asemănătoare cu „invocaţia Muzei" din practica străveche a poeţilor, şi n-am exagera dacă i-am căuta obîrşia în această parte. Multă vreme, poetul s-a considerat un profet — *vates* —, adică simplu instrument care comunică dicteul divin. Oînd genul oratoric a căpătat importanţă, Oalliope, la început inspiratoare a poetului epic, devine protectoarea oratorului şi a prozei exhortative în general. „Ea reprezintă elocvenţa cu glas frumos şi cuvinte alese, care ajută pe oamenii de stat să guverneze, să se adreseze poporului şi să-l convingă", citim în *De natura Deorum.* Dar nici marii oratori, nici autorii de tratate de retorică n-au menţinut practica invocaţiei muzei. După ei, succesul se datora stăpînirii „artei" de a convinge, exerciţiului permanent prin care simpla înzestrare naturală devine o forţă excepţională. Dacă poetului i-a plăcut întotdeauna să se considere „născut ca atare", oratorului i-a plăcut să se prezinte ca o realizare a studiului laborios : *nascuntur poetae, fiunt oratores.* Prin urmare, transformarea aşa-numitei *captatio benevolentiae* în *invocatio Dei* este încă un aspect al ruperii elocvenţei creştine de tradiţia antică şi al accentuării literaturizării ei în direcţia poetică. La greci, apariţia prozei este rezultatul victoriei logosului asupra mitului, cu implicaţiile laicizante asupra cărora a atras atenţia Wilhelm Nestle. Pentru creştini, proza reînnoieşte legături străvechi cu mitul şi iese de sub jurisdicţia logosului pentru a deveni ceea ce Eduard Norden va numi *Kunstprosa.*

Deosebirea capitală dintre *ars praedicandi,* pe care unii o numesc cu exagerare „retorica creştină", şi disciplina tradiţională constă întîi în calitatea deosebită a auditoriului. Predicatorul vorbeşte în faţa unui public deja convins. El nu tinde să transforme o *res dubia* în *res certa.* Auditorul este de acord cu dogmele şi cu preceptele morale, fiindcă el

aparţine de drept ecclesiei. Ca urmare, preocuparea esenţială a retoricii, obţinerea persuasiunii, lipseşte. Ceea ce urmăreşte predicatorul este de fapt obţinerea aplicării preceptelor, pe care auditorul le recunoaşte ca absolut îndreptăţite din punct de vedere principial. Aşadar, acţiunea predicatorului se reduce la a ilustra teze demult admise sau la a găsi o motivare tex- tologică pentru un comportament considerat *ante rem* corect sau incorect. Totul se rezumă deci la *additus fidei,* pe care îl oferă teologia pozitivă şi la *intellectus fidei,* pe care îl oferă teologia speculativă. Dealtfel, termenul *praedicare* îşi are originea într-o operaţiune dialectică, nu într-una retorică[126]. Numai în cazul convertirii păgînilor, acţiunea predicatorului implică un act retoric integral.

Desigur, predica creştină, mai ales în faza iniţială, datorează mult retoricii păgîne. Numeroşi apologişti şi sfinţi au fost ei înşişi retori sau au urmat cursuri de retorică. Totuşi, nu trebuie minimalizată moştenirea practicii sinagogii şi moştenirea cabalei. Fără această trăsătură originară de a tăia firul în patru, cu greu s-ar putea explica dialecticizarea excesivă a teologiei creştine medievale.

Nici revirimentul retoric rinascimental nu aduce o subliniere a dependenţei omileticii de retorică. Oel mai semnificativ exemplu îl oferă *Ecclesiastes,* pe care Erasm l-a scris aproape forţat de prieteni şi duşmani. O cit de sumară analiză a acestui tratat învederează faptul că umanistul din Eotterdam nu s-a simţit în largul său într-un astfel de subiect şi, dealtfel, el nu face decît să reproducă idei din *De doctrina christiana* a lui Augustin, a cărui autoritate îl putea apăra de eventualele critici[127]. Planul pe care îl adoptă Erasm este departe de planul tratatelor tradiţionale de retorică. După o rezumare a ideilor tradiţionale privind moralitatea predicatorului, Erasm abordează în cartea a doua problema culturii generale pe care el trebuie să şi-o însuşească,

---

126 ***Praedicare* = a declara, a proclama, a afirma, de unde, în lat. scolastica, *prae- dicamentum,* corespunzător grecescului *categoria,* şi *praedicatum,* care denumeşte ceea ce este afirmat sau negat în legătură cu subiectul.**

127[33] **O cercetare exhaustivă a datoriei lui Erasm faţă de Augustin In teza lui Charles Bănă, *Erasme el Saint Augustin ou l'influence de Saint Augustin sur l'humanisme d'Eras- me,* Genfeve, Droz, 1969.**

insistînd asupra cunoştinţelor de retorică şi dialectică. în cartea următoare, el abordează problema tropilor şi figurilor, a căror cunoaştere este necesară nu atît pentru folosirea lor în predici, cît pentru înţelegerea *Scripturii.* Recunoaştem aici ideea lui Augustin care, pentru a spulbera ironiile intelectualilor creştini privind stilul agramat şi neartistic al *Scripturii,* arătase că textele sacre sînt bogate în figuri şi tropi, de unde nevoia de a şti totul despre ele, pentru a interpreta cu siguranţă textul. Abâlard, într-un pasaj semnificativ, pus în lumină de McKeon, identificase stilul *Scripturii* cu stilul oratoric propriu-zis, precizînd că şi scopul ei — *docere* şi *delectare* — corespunde intenţiei retorice. Metoda scolastică, afirmă McKeon, s-a dezvoltat tocmai din utilizarea gramaticii şi a retoricii în interpretarea textelor sacre [128]. Ultima carte, a patra, prezintă foarte stîngaci o listă de subiecte care pot fi dezvoltate de predicator. Prin urmare, *inventio* cu implicaţiile ei privind aşa- zisul *status causae* şi *argumentatio* nu constituie obiectul preocupărilor unui autor de tratat de predicaţie nici măcar în Renaştere. Dacă ni se pare explicabilă absenţa unor capitole ca *elocutio, memoria* şi *actio,* care nu mai puteau interesa pe creştini, absenţa *invenţiei* este de-a dreptul paradoxală. Explicaţia ne-o oferă faptul amintit mai sus, că pentru teologi, în ciuda celor cîteva voci discordante, specialitatea lor ţine de ştiinţă şi de demonstrabil, nu de credinţă şi de argumentaţie.

O altă mare mutilare a retoricii tradiţionale prin tratatele de predicaţie creştină este dizolvarea teoriei *genurilor de stil* (umil, mediu şi sublim sau înalt), asupra căreia Erich Auerbach a scris una dintre cele mai pasionante cărţi, căci n-am putea spune dacă erudiţia prevalează sau spiritul de sinteză. Aşa cum am arătat mai sus, primii creştini erau ostili culturii profane şi oricărei atenţii acordate limbii şi stilului în vorbire şi scriere. Originea acestei atitudini stă în caracterul popular al creştinismului primitiv, caracter adesea exaltat şi de către intelectualii care au aderat mai tîrziu la noua religie. De mai multe ori, Augustin, de pildă, simte nevoia să atragă atenţia că

128 **Detalii semnificative şi în *La Renaissance du XIIe sitele : Les Scoles et l'en- seignement,* de Parâ, Brunet, Tremblay, Ottawa, 1933, p. 267 şi urm.; de asemenea, Auerbach, *op. cit.,* p. 42 şi urm.**

Dumnezeu n-a ales nici oratori, nici senatori ca să-i vestească cuvîntul printre oameni, ci nişte bieţi pescari: *non oratorem, non senatorem sed piscatorem,* adică oameni fără origine strălucită, fără demnităţi, ba încă şi analfabeţi: *humiliter nati, inhonorati, illitterati.* Şi fiindcă noua religie se adresează în special celor mulţi, predicatorul, chiar dacă stăpîneşte artificiile elocvenţei profane, recomandau sfîntul Caesarius şi papa Grigore cel Mare, trebuie să renunţe la ele. Gregorius din Tours, contemporan cu celebrul papă, notează în prefaţa la *Historia francorum* că scrie pentru cei mulţi, că urmăreşte întîi înţelegerea celor spuse, şi pentru a-şi justifica stilul simplu şi natural, invocă argumentul greu de respins : *philoso- phantem rhetorem intellegunt pauci, loguentem rusticum mulţi,* adică, puţini înţeleg pe retorul-filozof, dar pe ţăranul care vorbeşte îl înţeleg mulţi [M].

Promovarea aşa-zisei *sermo rusticus* sau *humilis* la rangul de gen unic de stil este cerută şi de prezenţa barbarilor care trebuiau convertiţi şi cuceriţi, la rîndul lor, aşa cum făcuseră grecii cu romanii, prin cultura superioară a autohtonilor învinşi. Oreştinizarea devine deci şi un mijloc de temperare a violenţei cuceritorilor şi de încadrare a lor ca soldaţi docili ai ecclesiei. Prin urmare, nu numai în viaţa religioasă, ci şi în cea laică — justiţie, reuniuni, şcoli elementare, armată etc., *sermo humilis* trebuia să devină unicul gen de stil [129] [130] [131]. Urmarea acestei atitudini va fi întîi ceea ce umaniştii Renaşterii vor numi „barbarizarea latinei medievale", apoi apariţia scrierilor în vulgară, pe care ecclesia la început le va sprijini, dar cînd poziţia sa de cel mai mare feudal se va consolida, le va frîna.

Am văzut însă că genurile de stil erau fundate pe o ierarhizare a subiectelor, care impunea adaptarea lexicului şi a ornării la gradul de importanţă al subiectului. „Aşadar, va fi elocvent cel care va şti să spună în stil umil lucrurile de

---

129 ***Apud*** **Auerbach,** ***op. cit.,*** **p. 80. De aici obiceiul de a declara, cu falsă modestie,**

130**necunoaşterea regulilor retoricii la numeroşi predicatori şi prozatori din antichitatea tirzie şi evul mediu, care, după Gurtius, reprezintă un „topos" străvechi.**

131 **Semnificativă este definiţia noţiunii de *barbarism,* a cărei evoluţie reflectă perfect dorinţa de a menaja susceptibilităţile barbarilor stăpini sau aliaţi (Detalii la Jacques Fontaine, *Isidor de Sioille,* citată mai sus, p. 37 şi urm.).**

mică importanţă, în stil temperat pe cele mijlocii, şi în stil înalt pe cele de mare importanţă" — *Is igitur erit eloquens qui poterit parva submisse, modica temperate, magna granditer dicere* — notase Cicero în *De optimo genere oratorum.* Dar susceptibilitatea creştină nu putea tolera ca subiectele religioase expuse în stilul *humilis* să fie socotite de minimă importanţă. De aici o întreagă teorie referitoare la „sublimitatea umilului". Termenul *humilis,* derivat din *humus* (pămînt), este pus cu ingeniozitate în legătură cu „întruparea" lu Cristos. Aşa cum fiul lui Dumnezeu a luat chipul modest al omului creat din humă, fără să-şi piardă divinitatea, şi subiectele religioase pot fi expuse în stil umil, fără să-şi piardă sublimitatea. De aici opoziţia *humilis — sublimis,* care a preocupat mult pe Augustin şi pe alţi teologi, a cărei elucidare reprezintă cea mai valoroasă contribuţie a lui Auerbach.

Cu toate acestea, predicatoria medievală catolică va lua altă cale către sfîrşitul acestei epoci. Absenţa preocupării pentru adeziune a determinat apariţia unui formalism excesiv al artelor praedicandi, deşi teologii s-au mîndrit întotdeauna cu prioritatea covîrşitoare pe care au acordat-o conţinutului de idei. Punctul extrem al acestui formalism este muzicalizarea predicaţiei, asupra căreia Edgar de Bruyne a adus detalii semnificative. „O temă domină totul; ea este expusă o dată, pe urmă se strecoară o contratemă pentru a se relua laitmotivul în toată splendoarea sa, adesea după ce a fost transpus. Apoi se descompune şi se dezvoltă prin numeroase variaţii grupate în trei mişcări fiecare din părţile esenţiale. Variaţiile îşi corespund, şi plăcerea care derivă din acest joc savant este comparabilă cu aceea care caracterizează compoziţia rafinată a unei balade, a unui rondel sau a unui virelai" [36]. Atît „maniera pariziană", cit şi cea „oxfordiană" reproduc în linii mari acest plan ciudat, în care nu se mai recunoaşte planul retoric tradiţional — *partes oratio- nis* [37]. Comparaţia cu o „temă cu variaţiuni" sau cu compoziţia

---

[39] De Bruyne, *op. cit.,* voi. II, p. 53, unde se precizează ţi deosebirea dintre stilul de predicaţie numit „parizian" ţi cel „oxfordian".

[37] Acest plan fixat cu minuţie încă Înainte de Platon (cfr. *Fedru,* 266 d—e) se va păstra cu mici variaţii de la autor la autor. Cicero indică

ţase părţi, Quintilian cinci, alţi autori tirzii indică numai patru. In general, el cuprinde un *exordium* sau *proe- mium,* care are ca scop captarea bunăvoinţei auditoriului, o *naratio,* care conţine expunerea faptelor in litigiu, o *argumentatio* sau *probatio,* după care urma contestarea valabilităţii argumentelor sau probelor invocate de adversar, numită *refutatio*; partea finală cuprinde o *peroratio* sau *recapitulatio,* adică un rezumat al esenţialului faptelor ţi al extrem de savantă a formelor poetice medievale este perfect justificată.

Ceea ce se oferea auditoriului prin acest ciudat gen de oratorie era, în fond, bucuria dată de genul epidictic în aşa-numita fază de „decadenţă" a elocvenţei antice. Am amintit mai sus că această oratorie exhibiţionistă nu se va preocupa de conţinut. Cu cît un subiect era mai absurd, cu atît meritul celui care îl trata conform regulilor „artei" era mai mare. Versat în subtilităţile de compoziţie, cunoscător al problemelor de lexic şi de ornare, sensibil la inovaţiile de stil, auditorul ştia ce punct din plan urmează, putea descifra o aluzie, identifica o sursă intenţionat nedeclarată şi sublinia cu aplauze dificultăţile învinse în mod strălucit. Acest gen de emoţie estetică, greu de înţeles astăzi, poate fi comparată cu bucuria pe care o trăieşte melomanul la concertele simfonice. Urmărind partitura, atent la libertăţile pe care şi le îngăduie dirijorul faţă de ea, aprobîndu-1 în unele cazuri, reţinînd unele greşeli, el îşi sporeşte bucuria audiţiei cu iluzia participării la dirijat şi execuţie, păstrîndu-şi cu toate acestea dreptul la critică.

Autorii medievali vor merge mai departe cu inovaţiile în această direcţie. Ei introduc proza rimată în predici şi în panegiricile sfinţilor, adesea o amestecă cu versuri sau recurg în întregime la versificaţia alambicată a epocii, cu scopul declarat de a delecta auditoriul — *ut alliciat audientes.* Acelaşi lucru se petrece şi la bizantini, unde întîlnim omilii ritmice complet muzicalizate, cum sînt *condacele* lui Roman Melodul. Ele tratează cam aceleaşi subiecte ca şi omiliile, urmează exact planul retoric tradiţional *(partes orationis),* oferă dezvoltări dogmatice, ba încă şi pasaje polemice care vizează păgînismul sau ereziile. Şi ca să ne dăm seama de adâncimea inovaţiei, reamintim că Athanasie, episcop de Alexandria, impusese reducerea cîntului în biserici la o psalmodiere mai vecină cu declamaţia decît cu muzica : *modico flexu vocis faciebat sonare lectorum psalmi,*

ut pronuntianti vicinior esset quam canenti. Aceasta pentru ca ceea ce Augustin va numi *voluptas aurium, illecebrosa ac periculosa dulcedo,*

argumentării *pro* sau *contra,* întărită cu o *indignatio* sau *miseralio* şi încheiată prin *cla- usio.* Albericus de Monte Cassino, autor al opusculului de mare circulaţie intitulat *Flores rhetorici,* păstrează împărţirea în patru *(exordium, narratio, argumentalio* şi *conclusio),* ca Isidor şi alţi autori din antichitate tîrzie. Brunetto Latini, mai credincios tradiţiei, va recomanda planul cu opt părţi, care în *roumanţ* sînt *prologue, fet, devisemenl, confor- mement, defferement, conclusion, desdaing, pitie*; planul epistolar va fi mai simplu : *salu- ence, prologue, fait, demande (requeste), conclusion.* să nu se producă. Muzică şi poezie contopite ajung să dea naştere la o *lascivia animi,* adică un păcat pe care Augustin declară că l-a comis de multe ori fără să vrea, acordînd atenţie vrajei formei, nu conţinutului de idei.

Medievistica recentă a scos la iveală fapte şi mai semnificative. Ecclesia a recurs adesea şi la serviciile jongleurilor, fie pentru spectacole „paraliturgice", fie pentru a da posibilitate clericilor să înveţe de la ei tehnica declamaţiei. Mendndez Pidal, citat de Auerbach, a putut întrebuinţa expresia *clerigo ajuglarado,* într-atît *artele praedicandi* se îndepărtaseră şi de tradiţia retorică şi de rigorismul iniţial bisericesc [132].

Ca şi producţiile epidicticei antice tîrzii, predicile şi panegiri- cile medievale ies din cadrul retoricii propriu-zise, fiindcă seducţia prin formă devine scop în sine, iar preocuparea pentru adeziune este cu totul absentă. Nici vechii teoreticieni ai „decadenţei" oratoriei nici cercetătorii de azi n-au sesizat acest fapt, şi domeniul retoricii a rămas încărcat, în mod nejustificat, cu preocupări care nu-i aparţin decît în mod tangenţial. Este de la sine înţeles că avem în vedere funcţia de stilistică practică; prin ruperea legăturilor dintre retorică şi filozofie, această funcţie ajunge să fie esenţială pentru retorică, adică ceea ce fusese *parte* devine *tot.* Prin urmare, o bună parte din atacurile îndreptate împotriva retoricii de-a lungul veacurilor vizează, la drept vorbind, aspecte extraretorice. Totuşi, pentru un poet ca

132 ***Op. cit.,* p. 216, n. 93.**

Verlaine, faptul *retoric* identificat cu cel *literar* putea fi perfect deosebit de cel *poetic-muzical,* caracteristic concepţiei simboliste. De aici poetica sa care proscrie comunicarea de concepte, operaţie tipic „literară" sau „retorică" : *Prends Vâloquence et tords-lui le cou... Et tout le reste* — afară de incantaţia muzicală a cuvintelor — *est litterature.*

Aşadar : contestată de filozofi, ajunsă în situaţia de a fi confundată cu gramatica într-o perioadă în care filozofia însăşi risca să fie absorbită de filologie; contestată de primii creştini; din nou în situaţia de a fi confundată cu dialectica; trecută sub jurisdicţia logicii; apoi, din nou condamnată de filozofi ca Ab61ard, pe baza aceloraşi capete de acuzaţie ca în antichitate; preluată şi mutilată de teologie, pentru a da naştere metodei scolastice; transformată de misticismul creştin în producătoare de incantaţii cvasimuzicale, soarta retoricii nu putea fi alta decît aceea de a deveni o antistrofică a poeticei, care abia în evul mediu reuşeşte să fie o „artă" independentă. Şi toate acestea, ca urmare a dispreţului milenar pentru domeniul opinabilului şi al tehnicii sale care este *argumentaţia*; de asemenea, şi ca urmare a superstiţiei privind atotputinţa demonstraţiei silogistico-matematice căreia i se adaugă în evul mediu, metoda experimentală.

cu putere către sfîrşitul acestei epoci. înnoirea se manifestă în toate direcţiile şi este radicală. Cu toate acestea, în conştiinţa unora dintre făuritorii ei, ea nu atinge decît domeniul literelor, Renaşterea neîn- semnînd altceva decît *renatae litterae,* după cum pentru Vasari ea nu atingea decît domeniul artelor. Lozinca sub care s-a dus lupta pentru această reînnoire grandioasă a fost reîntoarcerea la valorile eterne create de greci şi romani, dar înstrăinate prin „barbarizarea" medievală. Acest *ritorno alle fonti* care însufleţea Renaşterea, însemna atunci regăsirea umanităţii cu sine însăşi şi extirparea tuturor reziduurilor medievale. Prestigiul de care s-a bucurat elocvenţa şi tehnica ei în antichitate impunea o revenire la retorică. Şi fiindcă în evul mediu această disciplină a fost dispreţuită şi deformată, revenirea era şi mai dorită, deşi viaţa politică nu oferea cadrul necesar unui mare reviriment retoric.

La această bruscă orientare spre cultura literar-retorică contribuie şi Biserica. Schimbarea de tactică era perfect motivată, căci ştiinţa nu mai era doar reproducerea şi comentarea tezelor gîndito- rilor vechi. Cercetările originale sînt reluate cu elan, dar — bineînţeles — nu fără puternice reziduuri obscurantiste. Totuşi, Biserica **avea** numeroase motive să se neliniştească. Mulţi sînt cei care visează transmutaţia elementelor, mişcarea perpetuă, şi chiar teologi, ca Albert cel Mare, se lasă atraşi de problema automatelor, fapt care, **în** mentalitatea vremii, însemna un mare păcat. Alţii îndrăznesc **să** caute metode pentru a crea viaţa pe cale artificială, încălcind astfel atribuţiile creatorului suprem şi ofensîndu-1 prin faptul că solicitau ajutorul diavolului. Rolul demonologiei şi al magiei negre **sau** de altă specie în cercetarea tainelor naturii a fost deosebit de important, şi Biserica avea un motiv în plus să deteste aşa-zisa ştiinţă a epocii.

Primejdia devine şi mai mare, căci Pierre de Maricourt, pe care Roger Bacon îl numea *dominus experimentorum,* postulează criteriul practicii — *industria manuum* — ca mijloc de corectare a erorilor raţiunii. Dezvoltată de Bacon, geniala intuiţie a lui Mari- eourt devine *scientia experimentalis.* „Pactul cu ştiinţa" — ca să întrebuinţăm o fericită expresie a lui Toffanin — trebuia rupt. Conciliul din

Latran (1139) interzice clericilor să se mai intereseze de medicină, adică de ştiinţa care în acea vreme era cea mai legată de experiment, fapt care a îndreptăţit pe Werner Jaeger să afirme că empirismul modern derivă din medicină, nu din filozofia epocii clasice. în 1169, conciliul din Tours desăvîrşeşte ruperea „pactului

REVIRIMENTUL RETORIC RINASCIMENTAL

Cu Renaşterea, „cea mai mare răsturnare progresistă din cîte cunoscuse pînă atunci omenirea", cum o aprecia Engels, retorica recapătă, în bună măsură, strălucirea pe care şi-o pierduse în evul mediu, înainte de a arăta cauzele speciale care au determinat revirimentul retoric, trebuie să reamintim că sfîrşitul evului mediu este o epocă de mari frămîntări, care şubrezesc serios orînduirea existentă. Marile mişcări populare lovesc în proprietarii funciari, dar şi burghezia înstărită va avea de suferit, astfel că acţiunea antifeudală este dublată de una anticapitalistă. Biserica însăşi era pradă unor frămîntări adînci, dovadă, între altele, numeroasele „reforme" mici, care s-au succedat pînă la Reforma cea mare, condusă de Luther.

Problematica politică, axată exclusiv pe disputa dintre papă şi împărat, se complică în mod excepţional odată cu redescoperirea, în secolul XIII, a *Politicii* lui Aristotel. Reapare ideea unui stat laic, cu legi votate de un corp ales, care să fixeze drepturile şi îndatoririle cetăţenilor. De asemenea, fapt esenţial pentru problema care ne interesează, reapare preocuparea pentru formarea de cetăţeni care să alcătuiască un astfel de stat. Problema virtuţilor civice pune în umbră idealul formativ religios pe care îl promovau aşa- zisele *Institutiones* şi *Vieţile sfinţilor.* Ideea unei nobilimi a meritului, în special a celui intelectual,

fusese schiţată de Boetius Dacul şi de alţi gînditori medievali, astfel că şi idealul formativ cavaleresc este pus în discuţie. Dar trebuie să nu uităm că astfel de idei n-au putut pătrunde şi în masele largi, lupta de clasă fiind aproape complet lipsită de o aparatură teoretică corespunzătoare.

Spiritul laic, care s-a manifestat şi în evul mediu ca expresie a celei de a doua culturi existente în sînul oricărei societăţi împărţite în clase, perfect cunoscut în urma recentelor cercetări, răbufneşte cu ştiinţa" pe care ecclesia îl încheiase din nevoia de a combate filozofia şi cultura literar-retorică tradiţională. Clericilor le este interzisă folosirea oricărei cărţi de fizică, ceea ce în limbajul de azi înseamnă ,,de ştiinţă", iar în cel de atunci şi o oarecare condamnare a aristo- telismului. în vehementa polemică iscată între partizanii ştiinţei, în mod semnificativ numiţi atunci „medici" sau „fizici", şi partizanii culturii literare, ecclesia ia partea ultimilor, căci ruperea pactului cu ştiinţa trebuia compensată prin încheierea unuia cu literele. Orientarea aceasta se va definitiva oficial prin programul pedagogic al Contrareformei — *Ratio studiorum* din 1586 — care asigură primatul literelor şi conferă retoricii rolul pe care ea l-a avut odinioară.

Excepţionala răspîndire a filozofiei arabe în lumea creştină este încă o cauză care a determinat orientarea Bisericii spre cultura literar-retorică. Avicenna, Al-Gazali şi Averroes au promovat o ştiinţă şi o filozofie fără retorică, ba chiar ostilă ei[x]. Opera ştiinţifică a lui Aristotel este apreciată de Averroes ca „extremitate a forţelor naturii" şi „stîlp de hotar al inteligenţei umane". Este de la sine înţeles că antiaristotelismul Renaşterii presupune şi o luare de poziţie faţă de influenţa arabizantă. „Discursurile teologilor sînt fundate pe fabule" şi „cine ştie numai teologie nu ştie mare lucru", afirma Averroes. Atribuind filozofiei gradul cel mai înalt de cunoaştere, iar teologiei pe cel inferior, filozoful arab înspăimînta pe teologii rigorişti, şi chiar Petrarca îl numea „cîinele muşcat de viperă".

Nu trebuie neglijat nici aportul teologilor antidialecticieni, care reproşau orientării *ratio* că elimină elementul *fides,* adică tocmai factorul iniţial, care ar trebui să domine conştiinţa creştinului, şi că face din viaţa

religioasă o viaţă complet lipsită de sentimentul pentru mister. Aşadar, lupta pentru afirmarea culturii literar-retorice este sprijinită şi de către o parte a teologilor, împotriva milenarei lor ostilităţi faţă de disciplinele care alcătuiau *trivium-ul.* Numele lui Aristotel devine sinonim cu *scolastică, sofistică, impietate* fundată pe ştiinţă şi dialectică. Se uită că succesul dialecticii în evul mediu este rezultatul unei paradoxale încercări de a se da religiei o fundare raţionalistă — *intellige ut credas* —, şi tocmai pentru aceste motive lozinca lui Bdrenger de Tours, *per omnia ad dialecticam confugere,* a devenit miezul culturii oficiale medievale, iar Stagiritul simbolul

[1] **Deosebit de semnificativ este opusculul lui Al-Gazali, *Ayyuha —I —Walad* (O, tinere... !) accesibil în traducerea lui Toufic Sabbaghi, Beirut —Paris, Goli. Unesco d'oeuvres reprăsentatives, 1961, care conţine un adevărat repertoriu al antiretoricii filozofilor, *Bibliei* şi a celei populare de pretutindeni (p. 14, 22, 26, 46).** acestei discipline : *Aristoteles argutias procurat.* Dar şi mai uimitor este faptul că se uită că Stagiritul este şi creatorul propriu-zis al retoricii, în numele căreia se duce lupta pentru compromiterea dialecticii.

Prestigiul lui Aristotel era totuşi prea mare, şi fără să i se opună un nume de egală rezonanţă, cu greu s-ar fi putut obţine o condamnare a filozofiei sale. Soluţia nu putea fi alta decît reabilitarea lui Platon şi apoi a lui Cicero. Şi astfel, campionul antiretoricii tradiţionale devine reazemul culturii literar-retorice, care încearcă să elimine tradiţia aristotelică. Dictonul, de mare circulaţie, *Plato de omnibus persuadet,* arată clar că aşa cum Stagiritul devenise simbolul dialecticii, „filozoful ideilor" devine simbolul retoricii[2]. Explicaţia ne-o oferă pe de o parte, Clement Alexandrinul, care, cu secole înainte, numise pe Platon „filozoful ebraizant", fiindcă vedea în unele din dialogurile sale urme de misticism asiatic procreştin, care contrastau flagrant cu raţionalismul atribuit, în genere, greco-lati- nilor [133]. Pe de altă parte, trebuie să

133 **Detalii la Toffanin, *op. cit.,* voi. I, p. 5 şi urm.**

[3] **Şi Augustin *(De civitate Dei,* VII, 12) socotea că dintre toate sectele filozofilor, numai cu cea platoniciană se poate sta de vorbă, căci şi membrii ei intuiseră esenţa monoteismului — *Quod etiam Platonici licet de uno vero deo bene senserit, multis tamen diis sacra facienda censuerint.* Pentru umaniştii bizantini, Platon nu era „dintre cei din afara,. Bisericii — ol SvpaOev — tot pentru aceste motive. Pentru mulţi**

reamintim că procesul de literaturizare a filozofiei în antichitatea tîrzie a avut ca urmare o mai mare apreciere a lui Platon ca „poet" decît ca „filozof". Şi epitetul „divinul" care însoţea numele său, era pentru poet, nu pentru filozof. Abia pe urmă s-a văzut în preocuparea sa pentru problemele religioase motivarea acestei atitudini[134].

Un cercetător recent cu mare autoritate, Paul Oskar Kristeller, citat mai sus, crede că neoplatonismul Renaşterii ar fi mai degrabă o extindere decît o redescoperire, iar antiaristotelismul o exagerare a istoricilor moderni ai culturii, obişnuiţi să lucreze cu opoziţii ireductibile. De asemenea, revirimentul retoric n-ar fi decît o lentă dezvoltare a aşa-numitelor *artes dictaminis,* nicidecum o spectaculoasă reluare de contact cu cea mai importantă disciplină a antichităţii.

Teza aceasta, deşi cel puţin în prima ei parte cuprinde un pic de adevăr, este greu de admis, şi aşa se şi explică numeroasele rezerve faţă de ea. O atare teză reflectă mişcarea mai largă de negare a Renaşterii în numele aşa-zisei teorii a „continuităţii" culturii antice în evul mediu. între Renaştere şi epoca de mijloc n-ar fi decît o deosebire de grad nu de esenţă, ceea ce este cu totul împotriva faptelor. Revenirea la retorică este rezultatul unui proces de reabilitare a disciplinelor tipic literare care alcătuiesc *trivium-vH* şi rolul noii orientări tactice a ecclesiei ni se pare capital.

Din cele arătate mai sus, trebuie să deducem că se simţea nevoia reimpunerii ca „autorităţi" a unor gînditori profani mai favorabili religiei decît Aristotel şi Averroes. Alegerea lui Platou şi a lui Cicero n-a fost deloc întîmplătoare, iar între dialectică şi analoaga sa, retorica, se

---

teologi medievali era destul să modifici citeva cuvinte sau formulări pentru ca filozofia sa să concorde perfect cu dogmele creştine : *paucis mutatis oerbis atque sententiis christiani fierent.*

134 **Cicero notase că, deşi adversar al retoricii, Platon este totuşi un mare artist al cuvîntului. Pentru antichitatea tirzie, meritele sale de artist Întreceau cu mult pe cele de filozof, iar, tn plină Renaştere, Nizolio vedea In el mai mult un *orator aut poeia prosaicum,* decît un filozof şi 11 recomanda ca model pentru cei care doresc să se desă- vtrşească in arta oratorică. O excelentă prezentare a felului in care Platon a fost privit de-a lungul veacurilor In *Platon,* de Al. Posescu, Bucureşti, Edit. ştiinţifică, 1971, p. 5—83.**

ivise o prăpastie care nu poate fi minimalizată fără riscul de a încălca evidenţa. în *De suis ipsius et multorum ignorantia,* Petrarca recunoaşte că Aristotel este un mare autor, dar face rezerve semnificative. Stagiritul nu şi-a pus multe din marile probleme pe care ar fi trebuit să şi le pună un filozof adevărat, şi una dintre ele este aceea a mîntuirii. înţelepciunea lui Platon şi Cicero i se pare mult mai de preţ, căci aceşti autori au dat problemelor religioase o mare atenţie[135]. Afirmaţia lui Erasm, care numea pe Petrarca *reflorescens eloquentiae apud italos,* trebuie luată cu mai mult simţ pentru nuanţe. Umaniştii n-au fost şi nici nu puteau fi atei, ba de cele mai multe ori au fost şi teologi. Ceea ce doreau ei era o temperare a rigorismului medieval şi, în unele cazuri, lupta lor ia. şi forma unei lupte pentru liberalizarea religiei. Şi tocmai pentru acesta motive, cum observa Toffanin, la Trenta li s-a adus acuzaţia că ei ar fi adevăraţi autori morali ai Reformei. Umaniştii au fost partizani ai unei teologii fără *sophismata logicalia,* adică o teologie de tip patristic, bazată pe utilizarea moştenirii culturale profane şi pe tehnica persuasiunii, nu pe „puncte", „diviziuni", „moduri" *quaestio* şi „sensuri suprapuse", care caracterizează teologia scolastică bazată. pe dialectică [136]. Ca atare, revalorificarea retoricii era nu numai posibilă, ci chiar necesară.

Această teză, în favoarea căreia Gilson şi mai ales Garin au adus numeroase dovezi, este admisă azi de către cei mai importanţi ■cercetători ai istoriei culturii medievale şi renascentiste. în altă parte, şi noi am adus o serie de dovezi care ne îndreptăţesc să credem că reabilitarea neoplatonismului şi a vechilor autori profani, cu Cicero în frunte, n-a fost o concesie smulsă ecclesiei de către

---

135[1] **Textul in *Prose,* a cura di Pier Giorgio Ricci, Milano, Ricciardi (f.a.), p. 718 şi urm. Credem că simpatia de care s-a bucurat Aristotel printre teologii medievali se explică lntii prin faptul că, in concepţia sa, „teologia este ştiinţa care ocupă rangul cel mai Înalt" *(Met., NI* (E), 1, 1026 a şi XI (K), 8, 1064 b) şi apoi prin posibilităţile privind aşa-zisa „raţionalizare" a teologiei pe care le oferea dialectica sa.**

136 **încă din sec. XIV se vorbea de o *devotio moderna,* net deosebită de cea medievală, care va deveni apoi *docta pieias,* caracterizată de echilibrul între *ratio* şi *fides,* căci umaniştii n-au urmărit decît reducerea exceselor, armonia şi echilibrul în toate domeniile.**

umanişti[137]. Chiar dacă aceşti profesionişti ai literelor n-ar fi militat cu atîta căldură pentru schimbarea orientării culturii în direcţia care le convenea, conducătorii creştini ar fi decretat ei înşişi această schimbare, din motivele tactice pe care le-am amintit mai sus.

Cercetări recente au dus la constatarea că burghezia născîndă n-avea nici o legătură cu problematica formelor de guvernămînt în general, şi că nu avea cunoştinţă de existenţa unei democraţii antice care ar fi putut să-i servească drept model. Aceasta în ciuda faptului că, încă de la 1020, apar şcoli comunale în numeroase oraşe italiene. Pentru a se deosebi de cele episcopale şi abaţiale, aceste şcoli erau numite „adulterine". Credem că denumirea trebuie pusă în legătură cu denumirea similară a „artelor mecanice", adică a activităţilor „neliberale", rezervate întîi sclavilor, apoi şi omului liber, •dar sărac. în aceste şcoli „adulterine" se predau cunoştinţe practice necesare unei clase care n-avea altă posibilitate de trai decît munca manuală. în 1173 se organizează la Siena prima şcoală superioară burgheză. Este vorba de o facultate de drept, a cărei necesitate era puternic resimţită de conducătorii breslelor. Nimic nu permite să se vorbească de o reunire a studiului dreptului cu studiul organizat al elocvenţei, care să reamintească de unitatea dintre *oratio* şi *lex,* caracteristică antichităţii. Redescoperirea *Politicii* lui Aristotel n-a avut ecou în gîndirea acestei clase. „Burghezia îşi creează instituţiile *ă tâtons* ; nici un proiect sau plan de ansamblu nu precedă înfiinţarea magistraturilor urbane... Nici documentele politice, nici operele lor literare nu lasă să se bănuiască existenţa unei teorii sociale sau politice... Chartele lor de libertate nu sînt decît nişte documente confuze, care nu trădează o conştiinţă de clasă şi nici o teorie de un nivel superior" [138]. Este drept că Brunetto Latini vede în retorică o

---

137 **Vezi capitolul IV din studiul nostru *Conceptul de literatură veche,* Bucureşti, Edit. ştiinţifică, 1968. Reamintim că în *Ciceronianus,* Erasm îndrăznise să afirme că Cicero este mult mai creştin decît foarte mulţi creştini hrăniţi cu învăţăturile *Bibliei,* şi nu se sfiise să propună canonizarea lui.**

138 **Concluziile doctului studiu al Măriei Ungureanu, *Les repu.bliqu.es du Moyen Âge,* „Diogfene", 1958, nr. 2, p. 61 — 81. Dealtfel, cu alte mijloace şi mai înainte, Antonio Gramsci dovedise că burghezia comunală medievală nu putea genera decît „principatul", nicidecum republica comunală în sensul *polisului* antic (cf. *II Risorgimento,* Torino —Einaudi, 1949, p. 9).**

parte a *Politicii,* ştiinţa cea mai importantă după el; dar în ce măsură trebuie să acordăm credit teoriei după care rolul *comunelor* ar fi capital în reabilitarea retoricii? Şi ce era în fond politica pentru Ser Brunetto ? Desigur, nu o democraţie parlamentară[139]. Este, de asemenea, drept că în preajma Renaşterii s-a vorbit de „cei mulţi", de dreptul la o viaţă mai bună, dar prin cultură, nu prin eliberare politică şi economică. Ser Brunetto „vulgarizează" tratatele tradiţionale tocmai în acest scop, iar Dante justifică elocvenţa în vulgară de pe poziţia unui „generos", a unui creştin, în conştiinţa căruia licăre popularismul caracteristic primilor teologi, nicidecum ca un gînditor politic.

Trebuie să remarcăm că nici în plină Renaştere nu s-a militat intens pentru o democraţie ca cea antică, deşi cultul pentru această epocă a mers pînă la exagerări care ne uimesc astăzi. Dacă unii dintre umanişti întrevedeau posibilitatea unui *government by discussion,* ca să utilizăm o expresie a lui Hans Baron, pentru cei mai mulţi adevărata libertate însemna bogăţia individuală[140] [141]. *Vera vivendi libertas divitiam sibi asciscit,* scrie Agostino Nifo în 1535, iar ceva mai înainte, Matteo Palmieri exprimase aceeaşi idee : .. *.Ne liberale, ne magnifico puo essere colui che non ha da spendere* [u]. în general, umaniştii au fost partizani ai cezarismului, ai tiraniei luminate, care să asigure stabilitatea în stat şi să încurajeze literele şi artele. Luptele politice, ca şi războaiele dintre state, îi înspăimîntau. Visul lor politic era ca în locul „republicii creştine" să se întemeieze o „republică a literelor", în care *studia huminitatis* să deţină rolul pe care *studia divinitatis* l-a avut în trecut.

Că retorica nu datorează nimic vieţii politice, deducem şi din ideile pedagogice ale vremii. Literele, în care studiul elocvenţei deţine rolul principal, sînt necesare celui care

---

139[8] **Pentru a înţelege mai bine că „politica" pentru Brunetto Latini era doar „administraţie" citäm aprecierea edificatoare a lui Giovanni Villani *(Cronica,* VIII, 10) privind activitatea marelui florentin : *fu gran filosofo... cominciatore e maeslro in digros- sare i Fiorenlini e ţarii scorii in bene portare e in saper guidare e reggere la noslra republica secondo la polilica.***

140 **Hans Baron, *H umanistic and polilical litterature in Florence and Venice,* Cam- bridge, Harvard Univ. Press, 1959, p. 97 — 111.**

141 **Textele publicate de Eugenio Garin în *II Rinascimenlo italiano. Documenti di sloria e di pensiero politico,* Milano, 1941, p. 99, 129 — 204.**

domnește și guvernează — *necessarie a chi regge e governa* — scrie L.B. Alberti în *Dialoghi della famiglia.* Ele sînt înțelese ca podoabă și sprijin al conducătorului unic după ce acesta și-a însușit puterea, căci ar fi fost absurd ca retorica să fie transformată într-o tehnică a dobîndirii signoriei și a tiraniei. Nici *Retorica* din 1559 a lui Cavalcanti, pe care Trabalza, în 1915, o prezenta ca *ritorno alia retorica antica,* nu trebuie înțeleasă altfel. Cavalcanti a scris această lucrare pentru protectorul său, cardinalul Ippolito d'Este, ca să-i fie de ajutor în redactarea discursurilor politice și a scrisorilor. Earii autori renascentiști care au în vedere și viața politică, nu se gîndesc la o democrație în sensul antic. Dealtfel, cei mai mulți — Tomitano, *Ragionamenti della lingua toscana,* 1545, Sansovino, *L'arte oratoria,* 1546, Speroni, *II dialogo della retorica,* 1542 — sînt preocupați în special de stilistică sau de pane- giristică, și pornesc de la ideea că, așa cum regolistica gramaticii antice poate fi aplicată și vulgarei, și regolistica retorică poate genera o elocvență în vulgară, cum gîndiseră Brunetto Latini și Dante cu peste două secole înainte.

Artele liberale, scrie Leonardo Bruni într-una din epistolele sale, perfecționează și împodobesc omul — *liumanitatis studia nun- cupantur guod hominem perficiant atque exornent —,* iar Matteo Palmieri nu le atribuie alt rol în afară de acela de cale spre ,,adevărata libertate" pe care o dă bogăția : *Chi ... con buone arti accresce suo patrimonio merita lode.* Va trebui să treacă multă vreme pînă ce burghezia să-și găsească teoreticieni ai luptei politice. Deocamdată, libertatea care preocupă este numai de ordin economic și în cadrul orînduirii existente. Promovînd studiul elocvenței ca mijloc suprem de educație, sofiștii urmăreau o „ameliorare" — psXrtoco — a omului liber și bogat, iar după căderea republicii, scopul educației literar-retorice era să facă din el un *eruditus* într-ale filologiei. *Perfido, politio, exorneo* din terminologia umaniștilor nu aduc nimic nou, iar *accrescere suo patrimonio con buone arte* învederează un ideal limitat și mult mai puțin generos decît s-ar părea[142].

142 **E clar că cei care afirmă, cum este cazul lui D. Cantimori, că umaniștii au fost democrați, iar retorica și politica lor e unul și același lucru, se înșeală (cfr. *Rhetoric and Politics in Italian Humanism,* „Journal of 'Wartbury Institute", 1937, p. 82 — 102). Din nici unul dintre textele publicate de Garin singur sau în colaborare cu Rossi și Vasoli — *Testi umanistici sulla retorica.* Roma—Milano, 1953,**

Lipsind viaţa politică — condiţie *sine qua non* a celui mai dinamic dintre genurile de elocvenţă—, studiul retoricii are şi în Renaştere scopul de a întregi cultura filologică. Limba este din nou înţeleasă ca facultatea cea mai de seamă a omului. Prin ea se comunică, prin ea se parvine şi prin ea se realizează o perfecţionare a gîndirii. De aici preocuparea pentru latina clasică, al cărui model perfect îl oferă opera ciceroniană ; de aici lupta pentru promovarea vulgarei ca limbă literară şi teoriile pentru îmbogăţirea şi perfecţionarea ei: *dare leggi e regole, rendere illustre il volgare, illustrer le frangois.*

Elocvenţa este înţeleasă de către umanişti ca ,,o consonanţă între minte şi limbă", altfel spus, unitatea perfectă dintre *ratio* şi *oratio, res* şi *verba,* ca în concepţia isocratică şi ciceroniană, sau *coniugatio rationis et verbi* din concepţia marelui umanist medieval John de Salisbury. Vom vedea, însă, că această înţeleaptă concepţie este în minoritate şi în Renaştere, aşa cum a fost şi în antichitate sau în evul mediu. Rolul ei formativ are în vedere viaţa socială mondenă ilustrată de idealul *curteanului,* fie că se numeşte *il cortegiano,* după Castiglione, fie că se numeşte *l'honnete homme,* după Faret, sau *el heroe,* după Gracian. Scopul urmărit este ridicarea pe plan superior a *conversaţiei* — adesea dispută mondenă scop în sine — şi *plaire ă la cour,* mai mult decît stabilirea adevărului [143].

în sprijinul acestei afirmaţii reamintim că *vita civile,* mai degrabă mondenă, căci condiţiile politice nu permiteau exercitarea ei în sensul exact al termenului, este exaltată de

---

— sau de Bemard Wein- berg, *Trattati di Poetica e Retorica del' 500,* Bari, Laterza, 1970, şi nici din altele pe care le-am avut in mină, nu rezultă vreo îndreptăţire a teoriei privind rolul comunelor medievale In revirimentul retoric renascentist şi nici al teoriei privind eflorescenţa retoricii in această perioadă, ca urmare a vederilor profund democratice ale umaniştilor. Atitudinea net conservatoare a umaniştilor englezi este bine pusă in lumină de F. Gas- pari, *Humanism and Social Order in Tudor England,* Chicago Press, 1954. Ceea ce doreau umaniştii englezi era menţinerea ordinii stabilite, dar cu recunoaşterea locului pe care il merită talentul şi cultura. Vezi şi recenzia lui Paolo Rossi in „Riv. critica di storia della filosofia", 1956, p. 108 — 111.

143 **Texte semnificative In culegerea lui Garin, citată mai sus, p. 175 şi urm.; alte detalii la Giuseppe Saitta, *II pensiero italiano nell" Umanesimo e nel Hinascimenio,* Bo- Iogna, Cesare Zuffi, 1950[2], voi. I, p. 131—132.**

mai toţi gînditorii Renaşterii. *Tulii devono studiare le lettere; senza di esse non si e degni di esser chiamati citadini di una libera citta,* scria Francesco Patrizi; şi ca el gîndeau Erasm, Melanchthon şi Alberti, ultimul insistînd în mod special asupra instinctului de sociabilitate al omului, fapt care înseamnă redefinirea lui ca animal sociabil" — xotvovix6v £Şov —, exact ca în epoca elenistică. O mărturie semnificativă ni se pare aceea a D-rei de Scud6ry, pentru care conversaţia era *le plus grand plaisir de la vie et peut-etre le seul.* Celebra Domnişoară vedea în reuniunile mondene *le moyen le plus ordinaire d'introduire non seulement la politesse dans le monde, mais encore la morale la plus pure et l'amour de la gloire et de la vertu.*

Redescoperim, aşadar, acelaşi proces de literaturizare şi mon- denizare a retoricii care caracterizează epoca decadenţei ei după prăbuşirea democraţiilor antice. Lupta lui Valla împotriva aşa-zişilor *mali parlanti* reaminteşte opoziţia străveche dintre *grec* şi *barbar,* care, pe plan cultural, se reducea la deosebirea dintre vorbitorul cultivat şi cel fără paideie. Petrarca numeşte „barbari" şi pe francezi, fiindcă nu se interesau de retorică, iar Parisul era socotit atunci drept cea mai puternică citadelă a scolasticii. „Barbaria germanică" este una dintre expresiile de cea mai mare circulaţie în Renaştere, ba încă din evul mediu se spunea destul de des că *rara in populo Germaniae declamandi consuetudo.*

Pătrunderea ideilor Renaşterii şi în Franţa este urmată de o amplă mişcare retorică, în care se ilustrează Pierre d'Ailly, Nicolas Cldmanges, Guillaume Fichet şi Robert Gauguin. Cl^manges caută să spulbere acuzaţia de „barbarie", pe care Petrarca o adusese francezilor, arătînd că şi în ţara sa se acordă importanţa cuvenită retoricii. El se simte dator să opună Italiei, continuatoarea directă a tradiţiei retorice latine, meritele mari ale Galiei în cultivarea elocvenţei, citînd opera sfîntului Ieronim. Dar evoluţia retoricii în această parte a lumii avea să fie şi mai tristă, căci literaturizarea atinge aici cel mai înalt grad datorită aşa-zişilor *grands rhetoriqueurs:* Confuzia dintre poezie şi retorică, de care am amintit în partea finală a capitolului precedent, devine completă; termenul *art de rhetorique* este utilizat pentru denumirea unor poetici, iar cel de *retorică* pentru denumirea poeziei alambicate a lui Mâchinot,

Molinet, Fabri, Cretin, J. Marot şi J. Lemaire des Belges, care întrece în artificialitate chiar şi versificaţia aşa-zişilor *poetae novelli* din epoca flavienilor [u]. Abia pătrunderea [144] [145] masivă a umanismului va restabili conţinutul semantic al termenului *retorică,* dar numai parţial, căci, pentru motivele arătate, această disciplină avea să rămînă pînă în vremea noastră un simplu reţetar al prozei rostite sau scrise.

în Anglia, Renaşterea are, de asemenea, o deosebită importanţă pentru istoria retoricii. După încercarea lui Alcuin de a restabili legătura cu retorica ciceroniană, urmase o perioadă de decadenţă completă a acestei discipline. Pînă în secolul XVI, au dominat tratatele de *formulary,* care nu cuprindeau altceva decît reţete scurte, indicaţii de protocol şi procedură, modele de scrisori şi de acte oficiale necesare administraţiei şi justiţiei civile sau canonice. în Germania, ele sînt aproape singurele tratate pînă în secolul XVI, şi titlurile lor ne scutesc de orice comentariu : *De arte notarii, Formulare instrumentorum, Formularium diversorum contractuum, Bhetorica pro conficiendis epistolie accomodata, Speculum notariorum,tabellarum et scribarum* etc. Mai toate au drept model vestita *Marculfi monachi formularum libri II* din secolul VII. De aceea, alături de *formulary* cum i se spune în Anglia, reapare retorica de tip „ciceronian" în care se ilustrează Leonard Cox şi, mai ales, „ Quintilianul englez", cum i s-a spus lui Thomas Wilson[15].

Dar şi în Anglia, revenirea la claritate, la naturaleţea artistică, la stilul îngrijit şi la persuasiunea seducătoare a întîmpinat rezistenţă serioasă. Ultima citadelă a scolasticii, adică a „barbariei" medievale, cum se spunea atunci, a fost celebra universitate din Oxford, ai cărei profesori, numiţi de către adversari „troieni", se organizaseră într-un temut

---

144 **După merituosul cercetător al culturii medievale, Paul Zumthor, sfărlmarea conţinutului lexical al termenului *retorică* se datorează bunului plac al acestor „obscuri teoreticieni de curte şi poeţi", prin care ar acţiona legea „descreşterii autonomiei semantice a unui cuvînt pe măsură ce trece timpul şi se liberalizează spiritele". Nu credem că poate fi vorba de bunul plac al cuiva şi de acţiunea unei legi a lingvisticii, ci de un proces mult mai complicat, pentru care am întrebuinţat expresia „literaturizare a retoricii". Vezi *Note sur Ies champs semantiques dans le vocabulaire franţais des idees,* Over-**

145 **druk uit „Neophilologus", J.B. Wolters — Groningen, Djakarta, 1955, p. 177 şi urm„ precum şi *Pour une hisioire du vocabulaire franţais des idees,* „Zeitschrift fur rom. Philo- logie", 1956, Bând 72, Heft 5/6, p. 342 şi urm.**

cenaclu şi frînau, cu autoritatea lor, progresul disciplinelor umaniste. într-o des citată scrisoare din 1519, Thomas Morus îi denunţa ca adversari învederaţi ai culturii: *non modo contra graecas litteras* — de aici porecla de „troieni" — *etlatinam politiam, sed ralde liberaliter adversus liberales artes.* împotriva lor s-au ridicat numeroşi umanişti italieni, obiectul discuţiei fiind, propriu-zis, stilul filozofiei. Este semnificativ faptul că nu li se reproşa lipsa de geniu şi de ştiinţă, ci numai lipsa de cultură literară, aşa cum rezultă, în special, din scrisoarea lui Ermolao Barbaro adresată, în aprilie 1485, lui Pico. Singurul care le-a luat apărare a fost Pico. în răspunsul său, redactat cu mult mai multă „retorică" decît scrisoarea lui Barbaro, Pico recunoaşte că stilul abstract, tehnic, al scolasticilor este mai potrivit filozofiei. Argumentul său este că înţelepciunea este o posesie; [146] **ea** nu poate fi comunicată decît unui alt înţelept, de unde inutilitatea regolisticei retorice [16].

Pretutindeni unde pătrund ideile Renaşterii, retorica recapătă rolul de a desăvîrşi educaţia omului, de a adinei cunoaşterea lumii printr-o fericită unire între *res* şi *verba,* antrenînd în felul acesta înflo- rirea tuturor ştiinţelor. „Toate celelalte discipline care lâncezesc fără retorică — *sine rbetorica in situ jamdudu squalerunt* — şi pe care le dezonorează o rugină seculară, îmbracă poboabele elocvenţei...", scrie Fichet în prefaţa la *Rhetorica* sa din 1471. Elocvenţa nu este numai *comunicare* şi *persuasiune*; ea este şi adîncire a cunoaşterii, căci divorţul dintre *res* şi *verba* săvîrşit de scolastici în baza tezei după care *spiritus latei in litiera,* deci dacă stăpîneşti simbolul lucrurilor — *litiera, verba, voces* — nu mai este nevoie să te ocupi de ele, este anulat cu perspicacitate de marii umanişti. Mai mult: elocvenţa prezintă şi caracterul de *esteticită,* în care trebuie să vedem vechea funcţie de *delectare* ridicată pe plan superior prin autonomizare. *Esieticită* — meritul de a-i fi subliniat nuanţele revine lui Giuseppe Saitta — înseamnă frumuseţe *în* şi *pentru sine,* nu numai vehicul care dă un caracter plăcut transmiterii cunoştinţelor *(docere).* Dovadă este exaltarea *invenţiei,* a *creativităţii,* a *personalităţii,* pentru care manualul de retorică nu mai este decît un punct de plecare, cîteodată chiar un obstacol. Cu această descoperire, care reaminteşte de doctrina asianistă, reapare

146 **Cf. Howell, *op. cit.,* p. 7, 14 şi urm.**

primejdia formalismului, căci între *res* şi *verba* se va da preferinţă ultimei noţiuni, iar pe de altă parte, se redeschide o portiţă pentru iraţionalism *(furor poeticus),* cu totul incompatibil cu disciplina de fier a retoricii tradiţionale. Marii autori de tratate de retorică şi marii umanişti au militat pentru echilibru perfect între *res* şi *verba,* condamnând atît verbalismul gol, dar seducător, al retorilor mărunţi, cît şi verbalismul sec, abstractizat la maximum, caracteristic scolasticilor.

O consecinţă a ridicării funcţiei de *delectare* la rangul de *esteticită* este deprecierea manualelor tradiţionale. Pentru a deprinde tehnica elocvenţei, umanştii recomandă studiul marilor autori, în special al lui Cicero, şi mult mai puţin tratatele abstracte, care se osificaseră în antichitatea tîrzie, devenind nişte simple reţetare. Ideea le este dată de un imigrant grec, Giorgio di Trebisonda, care, [147]
în 1435, publică o lucrare intitulată *De artificio ciceronianae orationis.* în afară de sugestia de a învăţa elocvenţa pe text, nu pe cale pro-; gimnastică, această lucrare pune în circulaţie teoria, mai puţin cunoscută occidentalilor, privind importanţa aşa-numitei *elocutio,* neglijată de autorii latini, deşi Hermogene îi dase, la greci, o dezvoltare deosebită [148]. Preferinţa pentru text în dauna manualului fusese şi a lui Augustin[149]; ea va trece şi la Erasm, care va recomanda ca „tînărul" să se exerseze în retorică fără să meargă pînă la superstiţie, dîndu-şi osteneala să vorbească, nicidecum să urmeze cu teamă preceptele maeştrilor[150]. în 1571, Enea Silvio Piccolomini, viitorul papă Pius al II-lea, nu vede o metodă mai bună decît cea sugerată de Giorgio di Trebisonda: *Norunt enirn recte scribendi discendique artern non Bartholum, aut Innocentium, sed Tullium Quintilianumque tradere* [151]. Cu aceasta, retorica Renaşterii

147 **Prezentarea generală a polemicii în studiul lui Quirinus Breen, *Giooanni Pieo della Mirandola on the Conflict of Philosophy and Rhetoric* tn „Joumal of the history of ideas", XIII, 1952, p. 384 — 426, care dă şi textele de bază In traducere. Recenta lucrare a lui E. Seigel, *Rhetoric and Philosophy in Renaissance H umanism,* Princeton Univ. Press, 1971, nu ne-a fost Încă accesibilă.**

148 **Vezi Cesare Vasoli, *L'estetica dell' Umanesimo e del Rinascimento,* în *Momenti e problemi di storia dell'estetica,* Milano, Marzorati, 1959, partea I, p. 336 şi urm.**

149 ***De doctrina christiana,* IV, III (4) şi VI (10).**

150 ***Apud* Bină, *op. cit.,* p. 370.**

151 ***Apud* Garin, op. cit., p. 79. Reamintim că şi în secolul XII a**

devine şi mai legată de gramatică şi poetică decît în antichitatea tîrzie, şi oricît de ciudat ar părea, se separă în mai mare măsură de studiul dreptului. Cît priveşte legăturile ei cu filozofia, nici nu mai poate fi vorba. Singurul progres pe care îl reprezintă reabilitarea textelor şi deprecierea tratatelor este ruperea de gramatica speculativă, atît de caracteristică pentru evul mediu. în această privinţă, un merit deosebit are modestul *maestro di scuola* care a fost ferrarezul Guarini. Dar lecţiile lui au avut drept urmare sprijinirea acţiunii de literaturizare completă a retoricii, căci Agricola, Vives şi Ramus au pornit şi de la învăţătura lui Guarini, nu numai de la aceea a lui Valla.

Revirimentul retoric renascentist are ca urmare şi reabilitarea vechilor categorii ale retoricii antice, cum sînt *claritatea* (oacpvpeia), *naturaleţea* (dwpeXeioc) şi *urbanitatea* (âaTÊÎqiog), devenită în Renaştere *elegantia.* Excepţionala carieră a dialecticii în evul mediu şi orientarea esteticii literare a epocii spre ermetism *(trobar clus, hisperism* şi arta aşa-zişilor *grands rhetoriqueurs)* le discreditase profund. Şi fiindcă umaniştii vedeau în elocvenţă un mijloc de „ameliorare", de „civilizare" a individului, practicile dialecticii şi orientarea esteticii medievale trebuiau combătute fără menajamente. Sarcina aceasta şi-a luat-o Valla scriind *Dialecticae disputationes contra Aristotelico#* şi *Elegantiarum linguae latinae libri VI.* Ideile lui Valla, care concordau şi cu orientarea antitehnicistă a retoricii în concepţia lui Giorgio di Trebisonda, găsesc un ecou deosebit în Germania şi Franţa. Şi astfel ia naştere vasta acţiune de „reformă a logicii prin retorică", asupra căreia P.P. Negulescu a scris pagini şi astăzi valabile. Dacă le comparăm cu tot ce se scrisese pînă atunci peste hotare asupra acestui subiect, avem toate motivele să regretăm că ele nu s-au bucurat de reputaţia pe care ar fi meritat-o, şi aceasta numai fiindcă n-au fost scrise

---

existat o polemică între partizanii studiului disciplinelor literare pe texte *(auctores)* şi cei care, de teamă că exemplele extrase din autorii profani ar fi dăunătoare religiei, recomandau numai tratatele de gramatică sau de retorică (artes), fără exemplificări sau ca exemplificări confecţionate în felul următor : *Socrates albuş currit bene* (Socrate cel alb aleargă bine), corectă din punct de vedere formal, dar absurdă pentru bunul simţ. Acest celebru exemplu ilustrează perfect ruperea de realitate a pedagogiei medievale dominată de orientarea *modistă.* Detalii la Sandys, op. *cit.,* p. 676 — 678.

într-o limbă de circulaţie internaţională [152]. Cititorul va parcurge cu mare interes şi cu cel mai mare folos opera acestui filozof şi cercetător român, care abia acum este apreciat cum merită.

În dorinţa lor de a lichida moştenirea „barbară" în filozofie, Agricola, Vives şi Ramus operează o redefinire a disciplinelor şi o redistribuire a domeniilor proprii fiecăreia, care se îndepărtează nu numai de tradiţia medievală, ci şi de cea antică. Într-un opuscul din 1476, citat de obicei cu titlul prescurtat *De laudibns philosophiae,* Agricola defineşte dialectica drept „arta" căreia îi revine sarcina de a reglementa găsirea aşa-zişilor *toci* şi a tuturor argumentelor *pro* şi *contra* unei teze, fie că ea se încadrează într-un discurs demonstrativ- ştiinţific, fie într-unul etic. Aşadar, dialectica ajunge să se confunde cu *topica* şi cu *invenţia,* recte cu cea mai importantă preocupare a retoricii, tăind retoricii orice contact cu filozofia. Rolul disciplinei noastre este redus la orînduirea părţilor discursului, la ornare şi la ansamblul de operaţii caracteristice finisării literare a discursului: *disponere, excolere et perpolire.* O altă inovaţie este anularea deosebirii tradiţionale dintre stilul filozofiei şi al ştiinţei, pe de o parte, şi cel retoric, pe de alta. Indiferent de conţinutul şi scopul discursului, tratarea retorică, adică ornarea şi orînduirea părţilor lui după regulile „artei", este obligatorie.

„Reforma logicii prin retorică", aşa cum o concepeau Rudolf Agricola şi Ramus, nu urmăreşte o înlocuire a demonstraţiei cu argumentarea şi nici o contopire a celor două metode. Ceea ce doreau ei era, în fond, condamnarea *metodei enunţiative,* compromisă prin excesele dialecticii scolastice, şi înlocuirea ei cu *metoda discursivă,* în care claritatea şi naturaleţea să ia locul „diviziunilor", „punctelor", „modurilor" şi „sensurilor suprapuse" care caracterizează aparatura scolasticii. „Mai puţine precepte şi mai multe folosinţe", recomanda Eamus. Dar rolul persuasiunii nu e precizat în logica lor retorizantă, şi trebuie să adăugăm că ei n-au înţeles motivarea aristotelică a reto-

152 **P.P. Negulescu, *Filozofia Renaşterii,* Bucureşti, Cugetarea, 1945[2], 2, voi., voi. 2, cap. V şi VI. Alte detalii la Paolo Rossi, *Ramismo, logica, retorica nei secoli* XVI, XVIII, „Riv. crit. di storia della filosofia", fasc. II, p. 357 şi urm.; Howel, *op. cit.,* p. 146 şi urm. Texte semnificative în volumul publicat de Garin, Rossi şi Vasoli, citat mai sus; observaţii interesante la Barilii, *op. cil.,* p. 153.**

ricii ca analoagă a dialecticii. Aceste două discipline se confundă prin definirea lor ca *artes disserandi,* avînd acelaşi obiect şi chiar aceleaşi diviziuni. Şi trebuie să reţinem că esenţa retoricii n-a fost intuită în Renaştere, iar înţelegerea ei n-a depăşit limitele filologiei. Chiar un adept al reformei logicii prin retorică, cum este Omer Talon, reproşează lui Aristotel, lui Cicero şi lui Quintilian că au comis o regretabilă confuzie între cele două discipline, ceea ce dovedeşte că şi în cazurile rarissime cînd esenţa filozofică a disciplinei noastre a fost intuită, faptul a fost considerat drept eroare capitală. Ca dovadă în plus se poate invoca şi raritatea semnificativă a comentariilor la *Retorica* lui Aristotel. O comparaţie cu abundenţa comentariilor la *Poetica* Stagiritului este edificatoare [153]. Deci, toată reforma logicii prin retorică se reduce la o înlocuire de metode — am putea zice chiar de stil — şi izvorăşte dintr-o dublă neînţelegere : prima se referă la esenţa aristotelismului, şi se datorează tradiţiei medievale; a doua se referă la funcţia persuasiunii şi se datorează punctului de vedere filologizant, caracteristic Renaşterii.

Pentru a sesiza mai bine adîncimea procesului de literaturizare a retoricii în Renaştere să ne oprim la unul dintre cele mai semnificative şi mai cu autoritate dintre tratatele acestei epoci. Ne referim la *De ratione dicendi* a lui Juan Luis Vives, apărut în 1533. Pornind de la concepţia exprimată în *De causis corruptarum artium* din 1531, după care decăderea retoricii s-ar datora tendinţei vechilor autori de
a îngloba în specialitatea lor numeroase preocupări străine de retorică, Vives elimină patru din cele cinci capitole tradiţionale ale acestei discipline. Domeniul propriu retoricii

153 **Ediţia *princeps* a *Retoricii* lui Aristotel, este din 1508, primul comentariu in 1548, datorat lui Pietro Vettori, fără nici un ecou ; în 1572 Anton Maria de Conţi publică, tot fără ecou, *In tres Aristotelis libros De arte rhetorica explanationes,* iar Alessandro Piccolomini, în acelaşi an, *Piena e larga parafrase net lerzo libro delta Retorica d'Aristo- tile,* ceva mai folosită, pentru că această carte cuprinde problematica pur literară a retoricii; în 1578 apare o *Inlroduzione sopra i tre libri delta Retorica di Aristolile,* datorată lui Giason Denores. După cîte ştim, numărul comentariilor la *Poetica* Stagiritului este, pentru aceeaşi perioadă, de douăsprezece. Trebuie să reţinem că nu există pînă azi vreun studiu consacrat felului în care rarii şi modeştii comentatori au privit *Retorica* lui Aristotel; editarea acestor texte şi cercetarea lor competentă ar putea aduce lumini noi în problema care ne preocupă.**

este restrîns la aşa-numita problemă a *elocuţiei,* pe care cei vechi o numeau sau *elocutio.* Pe
lîngă preocupările de alegere a cuvintelor, de aşezare a lor, pe lîngă teoria genurilor de stil şi ornare, Vives introduce unele elemente pe care cei vechi le tratau în primul capitol al tratatelor, care este *inventio* sau eupeatţ. Aceste elemente sînt *narratio, probatio* şi *refutatio.*

Urmînd linia lui Agricola, Vives trece *invenţia* pe seama dialecticii : *sed ratio inquiriendi argumenta dialectici est. Actio* sau *pronun- tiatio* nu este o parte a retoricii, ci numai un ornament : *Pronuntiare vero, ornamentum est artis, non pars. Memoria,* în terminologia sa *meminisse,* este o funcţie eminamente „metafizică", afirmă el, deci incompatibilă cu retorica, iar *dispositio,* pe care nimeni n-a contestat-o ca parte esenţială a retoricii, este şi ea trecută pe seama dialecticii. Aşadar, retoricii nu-i mai rămîne decît *elocutio,* adică partea riguros literar-filologică. I se adaugă, însă, *De conscribendi epistolis,* ceea ce reprezintă încă o încălcare a tradiţiei progimnastice, căci tehnica epistolografiei a alcătuit întotdeauna o preocupare cu totul accidentală pentru autorii de tratate de retorică [154].

Tratatul lui Vives reflectă ruperea completă de tradiţia antică, renunţarea la orice preocupare pentru conţinut şi separarea totală a retoricii de filozofie, de logică şi drept, pentru a o apropia şi mai mult de gramatică şi poetică. Aşa cum am arătat mai sus, această orientare este comună aproape tuturor autorilor rinascimentali.

Ca şi în zilele noastre, cînd pentru unii, retorica e doar un prilej **de** a publica orice sub eticheta disciplinei redevenită la modă, şi în Renaştere au fost autori care dovedesc cea mai flagrantă necunoaş**tere a ei.** Vom cita doar pe Giulio Camillo Delminio, autor, între altele, al unei scrieri intitulată *La topica, o vero della elocuzione,* probabil din 1540, şi pe Francesco Sansovino, autor al unui opuscul intitulat *Retorica,* datînd din 1543. Delminio înţelege prin *topică* studiul procedeelor retorice şi studiul cuvintelor, care alcătuiesc, după el, un singur domeniu. Topica studiază deci ,,1'arte delle voci", locuţiunile, figurile şi stilurile, pe

154 **Am avut la îndemînă textul editat de Lorcnzo Riber în *Obras complelas,* voi. II Madrid, Aguilar, 1947, p. 323 şi urm. Ample detalii la Vasoli, *La dialetlica e la retorica...,* citată, p. 214 — 249.**

care el le numeşte „forme del dire", deşi întreaga antichitate a înţeles prin topică o *ars inveniendi argumentorum.* Confuzia privind această disciplină, căreia Aristotel i-a consacrat un studiu celebru, dăinuie şi azi, căci unii grămătici numesc astfel mănunchiul de observaţii, unele cu valoare de regulă, privind locul cuvintelor în propoziţie şi al propoziţiei în frază, adică ceea ce romanii numeau *ordo.* Sursa confuziei este, fără îndoială, faptul că în greceşte *topos* înseamnă *loc,* şi lenea de a răsfoi din cînd în cînd un dicţionar cu autoritate.

în ceea ce priveşte opusculul lui Sansovino, remarcăm o surprinzătoare confuzie între *diviziunile retoricii* şi *genurile oratorice :* La *retorica e adunque in tre capi divisa, in deliberativo, in dimostra- tivo et in giudicial genere.* Dar şi mai surprinzătoare este înţelegerea aşa-numitei *adio* sau *pronuntiatio* ca ortoepie *tout court.* De aici consideraţiile sale asupra pronunţării cuvîntului *legge* ca *lezze* şi *Virgilio* ca *Virzilio,* sau rostirea cu *bocea aperta* ori numai *mezza chiusa* a unor cuvinte [155].

S-a putut vorbi, şi nu cu exagerare, de un caracter formalist- retoric al Renaşterii (I.E. Spingarn, Karl Vossler şi alţii). Totuşi, trebuie să observăm că o puternică mişcare antiretorică se manifestă chiar în această epocă, ceea ce ne îndreptăţeşte să privim retorismul renascentist drept un curent secundar sau, cel mult, paralel cu celălalt curent, profund progresist, care justifică pe deplin aprecierea pe care Engels a dat-o acestei culturi. Antiretorică rinascimentală îşi are izvoarele în neînţelegerea adevăratei înnoiri pe care o aduce umanismul — *conjugat™ rationis et verbi* adică instaurarea unei armonii depline între *trivium* şi *quadrivium* şi ridicarea retoricii la rangul de organizatoare a unei teorii a comunicării, fapt care l-a îndemnat chiar pe Ramus să caute în disciplina antică de tip ciceronian nu numai o tehnică a persuasiunii, ci şi una a cercetării ştiinţifice. La această cauză se adaugă uimitor de superficiala cunoaştere a retoricii lui Aristotel, precum şi antipopularismul celor mai mulţi dintre umanişti. Toate acestea au contribuit la încadrarea acţiunii legitime de combatere a formalismului literar-retoric de tip „cicerolatru" în ampla mişcare antiumanistică din secolul XVI, care se va

155 **Textele accesibile în editarea lui Weinberg, deja citată, p. 352 — 409 şi 451 — 469.**

dezvolta pe măsură ce burghezia se afirmă ca principala forţă în arena politică [156].

Deşi nu credem cu putinţă stabilirea începuturilor absolute în istoria unei probleme, socotim totuşi că cel mai bun punct de pornire ar fi scrisoarea din iunie 1485, pe care Pico o adresează ca răspuns lui Ermolao Barbaro. Ea a declanşat izbucnirea unui amplu conflict între retori şi filozofi, care, cu timpul, va deveni disputa vehementă dintre partizanii aşa-numitei *Formalbildung* şi cei ai orientării *Real-bildung.* Iată principalele obiecţii ale lui Pico : *Che altro e l'ufficio del retore, se non mentire, ingannare, attorniare, imbrogliare ? Che altro e insomma Veleganza, che puro mendacio, inmpostura, inganno^*. Dar Pico, pe care Saitta l-a numit „eretic al umanismului", nu era un adversar prea primejdios pentru retorică. Ştiinţa pentru care pleda el era, la drept vorbind, o filozofie, o ştiinţă a generalului, care nu are în vedere obiective practice. Poziţia sa reaminteşte polymathia primei generaţii de sofişti, şi, dealtfel, însuşi Pico declara că ceea ce ştie este „să vorbească" *de omni re scibili,* nu „să facă" ceva care ar adînci cunoaşterea naturii şi ar uşura viaţa oamenilor. Şi ironia vol- tairiană, care adăuga formulei *de omni re scibili* formula *et quibusdam aliis,* nu trebuie reţinută numai ca *bon mot,* ci şi ca ridiculizare a poly- mathiei declarative pe care o profesa acest stilist excepţional şi fals eretic al umanismului[157].

Gînditorul care ia cea mai netă poziţie împotriva retoricii este Francesco Patrizi, profesor de filozofie şi adversar înverşunat al aristotelismului. Antiretorica sa izvorăşte dintr-o mărginită înţelegere a funcţiei limbii şi dintr-un declarat antipopularism. Pentru el este o nenorocire faptul că nu sînt tot atîtea cuvinte cîte lucruri, căci limba nu poate fi decît mijloc de comunicare. Folosirea aceluiaşi cuvînt în contexte diferite şi mai ales tendinţa de a face artă nu pot avea alt rezultat decît compromiterea comunicării: *che beato il mon- do, s'egli non si fossero introdotti tanti*

---

156 **Vezi excelenta prezentare a acestei polemici în cartea lui Preti, citată mai sus, p. 66 — 148, căruia îi datorăm mult.**

157 ***Apud* Toffanin, op. *cit.,* voi. II, p. 280. Reamintim că Petrarca contestase, în *Contra medicum,* dreptul medicinii de a se prevala de elocvenţă, cum pretindea anonimul preopinent; reamintim şi lupta pentru „liberalizarea" medicinii, adică dreptul de a fi inclusă printre artele liberale, Intli pe motiv că „medicul este şi filozof", cum susţinea Celsus, pe urmă că şi el utilizează elocvenţa.**

ornamenti de parlari, i quali ci hanno oscurato la scienza delle cose. Retorica nu este o ştiinţă, afirmă Patrizi, ci numai o „facultate", reluînd cu aceasta teza străveche, după care această disciplină nu e decît o *vis.* Motivarea se bazează pe observaţia că elocvenţa este comună tuturor celor care vorbesc, fie ei plebei, fie patricieni, căci atît în utilizarea limbii de către oratorul expert, cît şi în utilizarea ei de către vorbitorul comun, identificăm aceleaşi funcţii: naraţie, probare, amplificare, abreviere *(diminuimento),* ornare, contrarietate, înălţare *(inalzamento),* înjosire *(abbassamento).* Întrucît codifică reguli pe care le urmează instinctiv toţi cei care vorbesc, retorica este inutilă. „A învăţa pe altul", „a emoţiona", „a incinta" *(dilletare)* şi „a uimi" *(meravigliare)* este scopul oricărui vorbitor, iar mijloacele de realizare sînt la îndemîna tuturor, în mod instinctiv, ca urmare a „facultăţii" înnăscute. Singura preocupare a retoricii tradiţionale, mai puţin maltratată, care ar putea justifica pretenţia ei de disciplină, este *pronunţia,* adică ceea ce anticii numeau *actio* ; dar cea mai maltratată este *elocutio,* adică preocuparea pe care nici un alt contestatar renascentist n-a încercat să o atace. Motivarea acestei originale atitudini este că tocmai în domeniul pe care îl studiază elocuţia se obţine divorţul între *res* şi *verba.*

Patrizi îşi justifica antiretorica şi pe baza unor consideraţii istori- ste. După el, această disciplină poartă pecetea clasei sociale care a avut nevoie de ea şi a împrejurărilor triste în care ea s-a constituit. Este vorba de „plebea" dominată de afecte, şi de şubrezenia statului incapabil să o disciplineze prin legi fixe şi magistraturi cu autoritate. Oratoria a apărut, deci, acolo unde statul încă nu era capabil să-şi exercite autoritatea. Mai mult: Patrizi citează cazul unor republici populare ca Florenţa şi Genova, sau cele germanice şi elveţiene, în care oratorul n-a deţinut nici un rol. Ca atare, implicaţiile politice ale retoricii sînt mai mult decît neonorabile, căci ele învederează primitivism, instabilitate şi iraţionalism. Recunoaştem influenţa teoriilor platoniciene privind *cetatea ideală,* care trebuie condusă de către cei puţini, pregătiţi în mod special pentru aceasta; de altfel, şi Patrizi a scris o „utopie", intitulată *La città felice)*; recunoaştem, de asemenea, atitudinea proprie celor mai mulţi umanişti, care doreau un stat autoritar, în care

„indocţii” să fie la locul „pe care îl merită”, iar nobleţea „de spirit” să fie cel puţin egală cu cea „de sînge”[158].

Semnificativă ni se pare şi atitudinea lui Campanella, care merge pînă acolo încît, împotriva veneraţiei generale pentru Platon şi Cicero, reproşează acestor autori stilul necorespunzător conţinutului, şi ultimului, în special, lipsa de sinceritate şi afectarea. Stilul lui Cicero, bogat şi elegant, se insinuează mai mult în ureche decît în inimă, scrie el în *Syntagma,* reluînd obiecţii străvechi, devenite locuri comune mai ales datorită lui Augustin. Pentru el, retorica aparţine mai mult psihologiei, întrucît este o *affectio,* iar denumirea poeticii ca *rhetorica figurata* reaminteşte de *seconde rhetorique,* pe care aşa- numiţii *grands rhetoriqueurs o* folosiseră pentru poetică în perioada cînd cele două discipline nu se mai distingeau. Comunicarea devine persuasivă prin însuşi conţinutul ei, nu prin mijloacele de ornare şi celelalte artificii pe care i le adaugă retorica, fiindcă adevărul e gol. De aceea, calitatea principală a oratorului este *invenţia.* Cel care nu o are este recitator, nu orator — *si desit inventio, oratores non sunt, sed recitatores* —, scrie el în opusculul consacrat retoricii[159]. Este clar că ceea ce el înţelege prin *invenţie* este facultatea creatoare, *ingenium,* care nu trebuie confundată cu *inventio,* adică ansamblul de precepte referitoare la structura argumentativă a discursului, care, în vechile tratate, alcătuia primul capitol al retoricii. De aici recomandarea din *Syntagma* : a-ţi pierde timpul *grammaticando* et *rhetoricando* înseamnă a-ţi încălca originalitatea creatoare, adică a te ,.masca”.

Obiecţii ca cea de mai sus se încadrează în larga mişcare de denigrare a regulilor, de exaltare a inspiraţiei, a genialităţii native care a dus la constituirea noţiunii de *creativită.* Expresia cea mai pregnantă a acestei orientări este celebra formulare a lui Bruno : *la poesia non nasce da le*

---

158 ***Delta rhetorica.*** **Veneţia 1562, există şi in biblioteca Academiei române. Pentru detalii, vezi Eugenio Garin, *Medioeuo e Rinascimento,* Bari, Laterza, 1954, p. 125 şi urm.; Barilii, op. *cit.,* p. 114 — 141 ; Saitta, op. *cit.,* voi. II, p. 563. Croce, bineînţeles, găseşte mari merite lui Patrizi *(Patrizi e la critica della retorica,* în *Problemi di estetica e contribuia alta storia dell’estetica italiana,* Bari, 1923, p. 202 — 210). Motivarea acestei atitudini o vom examina în capitolul consacrat poziţiei lui Croce faţă de retorică.**

159 **Citǎm după Saitta, voi. III, p. 13.**

regole, se non per leggerissimo accidente ; ma le regole derivano da poesia : e pero tanti son generi e specie de vere regole quanti son geni e specie de veri poeţi.

Ce mai putea să fie retorica într-o perioadă în care dominaţia poeticii este ilustrată nu numai de numărul mare al tratatelor şi al comentariilor, ci şi de amploarea problematicii ? Şi dacă ne gîndim că elementele de bază ale esteticii rinascimentale devin cu timpul noţiunea de *creativită* şi reabilitarea aşa-numitei *furor poeticus,* o disciplină ca retorica, funciar raţionalistă şi preceptistică, nu mai putea avea o situaţie clară nici ca regolistică a prozei.

O analiză a antiretoricii Renaşterii duce la constatarea că nu s-a făcut altceva decît să se reia sau să se redescopere o parte din tezele vechilor adversari ai acestei discipline, mînuite dealtfel cu destulă stîngăcie. De aceea, retorismul culturii Renaşterii n-a întâmpinat obiecţii serioase decît cel mult în cazul *ciceronismului,* care reprezintă cea mai ridicolă exagerare a epocii. Nici un cuvînt nefolosit de Cicero nu trebuie să se găsească în vorbirea sau scrierea celui care se pretinde cultivat, clamau aceşti *ciceronieni* sau, cum pe drept li s-a spus, *cicerolatri.* Şi dacă împotriva lor s-a dus o luptă înverşunată, la care au participat cele mai luminate minţi, formalismul retoric al culturii Renaşterii rămîne totuşi o tristă realitate. Chiar pentru Erasm cuvîntul trebuia studiat cu mai multă atenţie decît lucrurile „căci lucrurile se cunosc mai ales prin cuvinte”. De aici preceptul capital al pedagogiei sale : *verborum prior, rerum potior !*

Cea mai semnificativă apărare a retoricii se datorează unui modest profesor de gramatică, Mario Nizolio. în *De veris principiis et de vera ratione philosophandi contra pseudophilosophos libri* III,, tipărită la Parma în 1553, citată de obicei cu titlul prescurtat *De principiis,* ca şi în alte scrieri polemice, Nizolio îşi îndreaptă atacurile atît împotriva reziduurilor medievale în atitudinea faţă de retorică, cît şi împotriva lui Agricola, Vives şi Ramus, care au desăvîrşit ceea ce noi am numit *literaturizarea retoricii,* fără să fi reuşit să facă din această disciplină o tehne generală a comunicării. El porneşte de la ideea că şi logica este o „artă” a discursului, adevărata etimologie a termenului fiind Xoyo? în sensul de *oratio,* nu în acela de *ratio.* Deosebirea tradiţională dintre această „artă”, bazată pe *brahilogie,* şi retorică, disciplină bazată pe *macrologie,* n-ar fi esenţială, căci şi

oratorii recurg adesea la metoda „întrebare şi răspuns", după cum şi logicienii recurg la aşa-zisa *oratio perpetua,* cînd este cazul. Pe de altă parte, entimema nu este caracteristică numai actului retoric, şi nici silogismul numai actului dialectic, iar distincţia dintre *loci* retorici şi cei dialectici i se pare cu totul nemotivată. Cei care au eliminat din aşa-zisele *partes artis* invenţia, dispoziţia, memoria şi pronunţia au greşit, căci actul retoric nu se poate realiza numai pe baza elocuţiei şi a ornării. Mai mult: retorica, înţeleasă ca *ars ora- torium* este adevărata logică şi întocmai liniei isocratice şi ciceroniene, numai ea poate realiza ceea ce el numeşte *circulus omnium doctri- narum,* adică, în terminologia actuală, baza relaţiilor interdiscipli- nare. Mai pe scurt: Nizolio propune o absorbire a logicii de către retorică şi restabilirea dreptului de *ars artiurn* pe care această disciplină l-a avut în antichitate.

Această caldă şi valabilă, în multe detalii, pledoarie pentru retorică păcătuieşte în special prin neînţelegerea rolului de logică a opinabilului, pe care Aristotel îl fixase pentru disciplina care ne interesează. Nizolio n-a sesizat acest rol şi nici unul dintre gînditorii Renaşterii nu şi-a dat seama de existenţa unui domeniu cu atîta specific, cum este acela al valorilor, al plauzibilului şi al probabilului. Autorităţile pe care se bazează Nizolio sînt, bineînţeles, Cicero, Corni- ficiu şi Giorgio di Trebisonda, care, singure, oferă *utiles et verae argumentationes oratoriae,* nicidecum Stagiritul, pe care, adesea, îl maltratează fără reţinere. Aşa cum demonstraţia silogistico-mate- matică nu poate guverna domeniul opinabilului, nici *logica oratorică* a lui Nizolio nu poate pretinde nimic dincolo de domeniul ei firesc [160]. în ciuda intuiţiei lui de geniu, Nizolio era omul epocii sale şi nu putea sări peste propria-i umbră. într-o perioadă în care atît lupta pentru progres, cît şi cea pentru o tradiţie mai veche decît cea medievală se ducea sub lozinca antiaristotelismului, perspectivele retoricii nu puteau fi altele în afara celor literare. Şi odată cu eşecul dramatic al ramismului, ele vor deveni şi mai mici, căci empirismul şi reabilitarea metodei enunţiative vor alimenta antiretorică burgheziei în ascensiune. O lucrare din 1678, scrisă de către

160" **Vezi *La logica oratoria di Mario Nizolio* in lucrarea lui Vasoli, citată, p. 603 — 633, care răstoarnă multe dintre interpretările tradiţionale date operei lui Nizolio.**

un obscur Duhamel, este semnificativ intitulată *Philosophia vetus et nova ad usum scholae accommodata.* Pe la 1695, Calez găseşte necesar să prezinte cartezianismul în stil peripatetic, iar *Logica* de la Port-Royal îşi justifică stilul şi sursa cu o precizare tot atît de semnificativă : *on est libre maintenant de parler d'Aristote en Europe.* Acum nu va fi nevoie să se recurgă, ca în Renaştere, la explicaţii fanteziste privind pierderea operei sale originale, care ar fi rămas numai în versiunea radical deformată a comentatorilor greci şi medievali. Stagiritul va fi citit în textele care i se atribuie, şi înţeles aproape aşa cum a fost înţeles de tradiţie. Va trebui să treacă multă vreme pînă ce logicienii să-şi dea seama de locul, este drept, destul de modest, pe care retorica l-a deţinut în concepţia sa, şi să acorde teoriei argumentaţiei atenţia de care ea nu s-a mai bucurat de cînd s-a uitat că demonstraţia silogistico-matematică şi cea cu probe materiale nu acoperă şi domeniul, atît de larg, al opinabilului.

ANTIRETORICA BURGHEZIEI ÎN ASCENSIUNE

După Renaştere, retorica rămîne mai departe unul din principalele obiecte de învăţămînt datorită tradiţiei şi, mai ales, impulsului Contrareformei. Cunoscutul document intitulat *Ratio atque Institutio studiorum Societatis Jesus,* publicat la Napoli în 1598 sub redacţia lui Claudio Aoquaviva, atribuie învăţămîntului umanistic rolul de prim ciclu, în care intră studiul gramaticii, al limbilor latină şi greacă, şi, bineînţeles, studiul amplu al retoricii. Dar studiul filozofiei, care alcătuia al doilea ciclu, şi cel al teologiei, care alcătuia ultimul ciclu, la care mulţi renunţau, aveau la bază tot o predare *more rhetorico.* Ne putem da seama deci de importanţa acestei discipline în învăţămîntul epocii. Faptul

că încă din 1591 se organizează, întîi la Bayonne, pe urmă în toate şcolile, aşa-numita „classe de rhâtorique", care dispare, în Franţa, în 1902, constituie un indiciu care ne scuteşte de orice adaos.

Învăţământul umanistic este organizat temeinic pretutindeni în Europa occidentală şi chiar în răsărit, unde, alături de tradiţia bizantină, se adaugă impulsul iezuiţilor, mai ales după expulzarea lor din Portugalia în 1759 şi din Franţa în 1762 şi 1800. Desigur, e~;te vorba de un învăţământ destinat aristocraţiei sau burgheziei înstărite, care vedea în învăţământul literar-retoric un mijloc de şlefuire în vederea vieţii mondene şi a magistraturilor înalte.

în celebra *Lettre ă l'Academie,* în care F^nelon expunea şi proiectul unui tratat cvasioficial de retorică, găsim o comparaţie edificatoare a condiţiilor pe care această disciplină le-a avut la greci şi cele, mai mult decît modeste, pe care le oferea statul centralizat de rege. ,,.. .Cuvîntul n-are nici o asemenea putere la noi; adunările noastre nu sînt decît ceremonii şi spectacole, şi nu ne-a rămas nici un monument de elocvenţă puternică, nici din vechile Parlamente, nici din Statele noastre Generale şi nici din adunările notabililor. Totul se decide în secret, în cabinetul prinţului sau în oarecari negocieri particulare... Folosirea în public a elocvenţei este, acum, aproape limitată la activitatea predicatorilor şi a avocaţilor".

Era firesc ca în astfel de condiţii, elocvenţa să se îndrepte din ce în ce mai mult spre ceea ce Leonardo Bruni şi Matteo Palmieri numiseră *conversazioni urbane e civili,* care vor duce la dublarea şi chiar umbrirea categoriei de *eloquentia* prin aceea de *esprit. Disputa* tradiţională, căreia Pier Paolo Vergerio, în *Dei costumi e studi liberali,* îi atribuia rolul de ,,a stimula *l'ingegno,* de a mlădia *(muovere)* limba, de a fortifica memoria şi de a adînci cunoştinţele căpătate", devine, prin mondenizarea vieţii sociale, un mijloc de a străluci la curte şi în saloane, care nu mai aminteşte cu nimic de *eristica* grecească, de *controversia* latină sau de *disputa* teologică medievală.

O mutaţie similară se produce şi în stilul predicaţiei, căci simplitatea şi naturaleţea reală nu mai reprezintă cerinţa de căpetenie a oratorului creştin. Iniţiatorul ei este sfîntul Frangois de Sales, autor al celebrei *Introduction â la vie devote* şi predicator cu mari succese în acţiunea de reconvertire a hughenoţilor. Ca teoretician al predicaţiei, el

pledează deschis în favoarea stilului cu *surcroissances,* adică înflorit după toate regulile artei ornării, şi nu ezită să se compare cu legendara Glycera, *qui savait si proprement diversifier la disposition et le melange des fleurs, qu'avec Ies memes fleurs elle faisait une grande variete de bouquets.* Academia sa „florimontană" de la Annecy, fondată în 1607, era de fapt o şcoală de retorică, cu scop şi mijloace perfect sintetizate în deviza *Flores fructusque perennes.*

Stilul *fleuri,* revalorificat cu atîta succes de Frangois de Sales, reprezintă preţiozitatea de amvon. Şi întrucît doctrina clasicismului literar francez se încheagă ca reacţie împotriva Pleiadei, dar şi a preţiozităţii, era normal ca stilul *fleuri* să devină ţinta unor atacuri organizate. Ele încep cu sfîntul Vincent de Paul, pe la 1645, şi sînt continuate cu strălucire de către Bossuet şi F6nelon, care, şi ca oratori şi ca teoreticieni, restabilesc indicaţiile lui Augustin şi Erasm privind simplitatea şi naturaleţea care nu exclud minimul necesar de seducţie prin forma aleasă — *suaviter loqui* — nici pregătirea temeinică prealabilă a predicii sau a oraţiei funebre. Aşadar, în disputa „sfînt contra sfînt", adică între preţiozitatea lui de Sales şi rigorismul lui de Paul, victoria va fi de partea bunului-simţ, doctrina clasicismului impunîndu-se şi în acest domeniu \

[1] Bossuet şi-a expus ocazional şi indirect ideile despre arta predicaţiei. în *Pane- gyrique de Saint Paul,* el face o pledoarie în favoarea simplităţii, bazîndu-se pe exemplul

Reabilitarea aristotelismului, de care am vorbit în partea finală a capitolului precedent, repune în circulaţie manualele de tip progimnastic, iar dezbaterile care au dus la organizarea doctrinară a clasicismului francez readuc în locul de cinste *regula* dedusă din identificarea normei interne a operei şi din discuţiile privind genurile literare şi de stil. Imitaţia marilor autori este înţeleasă acum ca scrutare a mijloacelor folosite de ei, pentru a servi ca punct de plecare creator.

După Renaştere deci, retorica se menţine datorită tradiţiei glorioase şi sprijinului ecclesiei, pentru care această disciplină devine, alături de arte şi litere în general, un instrument eficace în acţiunea de stăvilire a Reformei, căci predicatorii şi diplomaţii formaţi în şcolile iezuiţilor obţin succese mari în reconvertirea „rătăciţilor" şi în menţinerea

unităţii ecclesiei, în ciuda frontierelor şi a deosebirilor naţionale. Aristocraţia o cultivă întrucît prin ea se obţine o subliniere a distincţiei sociale, căci sîngele albastru şi proprietăţile funciare nu pot rivaliza întotdeauna cu banii proaspeţilor îmbogăţiţi. Burghezia înstărită o cultivă în vederea magistraturilor şi a baroului, precum şi din dorinţa de a completa prestigiul averii cu o oarecare spoială de cultură. Bogatele speculaţii asupra interdependenţei dintre cunoaştere şi limbă, care o justificaseră în Renaştere, încetează ca prin farmec. Retorica nu mai are nici o legătură cu filozofia după dramaticul sfîrşit al ramismului. încercările de clasificare a ştiinţelor, de care vom aminti mai jos, îi găsesc cu greu un loc. Pentru Ampere, ea devine o disciplină „dialegmatică", adică specializată în cercetarea semnelor care deservesc ideile, iar pentru Comte nici nu mai merită să fie înregistrată. Consecinţele vor fi deosebit de grele pentru istoria acestei discipline, care, de la început, a avut o situaţie puţin clară în concertul ştiinţelor. *Plasată la hotarul dintre artă şi cunoaştere, dintre psihologie şi logică, ea devine, pe măsură ce arta şi ştiinţa se separă, un domeniu pur literar, pentru a sfîrşi ca apendice rizibil al filologiei clasice sau ca una dintre curiozităţile istoriei culturii.*

Cu tot succesul ei în epoca la care ne referim, o amplă mişcare antiretorică ia naştere. Rezultatele ei vor desăvîrşi discreditarea

oferit de apostolul Pavel, care *s'il ignore la rhetorique, s'il meprise la philosophie, Jisus Christ lui lient lieu de lout.* în *Sermon sur la parole de Dieu,* el expune o teorie privind dubla valoare, probantă şi ornantă, a citatelor din *Scriptură.* Ideile se contrazic şi slnt contrazise şi de stilul său ciceronian, presărat uneori cu ceea ce romanticii vor numi *envolees lyriques,* pe care şi-l justifică citind pe Augustin. acestei discipline, care va fi scoasă din învăţămînt aproape în mai toate ţările şi va fi curînd uitată. Forţele care acţionează în acest sens sînt ideologia burgheziei în ascensiune, acţiunea filozofilor, cel mai adesea şi ei partizani ai acestei ideologii, estetica sentimentului şi teoriile romanticei, care reflectă, în oarecare măsură, şi un proces mai complex, în care identificăm unele consecinţe ale relativei independenţe a artei. De asemenea, trebuie să menţionăm şi Reforma, deşi antiretorica ei prezintă unele aspecte de compromis, iar urmările sînt vizibile mai mult în aria culturii germanice.

Ascensiunea burgheziei este însoţită de un larg proces

de reabilitare a artelor mecanice, care începe timid încă în evul mediu. Magnentius Hrabanus Maurus, episcop de Mainz, pleda, pe la începutul secolului al IX-lea, pentru introducerea lor printre artele liberale, iar pe la începutul secolului al Xll-lea, Hugo de St. Victor insistă ca ele să nu mai fie separate de filozofie. Metoda experimentală ca mijloc de cunoaştere şi corector al raţiunii — *philosophiam per experentias complere* — a dat şi mai mult avînt acestui proces. In Renaştere, artele liberale nu sînt întotdeauna definite ca „mijloc de perfecţionare a omului liber"; ele sînt privite şi ca mjiloc de „eliberare economică" a oricărui individ care le profesează : *idcirco est liberales, quod liberos homines facit.* Vives scria în *De causis cor- ruptarum artium* că agricultorul sau meşteşugarul cunoaşte mai bine natura decît filozofii: *melius agricolae et fabri norunt quam ipsi tanti philosophi.* Bernard Palissy scrie, pe la 1580, că cel care vine în laboratorul său poate învăţa multe despre natură, fără să mai fie nevoie de lectura vechilor filozofi. Descartes, care concepea filozofia fără retorică, invită la experienţe „pentru binele general al tuturor oamenilor" ; un J. H. Alstedt scrie pe la 1649 că este ruşinos să se mai privească artele mecanice drept neliberale, şi critică poziţia vechilor greci care interziceau omului liber practicarea lor [161]. Faptul n-a rămas fără urmări nici în stilistică, deoarece numeroşi autori de tratate de arte mecanice au căutat în mod ostentativ *claritatea şi precizia* comunicării, contribuind prin aceasta la compromiterea stilului cu aluzii mitologice şi istoriste, cu citate ornante şi cu înfloriri de tot felul, pe care îl practicau prozatorii vremii. Această orientare a avut şi ecouri teoretice. Adresîndu-se cititorului, Montaigne îşi prezintă *Eseurile* drept carte *de bonne foi,* iar celebra frază prin care îşi caracterizează stilul este mai mult decît o pledoarie *pro domo: Le parler que j'aime, c'est un parler simple et naif, tel sur le papier, qu'ã la bouche; un parler succulent et nerveux, court et serre; non tant delicat et peigne comme vehement et*

---

161 **Detalii la Eugenio Garin, *Medioevo e Rinascimento,* Bari, Laterza e Figli, 1954» p. 77, 25, 26 ; Paolo Rossi, *Sulla valutazione delle arii meccaniche nei secoli XVI e XVII,* In ,,Riv. critica di storia della filosofia", 1956 fasc. II, p. 126 — 141 ; pentru aria culturală neerlandeză, vezi Paul Dibon, *La philosophie nferlandaise au silele d'or,* t. I, Paris — Amsterdam etc., Elsevirer Publishing Company, 1954, p. 9 şi urm., care se recomandă şi pentru inlormaţiile noi privind succesul deosebit al ramismului In Ţările de Jos (p. 12, 133, 138, 158).**

brusque; plutot difficile qu'ennuyeux, eloigne d'affection, deregle, decousu et hardi; chaque lopin y fasse son corps; non pedantesque, non fratesque, non plaideresque, mais plutot soldatesque (I, cap. XXV). în 1595, un emul al lui Montaigne, avocat şi parlamentar din vremea Ligii, pe nume Guillaume du Vair, publică un *Trăite de Veloquence franqaise et des raisons pourquoi elle est demeuree si basse.* Reminiscenţele greco-latine, stilul pompos şi pedanteria citatelor sînt pentru el semne ale inferiorităţii, care n-ar fi trebuit să se producă într-o perioadă dominată politiceşte de Ligă. Dar aşa cum s-a remarcat de atîtea ori, încetarea vieţii politice o dată cu întărirea puterii regale, menţine primatul epidicticii în oratoria franceză pînă la triumful clasicismului.

Procesul de reabilitare filozofică a artelor mecanice are urmări şi în programele de învăţămînt. Înfiinţînd un colegiu în oraşul său natal, Ricbelieu fixează ca ţintă pregătirea de negustori şi agricultori, nu de *beaux esprits* şi *libertins.* De aceea, disciplinele învăţă- mîntului umanistic sînt neglijate. Jolm Locke vrea ca şcolile să nu mai producă teologi şi profesori-retori, ci oameni de acţiune, negustori, industriaşi, adică oameni de tip nou, care să corespundă epocii de avînt al burgheziei [162]. Chiar călugării de la Port-Royal, ca adversari ai iezuiţilor, simt nevoia să impună limba maternă în învăţă- mînt şi să dea prioritate elinei în dauna latinei, ceea ce spune destul de mult. Totuşi, să nu uităm că pe la 1802 filozofia se preda în Franţa tot în limba latină!

în acest context caracterizat de o radicală mutaţie a idealului formativ, ideile lui Castiglione, Gracian, Faret sau Bartoli, pentru care *saggio* este sinonim cu *uomo di lettere, cui il lungo e rotto intendere abbia raffinato la mente e purgato il discorso dalia feccia di quei bassi sensi e dalia terra vile di quegli affetti che in noi sentono del brutale,* sînt cu totul desuete; lumea este alta, educaţia trebuie să fie şi ea alta. Care putea fi destinul retoricii într-un astfel de climat?

Deşi păstrată în mai toate programele de învăţămînt ale epocii, Tetorica este departe de a ocupa locul de odinioară, cum se poate vedea cel mai bine din calităţile pe care marele Comenius dorea să le dezvolte la elevii săi : *sapienter cogitare, honeste operări, loqui argute.* în această formulă

---

162 **Ideea de bază a lucrării sale *Thoughts concerning edacation,* din 1693.**

nu mai întîlnim nimic care să reamintească vechiul ideal formativ. Prima calitate este „gîndirea înţeleaptă”, căreia îi urmează „munca cinstită”. Şi dacă ne amintim că învăţămîntul pe care îl avea în vedere Comenius se adresa tuturor, deducem cu uşurinţă profunda înnoire care se anunţă. Cît despre *loqui argute,* trebuie să remarcăm că este plasată la urmă şi că este total străină de formula *bene dicere,* de rigoare pînă atunci. Ideea pe care o sugerează formula *loqui argute* este aceea de comunicare corectă, lămurită, care n-are nevoie de adaosuri seducătoare în vederea obţinerii persuasiunii. Tendinţa de a exclude retorica din actul comunicării presupune înţelegerea gramaticii ca îndrumător unic al exprimării. Şi pe măsură ce burghezia devine, din clasă „în sine”, o clasă „pentru sine”, deprecierea retoricii se va accentua.

în gîndirea pedagogică, care trebuie înţeleasă şi ca o aplicare practică a concepţiilor gnoseologice ale unei epoci, apare o opoziţie nouă. Ea reaminteşte, dar pe alt plan, opoziţia *ratio-oratio,* «are simbolizează conflictul milenar dintre filozofie şi retorică.*Huma- niora studia,* adică disciplinele liberale, în care cele literare aveau rolul principal în „ameliorarea” sau „umanizarea” individului, sînt opuse disciplinelor pe care „realitatea” vieţii le impunea ca principale, în deplină concordanţă cu aspiraţiile spre putere ale burgheziei. *Realia studia* grupează obiecte de învăţămînt cerute de ridicarea muncii la rangul de mijloc cvasiobligatoriu de viaţă. Ceea ce se cere acum este să ştii *să produci* într-o ramură oarecare, nu *să vorbeşti* elegant despre o serie de subiecte care n-au nici o importanţă pentru problemele practice pe care le ridică viaţa. Limbile clasice, poetica, retorica etc. devin instrumente de cultivare a „apa- renţei” şi alcătuiesc ceea ce se numeşte acum „educaţia formalistă” *(Formalbildung).* Disciplinele „realiste”, care încearcă să le elimine, alcătuiesc baza educaţiei noi, care, în limbajul vremii, se numeşte „educaţie realistă” *(Realbildung).*

Explicaţia terminologiei de mai sus trebuie, credem, pusă şi în legătură cu perpetuarea şi accentuarea concepţiei străvechi, după care limba n-ar fi altceva decît „forma” unui conţinut pe care îl alcătuiesc ideile. De aceea, disciplinele care studiază limba — gramatica, retorica, poetica — nu sînt decît discipline ale formei.

Desigur, la început, reabilitarea muncii manuale are o motivare mai degrabă etică decît economică. Clasele avute n-au nevoie de această activitate decît ca exerciţiu fizic şi preîntâmpinare a viciilor, a lenei etc., aşa cum o motivau şi „instituţiile" medievale destinate clericilor. Semnificativă pentru această fază de tranziţie este lucrarea lui Joseph Priestley, intitulată *An essay on a course of liberal education or civil and active life,* din 1764. *Liberal education* este destinată, bineînţeles, nobililor şi îmbogăţiţilor; pentru ceilalţi, Priestley vorbeşte de *business of active life,* care nu mai are nici o legătură cu pio? KpaxTLxoţ recomandată în antichitate de către retori, ca adversari ai filozofilor.

Revoluţia din 1789 determină o radicală orientare spre motivarea economică a studiilor reale. Numeroşi nobili au fost nevoiţi să-şi cîştige pîinea în exil muncind cu braţele, făcînd comerţ sau dînd lecţii de scrimă, dans, maniere elegante etc.; de asemenea, instabilitatea care ameninţă situaţia materială bună în capitalism contribuie la impunerea pregătirii practice şi pentru îmbogăţiţi, pentru a putea face faţă eventualelor prăbuşiri.

Opoziţia dintre cele două direcţii de educaţie devine acută şi intră şi în conştiinţa publicului larg. Ca şi Platon sau Aristotel, Helv^tius îşi dă seama că problema educaţiei este o problemă politică, în sensul că stabilitatea unui regim este garantată şi de pregătirea care se dă noilor generaţii[163]. Chiar partizanii educaţiei umanistice simt nevoia de a-şi adapta programele la spiritul înnoitor al vremii. Limbile moderne sînt introduse ca materie de învăţământ; ordinul oratorienilor, specializat în predicaţie, caută să-şi însuşească monopolul educaţiei deţinut de iezuiţi, ameliorînd metodele pedagogice, organizînd cu mai multă îndrăzneală şcolile şi programele, pentru ca, în 1763, să impună, întâi în colegii, pe urmă în universitate, învăţarea retoricii pe baza autorilor francezi.

Prin cardinalul de B6rulle, prin Sdnault, Claude de Lingen- des, Mascaron, Terrasson şi, mai ales, Massillon, „stilul" oratorienilor elimină stilul tradiţional, ciceronian, în care Bossuet se ilustrase cu dezinvoltură. O analiză a procedeelor acestor predicatori duce la concluzia că

163 **Cf. Helvitius, *De l'esprit,* Disc. IV, cap. XVII.**

„asianismul” este din nou repus în circulaţie. Explicaţia n-o putem găsi decît în cauzele care au dus la deprecierea regulii, la exaltarea „ingeniumului” şi, în sfîrşit, la constituirea esteticii sentimentului.

Pentru prima dată, noua treaptă a luptei pentru educaţie este dezvăluită de către un modest pedagog bavarez, F. I. Niethammer, care în 1808 publică lucrarea intitulată *Der Streit des Philantropis- mus und des Humanismus in der Theorie des Erziehungsunterrichtes unserer Zeii*[b]. Prin „filantropism”, Niethammer înţelege educaţia realistă făcută în şcolile speciale. Faptul că a recurs la un termen grecesc pentru a-1 opune umanismului este semnificativ. în aria culturii germanice a timpului, dominată de ideile Reformei, Roma şi limba latină însemnau catolicism. Chiar clasicismul care se dezvoltă în această arie este antilatin şi antiretoric, iar modelele pe care le preferă sînt cele greceşti.

Deprecierea învăţămîntului literar-retoric va merge crescînd. Către sfîrşitul secolului, Renan însuşi va face ceea ce un critic literar a numit „genuflexie în faţa ştiinţei”. Făcînd o comparaţie între pregătirea ofiţerului francez şi a celui german care s-au înfruntat în 1870, el constată că primul ştie multe lucruri frumoase, dar inutile, pe cînd adversarul său ştie în special lucruri necesare, şi tocmai din această cauză a ieşit învingător. Educaţia prea literară a naţiunilor catolice este criticată, iar retorica prezentată drept „singura eroare a grecilor”. Cultura retoricizantă a naţiunilor catolice va fi întotdeauna o sursă de inferioritate în faţa celor protestante : „Naţiunile catolice care nu se reformează — scrie el — vor fi întotdeauna bătute de către cele protestante”[164] [165]. Şi este clar de ce „reformă” este vorba în concepţia acestui filozof care face „genuflexii în faţa ştiinţei”.

Antiretorica burgheziei în ascensiune, care se manifestă în orientarea programelor sale de învăţămînt spre cultura realistă, are cea mai organizată fundare în acţiunea marilor filozofi ai timpului. în primul rînd se impune atenţiei opera

---

164 **Această lucrare este citată azi doar pentru faptul că ar oferi prima atestare a termenului,,umanism”. Totuşi, după o recentă descoperire a lui *Eugenio Garin,* termenul circula încă din 1512 (cf. *Medioevo e Rinascimento,* op. cit., p. 7, nota 2).**

165 ***Discours et confirences,* p. 97, 109, 130.**

lui Bacon de Verulam, care completează fundarea aristotelică a ştiinţei pe silogism cu a sa teorie a inducţiei, pentru ca în problema care ne interesează să se situeze atît la antipodul tradiţiei scolastic-medievale cît şi la acela al tradiţiei renascentiste. Desăvîrşind critica orientării silogistice, aspect pus în lumină în măsura cuvenită de către mai toţi cercetătorii operei sale, Bacon ţinteşte oarecum şi mai sus, spre compromiterea metodei retorice, pe care umaniştii încercaseră să o fundeze ca gnoseologie şi teorie a comunicării, este drept, mai puţin rebarbativă decît cea silogistică, dar tot atît de dăunătoare, căci, în fond, între ele nu era decît o deosebire de stil. Aprecierea platonismului ca „filozofie retorică şi cu fumuri" este o mărturie semnificativă, deşi principalele sale lovituri se îndreaptă împotriva aristotelismului. Ea ne face să înţelegem mai bine cauzele care l-au determinat să maltrateze retorica în *Partitiones scientiarum,* precum şi poziţia sa faţă de umanismul retoricizant.

în clasificarea ştiinţelor pe care Bacon o realizează cu *Partitiones scientiarum*[166], criteriul trihotomic are în vedere facultăţi ca : *memoria, phantasia* şi *ratio.* Ultima reaminteşte, este drept, de a treia diviziune tradiţională a filozofiei la greci, în care, după Cicero şi Seneca, intra *de disserando et quid verum quid falsum judicando,* dar cu deosebirea importantă pe care o vom arăta. Din *ratio* decurg trei grupuri de ştiinţe : *ars inveniendi, ars retinendi* şi *ars tradendi,* care cuprinde literatura, gramatica şi retorica. Această disciplină devine deci ultima subdiviziune dintr-o diviziune de gradul trei a facultăţii *ratio,* ceea ce spune mult. Dar Bacon nu se mulţumeşte numai cu atît. O bună parte din atribuţiile retoricii sînt trecute pe seama unei discipline numite *doctrina de methodo sermonis sive prudentia traditivae.* Definită ca *doctrina de illustrare sermonis,* retorica redevine un fel de stilistică a prozei, aşa cum deja fusese în evul mediu, cînd purta cîteodată numele de *ars ornandi.* Domeniul său de cercetare este *colori boni et mali,*

166 **Este clar că Bacon a împrumutat criteriul lui Juan Huarte, din *Examen de ingenios,* care a circulat mult, fiind tradus în franceză încă din 1580. „El doctor" clasifică ştiinţele pe baza celor trei facultăţi: *memoria* (gramatica, limbile, teologia pozitivă, cosmografia etc.), *înţelegerea* (medicina teoretică, dialectica, filozofia naturii), *imaginaţia* (matematica, arta militară, poezia, elocvenţa, artele frumoase, medicina practică etc.).**

antitheta rerum şi *formulae minores orationum.* Pînă aici, retorica, în concepţia lui Bacon, reprezintă o reîntoarcere la tradiţia lui Beda Venerabilul, deosebit de persistentă în Anglia, după cum rezultă din cercetările recente ale lui Howell. Dar fără legături cu poetica — disciplină decurgînd din *phantasia —,* retorica lui Bacon reprezintă ceva neaşteptat.

Trebuie să reţinem că în concepţia lui Bacon, retorica n-are legături nici cu *doctrina civilis,* căreia i se atribuie domenii retorice prin tradiţie, ca : *doctrina de conversatione, doctrina negotiis* şi *doctrina de imperio sive respublica.* Cu alte cuvinte, între studiul dreptului, al doctrinelor politice, al retoricii uzual-mondene, al eticii, nu mai este nici o legătură. Sursa acestei separaţii trebuie căutată în antiretorica arabilor, mai precis la Al Farabi (+950), foarte cunoscut în Europa şi adesea citat şi de Bacon [167]. De aceea, nu credem că s-ar putea vorbi de „contribuţiile" lui Bacon la teoria retoricii, cum socoate K. R. Wallace, ci mai degrabă de cea mai serioasă atitudine antiretorică de pînă acum. Căci, menţinînd retorica printre „ştiinţele" enumerate în *Partitiones,* Bacon nu face decît să dea o oarecare satisfacţie tradiţiei şi să profite de ocazie pentru a o desfigura complet[168]. Atitudinea sa faţă de retorică este în deplină concordanţă cu filozofia utilitaristă pe care o promovează, după cum recrudescenţa retorică de tip „formulary", corespunzătoare nevoilor burgheziei, dovedeşte deprecierea, cel puţin în faţa publicului larg, a retoricii tradiţionale de tip „ciceronian"[169] [170].

Din alte pasaje, puse în lumină cu multă competenţă întîi de K. R. Wallace şi apoi de Paolo Rossi[u], rezultă că

---

167 **Cf. Jamal Mouhasseb, *op. cit.,* p. 55 — 56.**

168 ***Bacon's conception of rhetoric* şi *Bacon's contributions in the theory of rhetoric,* citate de Howell.**

169 **O dovadă este succesul de care s-a bucurat tratatul de „formulary", publicat de Richard Rainolde in 1563 şi, mai ales, *Transitionum rhetoricarum formulae in asum scholarum* de John Clarke (1628), şi *Formule oratorie* (1629).**

170 **K. R. Wallace, *Francis Bacon on Communication and Rhetoric,* Chapel Hill (North. Car., 1943 ; Paolo Rossi, *Francesco Bacone, Dalia magia alta scienza,* Bari, Laterza, 1957. Wallace a adus unele completări in mai multe studii, dintre care amintim recentul *Fr. Bacon on Unterstanding, Reason and Rhetoric,* „Speech Monographs", XXXVIII, 2, 1971, important pentru înţelegerea noţiunii de *imaginative reason* din aparatura ba- coniană.**

atitudinea lui Bacon faţă de retorică este oarecum contradictorie, căci în *De aug- mentis* îi atribuie rolul de „logică comună", care să secundeze „logica ştiinţifică". Ea reglementează raţional domeniul imaginaţiei şi al pasiunilor, aşa cum logica cealaltă reglementează pe acela al intelectului. Ca atare, îi revine sarcina de a oferi o tehne a respingerii sofismelor retorice şi de a împiedica efectele nocive pentru cunoaştere şi comportament ale aşa-ziselor *praestigia verborum,* adică abilitatea verbală aptă să creeze false imagini şi să tulbure voinţa : *the duty and office of rhetoric is to apply reason to imagination for the betten moving of the will.* El şi-a dat seama că limbajul „ştiinţific" caracterizat de concizie şi precizie, nu este eficace în domeniul eticii, de aceea dă dreptate lui Cicero, care ridiculiza pretenţia stoicilor de a obţine prin sentenţe şi adagii adeziunea la anumite precepte şi comportamentul care le corespunde. Retorica ar fi o *tehne* a ceea ce el numeşte *seconde reason,* care pare că anticipează *l'esprit de finesse* din terminologia pascaliană; dar o *tehne* care n-are nimic comun cu teoria comunicării. Şi dacă ea este strîns legată de etică şi psihologie, ea n-are de fapt funcţia de logică a valorilor, a probabilului şi a plauzibilului, cum fusese concepută de Aristotel, şi nu tinde la adeziunea liberă, ci la convingerea constrîngătoare şi la certitudine, ceea ce este incompatibil cu problematica eticii. Este, desigur, un progres faptul că pentru el retorica nu mai e o *art of spealcing finley,* menită să ofere comunicării nude plusul pe care autorii imediat anteriori — Puttenham, Fenner, Sherry — îl numeau *garnishing,* adică ornare. Dar nu e mai puţin adevărat că poziţia sa este contradictorie, iar în partea ei valoroasă, departe de adevărata esenţă a retoricii.

Antiretorica lui Descartes este mult mai adînc motivată, deşi fundată pe cîteva erori care ne uimesc azi. Interesul său pentru ştiinţele exacte l-a îndreptat spre găsirea unei „metode" total deosebite de cea discursivă promovată de filozofia retoricizantă. Teoria cunoaşterii pe care o elaborează este axată pe criteriul *evidenţei,* mai precis al *clarităţii* şi *distincţiei noţiunilor.* „Tot ce nu este decît verosimil trebuie socotit aproape fals", scrie el în *Discours de la methode.* Cu alte cuvinte, evidenţa, ca notă distinctivă a raţiunii, nu permite decît o singură metodă, aceea a *demonstraţiei „more geometrico",* care nu se exercită decît

asupra ideilor clare şi distincte, excluzînd domeniul larg al verosimilului şi al probabilului, care cer *metoda deliberării* şi *a argumentării.*

Pasajul următor este şi mai semnificativ pentru problema care ne interesează: „Ori de cîte ori doi oameni care vorbesc despre acelaşi lucru, emit judecăţi contrarii, este sigur că unul dintre ei se înşală; ba mai mult, nici unul nu stăpîneşte adevărul, căci dacă el ar avea o părere clară şi distinctă, ar putea să o expună în aşa fel încît ar sfîrşi prin a-i forţa adeziunea *(preopinentului)".*

Aşadar, domeniul cunoaşterii este limitat la aria evidenţei raţionale, iar comunicarea roadelor cunoaşterii la acela, tot atît de restrîns, al demonstraţiei. Pentru retorică, adică pentru fapte care scapă evidenţei, nu există nici un loc şi, ca urmare, nici metoda argumentării, pe care o organizează această disciplină, nu-şi mai are justificarea. „Cei care au o judecată mai puternică şi care îşi digerează mai bine ideile pentru a le face clare şi inteligibile vor putea întotdeauna să obţină mai bine adeziunea la tezele lor, chiar dacă n-ar vorbi decît în *bas breton* şi dacă n-ar fi învăţat niciodată retorica".

Citatul de mai sus este semnificativ şi pentru condamnarea noţiunii de *ars* în general. Eegulile poeticii şi ale retoricii se adeveresc inutile. Singura garanţie a reuşitei literar-artistice este înzestrarea naturală, sau *ingenium.* „Există în noi, ca într-un silex, germeni de ştiinţă, pe care filozofii îi extrag prin raţionament, iar poeţii îi fac să ţîşnească şi să strălucească şi mai mult prin imaginaţie". Ideea înzestrării naturale este şi mai clar formulată pentru studiul matematicii, dar trebuie reţinută ca valabilă şi pentru domeniul literar-artistic, căci nimic nu ne îndreptăţeşte să presupunem o restricţie : *Omnes autem homines ad eam apti non sunt, sed requiri- tur ad id ingenium mathematicum, quodque usu poliri debet.* Deci nu toţi sînt apţi, şi „fără să ai mai multă înzestrare decît cei mulţi, nu trebuie să speri că vei putea realiza ceva extraordinar în domeniul ştiinţelor umane", adaugă Descartes, prescriind totuşi efortul de adîncire a acestei înzestrări deosebite : *augetur ingenii capacitas* şi *ingenii amplificări conceptum.* Numai cu această ultimă adăugire Descartes poate fi socotit ca părinte al clasicismului francez, ceea ce este, credem, destul de puţin

pentru a merita o astfel de titulatură[171].

Lăsînd la o parte paradoxul, oarecum aparent, pe care îl conţine opera de tinereţe, care este *Regulae ad directionem ingenii,* trebuie să admitem că sublinierea înzestrării naturale este, în fond, o condamnare a logicii scolastice, căreia i se reproşează sterilitatea. Numai pe baza metodei demonstrative nu ajungem la descoperirea unor adevăruri noi, ci numai la întărirea celor deja ştiute. De aceea, logica veche trebuie completată printr-o logică nouă, creatoare, care este *euristica* sau *ars inveniendi.* „Invenţia", mai precis inventivitatea în logică, are nevoie de înzestrare naturală sau *ingenium.* Dar felul în care Descartes înţelege această facultate este departe de noţiunile asemănătoare, ca *furor poeticus, creativita* şi *ingegno,* care circulau în Renaştere. Pentru Descartes, *ingenium* nu implică dicteu divin, ci simplă înzestrare care s-a adîncit prin efort, dovedindu-se astfel capabilă să descopere adevăruri noi. Euristica completează logica veche cu un mănunchi de reguli necesare găsirii acestor adevăruri. Rolul retoricii este deci nul, căci elocvenţa, ca şi poezia, este *plutăt don de Vesprit* (adică al înzestrării naturale) *que fruit de Vetude* [172]. Ar mai rămîne pentru retorică cel mult funcţia de „expedient pedagogic", cum va zice Croce, căci aşa cum rezultă din *Regula* II, X, X, dialectica însăşi este trecută pe seama retoricii, fiindcă „exercită mintea copiilor stimulînd emulaţia" în controverse.

Poziţia lui Descartes faţă de retorică izvorăşte dintr-o eroare a cărei dezvăluire a dus la reabilitarea actuală a acestei discipline. Meritul revine lui Ch. Perelman, despre

---

171 **Ne referim la cunoscuta teză a lui E. Kranz, *Essai sur l'esthdtique de Descartes ttudite dans Ies rapports de la doctrine cartesienne avec la littirature franfaise au XVII-e sitele,* Paris, 1882. Reamintim că lucrarea Iui Daniel Mornet referitoare la rolul retoricii tn fixarea principalelor caracteristici ale literaturii franceze, expusă în *Histoire de la clarii franfaise,* Paris, 1929, n-a întîmpinat decît obiecţii de detaliu. Totuşi, un Pierre Garai reia teza lui Kranz, prezentînd-o ca valabilă cel puţin pentru literatura engleză *Le cartisianisme et le classicisme anglais,* în „Revue de lit. comparie", 1957, n. 3, p. 373-388).**

172 **Vezi studiul *La resistance au urai et le probleme cartisien d'une philosophie sans rhitorique* de H. Gouhier, cuprins in volumul *Retorica e barocco,* citat mai sus, la p. 85 — 97; de asemenea, studiul lui G. Nador, *L'imporlance de la doctrine heuristique dans la philosophie de la science,* in „Dialectica", Neuchâtel, voi. 16,1962, nr. 1, p. 25 — 39, precum şi Preti, *op. cil.,* p. 102 — 116.**

care vom vorbi pe larg în partea finală a acestui studiu. Această eroare constă în limitarea eficienţei raţiunii umane la domeniul evidenţei. Ignorînd tot ceea ce iese din limitele evidenţei, Descartes lasă un domeniu larg pe seama întîmplării şi a iraţionalului. Aristotel intuise această primejdie cînd fundase retorica drept „antistrofică" a dialecticii. Şi tocmai pentru aceste motive el nu-şi limitează cercetarea numai la probele analitice. Alături de ele, el studiază şi pe cele dialectice, pentru ca alături de cele cu caracter necesar să studieze şi categoria probelor utile reglementării raţionale a verosimilului şi a probabilului. Cercetarea l-a dus deci nu numai la formularea metodei *demonstraţiei,* ci şi la aceea a *deliberării,* care presupune absenţa evidenţei în unele cazuri pe care le oferă viaţa. Ca atare, cunoaşterea raţională se extinde şi la domenii care scapă demonstraţiei şi probelor necesare tocmai prin *argumentarea* pe care o organizează retorica. întrepătrunderea psihologiei cu logica nu era înţeleasă ca o diminuare a eficienţei raţiunii, ci, dimpotrivă, ca o sporire a ei, ca o lărgire a cîmpului de activitate.

Acest lucru n-a fost înţeles în evul mediu, şi, după detaliile pe care le aduce Gilson, în constituirea cartezianismului intră multe elemente, deci şi erori, medievale. Nici în Renaştere nu s-a înţeles acest lucru, şi numai astfel ne putem explica de ce retorica acestei epoci tinde spre poziţia de „analogă" a poeticii, nu a dialecticii, fenomen pentru care noi am întrebuinţat termenul de „literaturizare". Cu alte cuvinte, *retorica rămîne doar o tehnică a vorbirii elegante, nu şi convingătoare, căci persuasiunea nu mai interesează. Şi fiindcă eleganţa căutată a comunicării poate împiedica procesul de clarificare şi distingere a noţiunilor, retorica se adevereşte a fi şi dăunătoare, nu numai inutilă.*

Antiretorica lui Descartes se continuă cu Spinoza. Pentru acest „cartesianus exageratus" cum îl numeşte Leibniz, ostilitatea faţă de retorică izvorăşte din sumara filozofie a limbii pe care o înfăţişează în mod ocazional în unele capitole din *Etica,* din *Cugetările metafizice* şi din *Despre reforma înţelegerii.* Limba, afirmă Spinoza, este o creaţie arbitrară a vulgului, „care a născocit primul cuvintele pe care, ulterior, le-au folosit şi filozofii". Cuvintele nu sînt

decît „denominaţiuni extrinsece ale lucrurilor, care nu le pot fi atribuite decît în mod retoric". Facultatea din care ele izvorăsc este imaginaţia, nu raţiunea. De aceea, limba este un mijloc cu foarte multe imper- fecţii, iar cuvintele — instrumente mai mult decît relative. Nici nu se poate eroare mai mare decît cea comisă de „filozofii interesaţi de cuvinte sau gramatică", afirmă el, înţelegînd prin aceasta filozofia retoricizantă tradiţională.

Admiţînd comunicarea ca unica funcţie a limbii, deşi Platon identificase pe lingă cea dialogală şi una monologală, asupra căreia stoicii vor medita îndelung, Spinoza nu reţine nici speculaţiile care, în Renaştere, restabiliseră raporturile dintre *ratio* şi *oratio.* Comunicarea spinoziană este o comunicare nudă, pur gramaticală, care redă ideea fără a participa cu nimic la geneza ei. Tot ceea ce apare ca adaos la această comunicare pură, pe care Martine dintr-o comedie a lui Moliere o numeşte *parler tout dret,* reprezintă pentru Spinoza o piedică. Ca atare, în concepţia lui Spinoza retorica nu-şi găseşte justificarea nici măcar ca legislator stilistic al comunicării; cît despre completarea demonstraţiei *more geometrico* prin argumentaţie, nici nu poate fi vorba[173]. Dacă pentru Bacon însuşi comunicarea brahi- logică şi sentenţioasă era ineficace într-un domeniu cum este acela al eticii, pentru Spinoza această modalitate este perfecţia însăşi, de unde *Etica* sa demonstrată *more geometrico.* Domeniul opinabi- lului este cu totul inferior şi n-are un specific pe baza căruia s-ar putea elabora o *ttfine* aptă să-l reglementeze raţional, căci nu conţine nici un fel de adevăruri teoretice. Şi ceea ce el a spus despre religie este valabil, în sistemul său, pentru întreg domeniul axiologiei.

Indigenţă filozofiei limbajului apare deci ca o cauză importantă a antiretoricii multora dintre marii filozofi de după Renaştere, după cum înflorirea preocupărilor despre originea şi funcţiile limbii au avut, întotdeauna, drept rezultat un reviriment retoric. Orientarea spre practică şi lucrativitate, obsesia supremaţiei ştiinţelor exacte şi a metodei demonstraţiei determină renunţarea la o bună parte din observaţiile privind limba şi funcţiile ei. Ideologii burgheziei în ascensiune ajung să regrete promovarea limbilor naţionale ca limbi ale ştiinţei, şi să se gîndească la modalitatea de a anula această „babelizare" prin

173[11] **Cf. *Cogit. met.,* I, cap. VI.**

confecţionarea unei limbi *universale* sau *filozofice,* lipsită de defectele aşa-ziselor limbi „naturale”. Latina nu mai putea fi reinsta- urată, dar o limbă care să exprime cu claritate, precizie şi rapiditate ideile tuturor oamenilor era foarte posibilă. Se pare că ideea aceasta i-a venit întîi lui Bacon, apoi lui Descartes, dar cel care a propus-o răspicat a fost Mersenne, coleg şi prieten al acestuia. Totuşi, astfel de preocupări erau sortite să înflorească în mod deosebit în ţara în care burghezia se afirmase cu mai multă forţă, adică în Anglia. în 1661, George Dalgamo publică o Ars *signorum vulgo character uni- versalis et lingua philosophica,* iar John Wilkins *Essay Toward a Real Character and a Philosophical Language,* în 1668, în care utilitarismul merge pînă la absurd, căci complexitatea gramaticii limbilor „naturale” şi bogăţia lor lexicală este denunţată drept cea mai mare piedică în calea progresului. O astfel de limbă „universală” şi „filozofică” ar avea ca rezultat „debabelizarea”, adică anularea pedepsei pe care Dumnezeu a dat-o oamenilor atunci cînd au construit tumul lui Babei, moment care, în concepţia biblică, ar coincide cu diversificarea limbii unice de pînă atunci. Este de la sine înţeles că într-un astfel de climat ideologic, retorica nu mai putea fi admisă nici măcar ca disciplină literară. Cel mai concludent exemplu în acest sens îl oferă antiretorică lui John Locke.

Pentru acest filozof, cunoaşterea nu îmbrăţişează decît adevăruri vizibile şi sigure — *knowledge being to be had only of visible certain truth.* Ca atare, limba nu poate avea decît funcţia de comunicare elementară, riguroasă şi eficace prin însăşi evidenţa adevărului comunicat ; termenii figuraţi şi aluziile nu sînt decît imperfecţii ale limbii şi „adevărate abuzuri” din partea celor care recurg la astfel de imperfecţii. „Dacă vrem să reprezentăm lucrurile aşa cum sînt, trebuie să recunoaştem că în afară de ordine şi precizie, orice artă a retoricii, toate aplicaţiile artificiale şi figurate care se fac cu ajutorul cuvintelor după regulile inventate de elocvenţă, nu servesc la altceva decît să insinueze în minte idei false şi să stîrnească pasiunile alterînd cu. aceasta judecata”.

Dar ceea ce este şi mai grav, constată filozoful nostru, este aprecierea generală a unor astfel de arte falacioase, căci „este clar că oamenilor le place să înşele şi să fie înşelaţi, deoarece retorica, acest puternic instrument al erorii şi înşelăciunii — *that powerful instrument of error and*

deceit — are profesori plătiţi, este predată oficial şi a fost întotdeauna deosebit de respectată în lume". Antire- torica acestui filozof se încadrează într-o condamnare fără echivoc a artei, căci pentru el, poezia este pe acelaşi plan cu „viciul jocului", iar timpul acordat învăţării muzicii sau picturii este timp pierdut, care ar fi putut fi întrebuinţat pentru lucruri mai de preţ [15].

Enciclopedismul va continua această condamnare. în clasificarea ştiinţelor pe care Diderot o realizează pe baza aceleia propuse de Bacon, retorica este înregistrată ca „artă sterilă". „Vom omite retorica — scrie Diderot în discursul preliminar al *Enciclopediei* — fiindcă din ea nu decurge nici ştiinţă, nici artă, afară poate de panto- mimă, de gest, şi din gest şi voce declamaţia".

Nici Kant nu aduce ceva nou împotriva retoricii: *„...Ars oratoria,* întrucît reprezintă arta de a utiliza slăbiciunile omeneşti pentru a satisface interese personale — oricît ar fi ele de bune —, nu merită nici o consideraţie — *gar keiner Achtung wiirdig".* înflorirea retoricii, după el, atinge punctul maxim tocmai în momentul de decădere morală şi politică a societăţii antice.

Dar nu numai retorica merită dispreţul care o urmăreşte. Elocvenţa însăşi nu mai înseamnă mare lucru şi, făcînd distincţie între „plăcerea pură", pe care i-o produce lectura poeziei, şi plăcerea impură „amestecată cu sentimentul dezagreabil că este vorba de o artă perfidă", pe care i-o produce lectura marilor oratori, Kant reia, fără referinţe directe, argumentele prea cunoscute ale antiretoricii antice[174 175 176 177]. Este vorba de critica retoricii ca „procedeu vizibil", cuprinsă în formula *ne ars appareat* din retorica dedicată, probabil de Cornificiu, lui Herennius, sau *dissimulare eloquentiam* din formula ciceroniană.

Ca dovadă că filozoful din Kdnigsberg, în acord cu ideile timpului său asupra retoricii, n-a considerat necesar să insiste mai mult asupra acestei discipline, este şi neglijarea

---

174 **Textele citate sau rezumate sînt din *Essay concerning human understanding,***

175**III, X şi *Toughls concerning education,* cap. 179, 189, 197, 203. O excelentă prezentare de ansamblu a poziţiei lui Locke oferă Luciano Anceschi, *Tre studi di estetica,Milano,***

176**Mursia, 1966, p. 30 — 56.**

177 ***Kritik der Urteilskraft,* voi. V, Berlin, ed. Cassierer, 1922, p. 402 — 403 şi nota.**

raporturilor dintre logică şi psihologie, care ar fi permis sesizarea distincţiei dintre *convingere* .şi *persuasiune.* într-unul din primele capitole ale *Criticii raţiunii pure,* convingerea este definită ca proces cuprinzînd simultan un grup de indivizi, iar persuasiunea ca proces care se exercită numai asupra unuia singur. în altă parte, observaţia de mai sus este adîncită printr-o raportare la „adeziune" sau „credinţă" *(Furwahrhalten) :* „Dacă adeziunea nu-şi are raţiunea decît într-o calitate particulară a subiectului, atunci se numeşte persuasiune. Ea trebuie înţeleasă ca «certitudine subiectivă ». Cercetarea ei nu are alt scop decît identificarea gradului în care acordul cu obiectul permite stabilirea adevărului. Ea nu este valabilă decît pentru mine, nicidecum în afara mea. Nu pot *să afirm* nimic, adică nu pot să enunţ nimic ca judecată necesar valabilă pentru fiecare, în afară de ceea ce produce, în mine, convingerea. Pot să-mi păstreze convingerea mea personală (persuasiunea) dacă mă simt bine cu ea, dar nu pot şi nici nu trebuie să o fac valabilă în afara mea"[17].

Nici amplele consideraţii ale lui Hegel nu aduc lumină în justificarea condamnării retoricii. în *Estetica* sa, el se străduieşte să precizeze diferenţa dintre poezie şi elocvenţă, pe care cei vechi o reduseseră la diferenţa dintre metru şi proză. Poetul creează liber de orice scop în afara artei. Oratorul activează mai mult sub imperiul necesităţii extraestetice. „Pentru toate aceste motive, ideea de elocvenţă trebuie căutată nu în libera organizare poetică a operei de artă, ci mai degrabă în simpla conformitate cu un scop anumit". După el, regolis- tica retorică a avut o influenţă nefastă în dezvoltarea artei cuvîntului la unele popoare, şi citează cazul latinilor. Dacă la Cicero se mai păstrează încă unele urme de sinceritate, la Vergiliu şi Horaţiu „arta se face simţită ca ceva artificial, în care totul este reflecţie şi calcul"[18].

Nu socotim necesar să extindem exemplificarea noastră. Ne-am oprit la cele mai semnificative poziţii faţă de retorică în epoca de ascensiune a burgheziei, cu speranţa că am reuşit să punem în lumină neînţelegerea rostului acestei discipline în gîndirea antică, precum şi cauzele care au făcut ca între ea şi filozofie să înceteze orice legătură.

Există totuşi o excepţie care învederează că domeniul retoricii a fost intuit cu destulă siguranţă, dar pentru

motivele arătate, era imposibilă redescoperirea acestei discipline ca organizatoare a teoriei argumentaţiei. Ne referim la Blaise Pascal, una dintre personalităţile cele mai marcante ale secolului XVII, pe care filozofii îl socot mai mult teolog, teologii mai mult matematician, iar matematicienii mai mult diletant de geniu decît matematician în sensul riguros al termenului. Ţinta sa era să scrie o apologie a religiei catolice, a cărei criză se accentuase în mod îngrijorător pentru şefii ei odată cu apariţia liberei cugetări moderne. „La ora actuală — scria Nicole [178] [179] în 1680— marea erezie nu e nici protestantismul nici janzenismul, ci ateismul".

Pentru Pascal, calea cea mai bună era de a scoate problematica religioasă din domeniul *înţelegerii* pentru a o trece în acela al *voinţei,.* fapt care ar fi anulat obiecţiile raţionaliştilor. *Humiliez-vous, raison impuissante, taisez-vous, raison imbecile,* exclama acest gînditor într-o epocă în care exista un adevărat cult pentru raţiune. Cu toate acestea, ca teolog el nu era un mistic în sensul tradiţional al termenului, iar ca filozof era departe de iraţionalism. Pornind de la teoria facultăţilor, atît de actuală în psihologia epocii, şi de la interesul mereu crescînd pentru metodă, el ajunge la identificarea a două tipuri cu însuşiri funciare distincte şi cu preferinţe metodologice riguros corespunzătoare. Primul este *Vesprit de geometrie,* iar al doilea este *Vesprit de finesse.* Deşi terminologia sa este ezitantă, iar unele dintre formulări de-a dreptul contradictorii, se poate afirma că primului tip îi corespunde metoda demonstraţiei, iar celuilalt metoda argumentaţiei — *or de ceux deux methodes, l'une de convaincre, Vautre d'agr ier...* Dar discriminarea pe care o face Pascal nu se limitează la structurile psihologice şi la metodele care le corespund; ea este extinsă şi la obiectul cunoaşterii, de unde eşecul spiritului geometric în domeniul fineţii, şi al spiritului de fineţe în domeniul demonstrabilului : *Ies geometres veulent traiter giomitriquement Ies choses fines, et se rendent ridicules, voulant commencer par Ies difinitions et ensuite par Ies principes, ce qui n'est pas la maniere d'agir en cette*

178 ***Kritik der reinen Vernunft,*** **voi. 3, ediţia citată mai sus, p. 550 şi urm.**

179[w] **G. W. F. Hegel,** ***Ăslhetik,*** **Berlin, Aufbau, 1955, p. 894-896, 910, 911.**

sorte de raisonnement... Afirmaţia aceasta trebuie reţinută şi pentru alte motive. Deşi este un matematician de geniu, precursor în calculul probabilităţilor, strămoş al computerelor şi gînditorul care a iniţiat promovarea discursului matematic ca paradigmă a oricărui discurs raţional, Pascal nu exagerează. Matematizarea începe cu el, dar competenţa ei nu se extinde şi în domeniul „fineţii".

Anumite pasaje din *De Vart de persuader* permit afirmaţia că Pascal a redescoperit unele teze ale retoricii antice. Cea mai izbitoare se referă la ceea ce autorii prearistotelici numiseră *polytropia* : „oricare ar fi obiectul persuasiunii, trebuie să ţinem seamă de persoana căreia ne adresăm, să-i cunoaştem *Vesprit et le coeur,* principiile şi lucrurile la care ţine, după care să observăm în lucrul de care e vorba, raportul dintre el şi principiile pe care persoana respectivă le recunoaşte" etc... Ca şi Aristotel, Pascal şi-a dat seama că domeniul opinabilului — în terminologia sa tot ce ţine de *volonti* şi se reglementează prin *V agrement* — este vast şi deţine un rol important în viaţa socială, dar nu-i recunoaşte demnitatea. Cunoaşterea riguros raţională i se pare singura „naturală", *car on ne devait jamais consentir qu'aux verites demontrees; mais la plus ordinaire, quoi <que contre nature, est celle de la volonte, car tout ce qu'il y a d'homme sont presque toujours emportes d croire non par la preuve, mais par Vagrement. Cette voie est basse, indigne et Strângere...*

Mărturisim că nu cunoaştem nici un studiu consacrat locului pe care retorica îl ocupă în gîndirea lui Pascal şi nu ştim dacă s-a spus ceva în legătură cu ceea ce el ar datora Stagiritului. Ne-am ghidat numai după text, şi dacă n-am fi remarcat ezitările lui în terminologie şi atîtea formulări contradictorii, am fi fost convinşi că el a citit pe îndelete *Retorica* lui Aristotel şi a înţeles-o perfect, dar nu vrea să-şi declare sursa. însă originală sau nu, atitudinea lui Pascal este unică în istoria filozofiei burgheziei în ascensiune şi mai mult decît onorabilă pentru iniţiatorul promovării discursului matematic ca exemplar pentru oricare discurs raţional. Citatul următor, edificator şi pentru ezitările şi contrazicerile lui, întrecb ■orice aşteptare : „Dar *la maniere d'agreer,* adică argumentaţia, este cu mult mai dificilă faţă de metoda convingerii, mai subtilă, mai utilă şi mai admirabilă; dacă nu mă ocup de ea e fiindcă nu mă simt capabil..." El este

convins de posibilitatea unei *tehne* apte să ofere criterii raţionale sigure pentru domeniul care scapă demonstraţiei — *ce n'est pas que je ne croie qu'il y ait des regles aussi sures pour plaire que pour demontrer* —, dar se pare că nu ştie că ea există şi că se cheamă *retorica.*

Cu excepţia lui Pascal, filozofii burgheziei în ascensiune au negat orice legătură a retoricii cu filozofia, iar pedagogii au contestat-o in numele practicismului şi al rentabilităţii ridicate la rangul de criterii majore în cultura epocii. Disciplinei noastre nu-i mai rămînea decît rolul modest de stilistică practică şi de teorie a compoziţiei literare. Dar şi în această ipostază retorica avea să fie aprig contestată, aşa că se cuvine să ne oprim, măcar în treacăt, şi asupra acestui ultim aspect.

Disputa în legătură cu aprecierea valorii literare a eposului homeric a grăbit constituirea *esteticii sentimentului,* care, prin romantism, va da retoricii cea mai puternică lovitură. Pînă pe la sfîrşitul secolului al XVII-lea, Homer era considerat, în conformitate cu tradiţia, drept culmea artei literare. Din analiza procedeelor sale, autorii de tratate de retorică şi poetică au dedus regulile „eterne" ale artei •care garantează, oricui le aplică, reuşita deplină. Dar cunoscuta *querelle des anciens et des modernes* determină o răsturnare totală a acestei atitudini. Se descoperă erori mari în arta lui Homer, iar grecii nu mai sînt socotiţi drept „cei vechi", ci drept reprezentanţi ai fazei incipiente, ai copilăriei umanităţii. Modernii sînt acum cei care merită epitetul de „vechi", iar arta lor, prea rafinată, contrastează neplăcut cu „primitivismul", spontaneitatea", „sinceritatea" şi „genialitatea nativă" a eposului homeric, pe urmă şi cu acelea ale contrafacerii ossianice şi ale folclorului. Se va ajunge să se spună că poezia adevărată este incompatibilă cu orice corpus de doctrină — *l'ignorance et le mepris des lettres sont la veritable origine de la poisie,* scria Simon Pelloutier în 1740. *Regula* este compromisă definitiv, iar tratatele de retorică şi poetică sînt contestate de romantici în numele „libertăţii în artă", care trebuie să dubleze libertatea politică cucerită în 1789. Singura legislaţie pe care Hugo o recunoaşte ca obligatorie pentru arta literară este aceea a gramaticii: *guerre â la rheto- rique et paix â la grammaire.. . JHettons le marteau dans Ies theories, Ies poetiques et Ies systemes.. . II n'y a ni regles ni modeles...*

clama el în *Prefaţa* la *Cromwell,* şi cu aceasta retorica încetează să mai exercite vreo influenţă şi în arta cuvîntului. Consecinţele sînt cunoscute : compoziţiile lui Hugo atît de neîngrijite, „stilul codului civil" exaltat de Stendhal, stilul şi compoziţia cu totul nesupraveghiate în romanele lui Balzac. La drept vorbind, rebeliunea iluministă şi cea romantică sînt îndreptate împotriva deformării retoricii, care din disciplină amplă, cu vederi largi, a fost, din cauze pe care — sperăm — le-am arătat destul de clar, redusă la funcţia de *reţetar tiranic,* care nu face decît să *prescrie* şi să *proscrie,* fără să-şi argumenteze ucazurile. O astfel de tiranie trebuia neapărat răsturnată, dar i s-a zis cam pe nedrept *retorică.*

Au fost, însă, şi exagerări mai mari decît cele care se pun pe seama romantismului. Asocierea retoricii cu arta prea finisată din punct de vedere stilistic şi compoziţional a vechiului regim, a determinat o criză a stilului, care s-a transformat repede în antiliteratură. Teoreticieni ai socialismului utopic nu concepeau arta decît ca purtătoare de idei înaintate; ca atare, angajarea totală implica nu numai dezinteres pentru ceea ce se cheamă „formă", ci chiar ostilitate. Fenomenul s-a manifestat şi la noi, şi după Paul Zarifopol, care s-a referit la el în strălucitul eseu *Despre stil,* meritul reeducării literare a publicului revine lui Vlahuţă, care, „cochetînd evlavios cu tradiţionalismul, a dat model de limbă românească scrupulos corectă, împodobită după o retorică şi o poetică imediat accesibile ştiutorilor de carte, de orice treaptă aproape".

în ciuda compromiterii totale a retoricii şi ca ghid al actului literar, s-au produs semnificative luări de poziţie. în 1829, deci în plină rebeliune antinormativă, Sainte-Beuve scria aceste vorbe de mare bun simţ: „Talentele cele mai libere şi mai originale nu devin perfecte dacă n-au avut o disciplină iniţială, dacă n-au studiat retorica". Mai tîrziu, scriind despre Stendhal, el deplîngea faptul că acest scriitor „n-a avut învăţător şi nici un profesor de retorică, pe care e întotdeauna bine să-l fi avut, chit că mai tîrziu te ridici împotriva lui". Baudelaire, pentru care inspiraţia era *mauvaise conseil- lere,* reia ideea cu mai mult curaj şi, fără să-şi dea seama, redescoperă idei străvechi: „Deplîng pe poeţii care se lasă conduşi numai de instinct; îi consider incompleţi... Tot ce e frumos şi nobil este rezultatul raţiunii şi al calculului". în altă parte, el nota că a hotărît să transforme *ma joie en*

connaissance, reabilitînd astfel conceptul de *sobria ebrietas,* pe baza căruia teoreticienii antici rezolvaseră antinomia *ars-ingenium.* Pentru el, retorica nu este o disciplină barbară, care frînează geniul, ci dimpotrivă, o garanţie a reuşitei operei literare : „... e clar că retoricile şi prozodiile nu sînt tiranii inventate în mod arbitrar, ci o colecţie de reguli cerute de însăşi organizarea fiinţei spirituale. Şi niciodată prozodiile şi retoricile n-au împiedicat originalitatea să se producă cu hotărîre. Contrariul, adică faptul că ele au favorizat dezvoltarea originalităţii, ar fi mult mai adevărat ". Promovînd efortul şi disciplina împotriva concepţiei romantice despre poet — *oiseau bavard, leger, irresponsable, insaisis- sable* Baudelaire devine adevăratul *magnus parens* al poeziei moderne.

Ca filolog, profesor şi critic literar admirator fără rezerve al clasicismului greco-latin şi francez, Nietzsche s-a referit de foarte multe ori la retorică, ba încă, în iarna anului 1872 — 1873 a ţinut un curs de istorie a elocvenţei greceşti. Aceste referiri, de cele mai multe ori aforistice, n-au avut ecou la vremea lor, căci opera nietz- scheană s-a bucurat tîrziu de succes, şi ceea ce este mai semnificativ, întîi ideile sale apte de a fi valorificate din punct de vedere politic, adică elementul cel mai puţin valoros, au reţinut atenţia. Dar astăzi, cînd în Republica Federală a Germaniei mişcarea neoretorică reprezintă una dintre principalele caracteristici ale culturii, numele lui Nietzsche este des invocat, şi cel puţin Walter Jens, autor al unei lucrări de mare ecou *(Von Deutscher Rede,* Miinchen, Piper Verlag, 1969), vede în el un adevărat precursor al înnoirii care se petrece. Nietzsche pleacă de la constatarea că în cultura germană retorica n-a avut nici un rol. Cauza a fost fărîmiţarea politică, care n-a permis constituirea unei metropole şi a unei curţi, apte să impună norme în vorbirea şi scrierea întregii naţiuni.

Urmarea, spune Nietzsche, a fost înrădăcinarea dispreţului pentru convenţie în sensul onorabil al termenului, şi pentru forma îngrijită, care a devenit o caracteristică naţională, dacă nu chiar o infirmitate. ,,Forma are, la noi, germanii, reputaţia de convenţie... şi dacă ea nu e pe faţă hulită, e cel puţin neiubită; mai exact ar fi să spunem că ne este o frică extraordinară de cuvîntul convenţie". De aici absenţa a ceea ce el numeşte *Der grosse Stil.. .Ausdruck des „Willens zur Macht''*[1] *selbst,* în literatura naţională. Cît

despre dezinteresul pentru elocvenţă, Nietzsche afirmă că „germanului îi lipseşte a treia ureche" sau „germanii şi-au pus urechile în sertar", căci ei citesc numai cu ochii, fiind insensibili la farmecul unei fraze bine construite şi bine cadenţate. Parcurgerea literaturii germane este „un adevărat martiriu" pentru cel care are „a treia ureche". Este de reţinut faptul că definiţia pe care o dă retoricii în *Frbhlische Wissenschaft,* este aceea de „îndepărtare de la natură", ceea ce nu este deloc incriminant cum ar părea la prima vedere. Una dintre primele teorii greceşti privind originile culturii, pornea de la lipsurile funciare ale naturii, — KapaXeiTrojievoc TV)<; tputrecoi;, după celebra formulă a lui Polistrate. Astfel de lipsuri, dacă n-ar fi fost învinse de „arte", ar fi menţinut omul în starea de animalitate, şi chiar astăzi omul este socotit ca fiinţă culturală, nu ca una naturală. Definind retorica drept „îndepărtare de la natură", Nietzsche respinge oa inconsistentă acuzaţia că această disciplină a determinat „artificializarea" limbajului: *Es gibt gar keine unrhetorisch Naturlichlceit der Sprache ... die Sprache selbst ist das Resultat von lauter rhetori- schen Kiinsten,* scrie el cu multă îndreptăţire. Este de reţinut, de asemenea, ideea pe care Nietzsche şi-a făcut-o în problema atît de importantă pentru retorică, care este aceea a ornării. Figurile sînt pentru el „însăşi fiinţa limbii" ; ca atare, funcţia lor este logică, nu ornantă : *Alle rhetorischen Figuren (d.h. das Wesen der Sprache) sind logische Fehlschliisse. Damit fängt die Vernunft an.* Afirmaţia nu este lipsită de exagerare. Aşa cum am arătat mai sus, unitatea *idee-expresie* este de natură dialectică, nu mecanică, ceea ce implică şi o oarecare contradicţie între cei doi termeni; de aici posibilitatea ca o figură să aibă uneori mai mult funcţie ornantă decît argumentativă.

Toate aceste luări de poziţie n-au avut nici o înrîurire, căci destinul retoricii ca ghid al faptului literar fusese fixat pentru multă vreme de estetica sentimentului. Nici măcar aşa-zisul clasicism
weimarian, care se manifestă în preajma revoluţiei romantice, n-a reuşit să învioreze retorica. Şi aceasta nu pentru că, aşa cum socotea E. E. Curtius, germanii ar avea pentru ea o „neîncredere înnăscută". Cauzele sînt multiple şi complexe. Ele nu pot fi identificate fără o raportare la anumite aspecte ale istoriei culturii la acest popor. Prima

este, ni se pare, viabilitatea orientării spre *fides,* adică a misticismului teologic, în dauna orientării spre *ratio,* adică a doctrinei care s-a impus în catolicism odată cu succesul thomismului. Reforma, care a stăvilit pătrunderea ideilor Renaşterii în Germania, reînviorează acest misticism. Luther se baza mai mult pe puterea de incantaţie a imnurilor decît pe predicaţia retoricizantă şi, împotriva lui Melan- chthon, privea cu oarecare ostilitate universităţile, filozofia şi învăţământul literar. Este mai mult decît semnificativ criteriul după care el ierarhiza cele trei mari personalităţi ale nordului în acea vreme : *verba sine res Erasmus; res et verba Philippus {Melanchthon}, res sine verbis Lutherus.* Iluminismul şi estetica sentimentului au fost, de asemenea, o altă cauză. Chiar pentru ceea ce Windelband numeşte „a doua Renaştere la germani" sau „umanismul estetic", modelele literare n-au fost cele latine, ci cele greceşti, pe urmă cele engleze sau medieval-germane, căci Roma, francezii sau spaniolii li se păreau prea catolici acestor reformaţi intransigenţi, roşi de adinei complexe de inferioritate naţională.

Revoluţia burgheză din 1789 a declanşat o înviorare importantă a elocvenţei politice, dar nu şi o reabilitare a retoricii ca tehnică a vorbirii convingătoare şi elegante. Parlamentarismului burghez îi corespunde, la început, o înmulţire a tratatelor de retorică, dar nu şi o îmbunătăţire a lor[180]. Fiecare autor vrea să spună „altfel", adică în alţi termeni şi în altă ordine, ceea ce se ştia de multă vreme. Cîteodată, dorinţa de înnoire duce la devieri semnificative. Din *art de parter,* cum fusese definită de oratorianul Lamy, retorica devine *art d'ecrire,* pe care autori abili promit să o predea în foarte puţine lecţii. Fiecare tratat care apare înseamnă şi un succes de librărie, dar disciplina rămîne iremediabil compromisă. în 1828, Richard Whatley ezita să întrebuinţeze termenul *retorică* în titlul tratatului său, căci îl consideră *apt to suggest to many minds an asso- ciated idea of empty declamation, or of dishonest artefice or, at best, a mere dissertation on Tropes and Figures of speech.* Scoasă din învăţământ, retorica supravieţuieşte deformată şi sub

180 **Exhaustive informaţiile pe care le dă Basil Munteanu, *op. cit.,* p. 143 — 171 privind supravieţuirea retoricii In Franţa : manuale, reeditări, traduceri şi mai ales idei care se menţin cu deformări adinei, sub etichete noi, pe care el le numeşte attt de fericit „constante dialectice".**

titluri care n-o mai amintesc întotdeauna: *Die Beredsamlceit* (Thermin, 1814), *Die Kunst der Bede* (Philippi, 1896, H. Wunderlich, 1898), *Beferen- tenfiihrer, Anleitung fur sozialistische Bedner* (E. David, 1907), *ISarte del dire* (Demetrio Ferrari, 1905) sau chiar *Come adornare il mio pen- siero* (A. G. Bertolotti, 1926). în unele titluri, termenul *retorică* apare asociat cu alţii mai onorabili, ca cel de *poetică,* de *stilistică,* ba încă şi cel de *parlament* şi *logică,* cum este cazul celebrului tratat al lui W. Hamilton. Aceasta dovedeşte că teza lui Tacit-Maternus referitoare la decadenţa elocvenţei şi a tehnicii ei prin stabilitatea şi liniştea — *quies* — care caracterizează statul prin suprimarea vieţii politice, nu se poate aplica decît, cel mult, la genul de elocvenţă pe care Cicero îl numea „pugnax". Or, pentru gânditorii antici, obsedaţi de superioritatea genului de elocvenţă politică asupra celui de elocvenţă judiciară şi epidictică, prioritatea pe care o dobândeşte genul epidictic înseamnă „decadenţă". Şi fiindcă acestui gen îi corespundea şi un „gen de stil" cu totul deosebit de stilul elocvenţei politice şi judiciare, noţiunea de decadenţă se înrădăcinează adânc in conştiinţa celor care au meditat asupra elocvenţei şi retoricii. Ea ajunge să sugereze ideea de *absenţă a unui conţinut de idei* şi verbalism scop in sine, ceea ce este, cel puţin în parte, o eroare, şi nu prea greu de sesizat.

Din cele arătate rezultă că polemica antiumanistică din secolul XVI, continuată de empirism, de raţionalismul cartezian şi de enciclopedism, a avut ca urmare desăvârşirea excluderii retoricii din problematica filozofică şi compromiterea ei şi pe plan pedagogic. Estetica sentimentului, romantismul şi ideile antiliterare legate de unele forme ale socialismului utopic au compromis-o şi ca disciplină literară. Nici atitudinea lui Pascal, nici revalorificarea ei prin abatele Du Bos, pe care Basil Munteanu îl numeşte „un rh6teur es- thdticien", nici Sainte-Beuve, Baudelaire sau Nietzsche n-au influenţat soarta acestei discipline, care avea să devină una dintre curiozităţile istoriei culturii. îi vor da atenţie doar filologii clasicişti, care n-au cercetat-o decît cu mijloacele restrânse ale specialităţii lor şi n-au putut impune ideea revalorificării elementelor pozitive pe care ea le comportă. Intervenţia de mare ecou, a lui Benedetto Croce va accentua şi mai mult procesul pe care Lea Ritter Santini l-a numit „de identificare

a retoricii cu propriile-i vicii”.

„MOMENTUL CROCE"

O trecere în revistă a obiecţiilor care s-au adus retoricii ca ghid al faptului literar duce, fără nici o îndoială, la constatarea că nimic nou nu s-a produs pînă la sfîrşitul secolului XIX. Asia- nismul, Filodem din Gadara, autorul *Tratatului despre sublim,* teoreticienii renascentişti ai noţiunilor de *creativita* şi *furor poeticus,* aşa-zisa estetică a sentimentului şi romanticii n-au făcut decît variaţii pe o temă propusă întîi de liricii greci, apoi, pe alt plan, de Alcidamas şi ceilalţi teoreticieni ai improvizaţiei ca bază a adevăratei elocvenţe. O critică mai stringentă, care să recurgă şi la motivări inedite, nu se va produce decît în 1902, odată cu apariţia celebrei *Estetica come scienza delUespressione e linguistica generale,* datorată lui Benedetto Croce.

Pentru acest gînditor care a exercitat o extraordinară influenţă în Italia şi în afara hotarelor ei, *intuiţia* şi *expresia* alcătuiesc un tot indestructibil, ceea ce are ca urmare eliminarea retoricii din problematica esteticii. într-adevăr, dacă admitem identitatea *intuiţie—expresie,* excludem posibilitatea alegerii cuvintelor, a procedeelor de stil şi compoziţie şi, în general, a tuturor normelor pe care, în concepţia tradiţională privind noţiunea de artă, oricare artist este obligat să le respecte mai mult sau mai puţin. Un „conţinut” sau o „idee” se naşte concomitent cu expresia sa, de care nu poate fi separat. Ca atare, este absurdă pretenţia de a încerca o mai bună adecvare a expresiei la conţinutul său, de a o ameliora în vederea clarificării şi adîncirii ideii sau de a o scoate în evidenţă, numai pe ea, ca reuşită artistică. Aşadar, domeniul pe care retorica, redusă la rolul de ghid al faptului literar, pretinde să-l guverneze, n-are o

existenţă reală, iar disciplina noastră n-are obiect. Mai mult: „Nici unul din termenii ei, nici una din distincţiile ei nu poate fi explicată printr-o definiţie estetică satisfăcătoare, scrie Croce. Cînd nu sînt în mod evident eronate, definiţiile pe care le încearcă ea sînt cuvinte fără 6ens. Tipică este definiţia atît de comună a *metaforei* ca fiind *cuvînt pus în locul cuvîntului propriu.* Dar la ce bun să ne impunem această osteneală de a pune un alt cuvînt în locul celui *propriu,* cînd îl avem pe acesta ? De ce să mergem pe calea cea mai lungă şi cea mai grea, cînd cea mai scurtă şi cea mai bună ne este cunoscută ? Pe de altă parte, dacă nu există un cuvînt propriu pentru acest caz particular, aceasta nu înseamnă că metafora este ea însăşi *cuvîntul propriu* de care, aşa cum se pretinde, o distingem? Acelaşi lucru poate fi spus şi despre celelalte categorii, de pildă, despre aceea, generică, de *podoabă,* şi să ne întrebăm cum se adaugă ea expresiei? în mod exterior? Atunci ea va fi întotdeauna separată. în mod interior? Atunci ori nu serveşte expresia, ba chiar o strică, ori face parte din ea, şi nu e *podoabă,* ci parte a expresiei, care nu poate fi deosebită de întreg” C

Modificarea expresiei implică, după Croce, apariţia unui conţinut nou sau deteriorarea celui iniţial. Ca atare, orice intuiţie, sau, dacă extindem noţiunea în sensul vederilor lui Croce, orice operă de artă este un fenomen unic. Clasificările pe bază de genuri, de procedee de stil şi compoziţie sînt proprii numai unei singure opere irepetabile în esenţa ei. Aşa-zisele „categorii estetice”, genurile de stil, cele literare ca şi cele oratorice, tropii, figurile, diviziunile artei în specii etc. sînt complet „empirice” şi nonconcludente sau, cum se exprimă el, „valoarea lor ştiinţifică... este egală cu zero”. Argumentarea pe care ne-o oferă Croce este, de fapt, o simplă enunţare cu caracter de decret: „Ştiinţa, adevărata ştiinţă, care nu este intuiţie, ci concept, care nu este individualitate, ci universalitate, nu poate fi decît ştiinţă a spiritului, adică o ştiinţă a ceea ce realitatea are mai universal: filozofia” [181] [182]. Această concepţie justifică negarea oricărei teorii a artelor speciale, negarea oricărei tentative de descriere şi clasificare a operelor „indivizi” în vederea constituirii unor specii, ca şi a minimului de caracter normativ la care ar putea aspira aşa-zisul specialist. Regăsim

181 ***Estetica,* I, IX.**
182 ***Ibidem,* I, III.**

deci, formulată în alţi termeni şi cu o motivare mult mai subtilă, vechea acuzaţie privind imposibilitatea retoricii ca ştiinţă, căci şi pentru Croce, ca şi pentru Platon, între practică sau *empiricitâ* şi idee sau *spirito* există aceeaşi profundă incompatibilitate. Singurul drept al specialistului este de **a** dovedi veridicitatea sau lipsa de veridicitate a expresiei unei anumite opere, adică de a o înregistra ca operă de artă sau de a o contesta. Specialistul nu poate fi decît estetician; efortul său nu depăşeşte graniţele unei anumite opere şi nimic din rezultatul muncii sale nu rămîne valabil şi pentru o altă operă. Judecata estetică este o *re-creaţie ;* geniul creator, ca şi simţul estetic al contemplatorului sînt, pentru Croce, identice în esenţă [183].

în ciuda numeroaselor „revizuiri", cum ar zice un critic român, ideea aceasta s-a păstrat şi în *La poesia* din 1936 : „judecata estetică, formată pe baza categoriilor mentale, adică a conceptelor pure, este esenţial filozofică, nu empirică, aşa cum şi Estetica, adică metodologia acestei judecăţi sau ştiinţă a categoriei frumosului, este filozofică". Aşadar, toate observaţiile grămăticilor, retorilor şi autorilor de poetici nu pot alcătui decît o „ştiinţă practică sau empirică", aşa cum se exprimase, cu aproape două milenii şi jumătate înainte, şi Platon. Meritele ei nu pot fi decît, cel mult, acelea de „expedient pedagogic".

Rigida unitate *intuiţie — expresie* extinsă la *estetică — lingvistică generală,* care nu permite nici stabilirea unor „clase de expresii", cum pretinde retorica, şi nici a unui ansamblu preceptistic, duce la anularea străvechii distincţii dintre literatura „cultă" şi cea „populară", pe baza căreia s-a dezvoltat întreaga literatură antică şi cea clasicizantă de mai tîrziu. Pe calea aceasta, Croce repune în circulaţie, dar în

---

183[8] **Reamintim că ideea de *re-creafie* a fost formulată întîi de Platon in *Ion.* Rapsodul, actorul sau interpretul unei opere *re-crează* printr-un act iraţional opera artistului care a rc-creat şi el, dînd expresie, dictcul Muzei. Pentru a se face înţeles, Platon recurge la celebra comparaţie cu cele „trei verigi metalice care işi capătă puterea una de la alta prin piatra herculeană", adică magnetică. Croce n-a bănuit că i s-ar putea reproşa împrumutul nedeclarat şi nici, ceea ce este şi mai incriminant, faptul că, în ciuda declaraţiilor sale repetate, el este adeptul lntîrziat al iraţionalismului romantic. Dealtfel, adagiul pe care îl repetă cu multă plăcere, *Sorbonae nullum jus in Parnasso* şi care reaminteşte expresia, tot atît de celebră, *ces universitaires gui se milent de l'art...,* reflectă nu numai ostilitatea sa faţă de scientismul pozitivist, ci şi un iraţionalism de tip eminamente romantic.**

termeni mult mai cuprinzători, ideea de *unitate a poeziei,* apărută ca urmare a entuziasmului pentru folclor din jumătatea a doua a secolului XVIII, şi dă o justificare mai amplă rebeliunii antiregolistice pe care o săvîrşise romantismul.

Schiţa de istorie a retoricii pe care o încearcă Benedetto Croce în partea a doua a *Esteticii* sale, dovedeşte o surprinzătoare lipsă de informaţie. Croce nu citise cu atenţie nici pe Chaignet nici pe Volk- mann şi trecuse uşor peste numeroasele şi subtilele consideraţii ale lui Nietzsche asupra retoricii. El trage concluzii dintr-o istorie „care ar merita să fie scrisă" şi dacă este drept să-i acordăm înţelegere, fiindcă nu erau mulţi cei care, atunci, ar fi putut spune mai mult în această privinţă, nu putem trece cu vederea că el reduce problematica retoricii la aspectul ei strict literar. Croce n-a înţeles că retorica n-a fost şi nu poate fi doar o simplă *teoria della forma ornata,* căreia nu-i recunoştea, pînă în 1936, decît meritul de „expedient pedagogic". Semnalînd faptul că şi în trecut au fost numeroşi gîn- ditori care au sesizat unitatea dintre *formă* şi *conţinut, limbă* şi *gîndire* sau, în terminologia sa, *intuiţie* şi *expresie,* Croce denunţă persistenţa retoricii ca fiind una dintre cele mai mari ciudăţenii în istoria esteticii, ba încă vede în această anomalie principalul impediment în calea constituirii unei estetici inatacabile.

Eroarea lui Croce este uşor de identificat. Unitatea *intuiţie — expresie,* pe care el o concepe ca identitate, nu este şi nu poate fi mecanică, ci una dialectică, ceea ce presupune existenţa obligatorie a unor contradicţii între cei doi termeni. Negată în numele unei concordanţe metafizic imuabilă şi absolută, retorica îşi găseşte justificarea tocmai în numele contradicţiei interne, care se cere dezvăluită, descrisă şi chiar utilizată. Şi fiindcă descrierea fenomenului înseamnă, în ultimă analiză, identificarea legii care îl guvernează, existenţa retoricii este justificată, pînă la un punct, şi sub aspectul ei de ansamblu de norme valabile, bineînţeles, în complexitatea dialectică a unităţii respective.

Sînt, însă, şi alte explicaţii privind eroarea lui Croce. Una dintre ele este aceea că gînditorii moderni au uitat străvechea descoperire privind posibilitatea ca limba, indiferent de obiectul comunicării, să fie şi *act artistic (epideixis),* nu numai *referenţial.* Această posibilitate oferă

încă o justificare a retoricii, şi tocmai la ea fac apel „noii retori”, ca Genette, Todorov, Doubrovsky şi alţii, pornind, însă, nu de la cei vechi, ci de la Roman Jakobson. Există, deci, momente cînd „iniţiativa este cedată cuvintelor”, fapt care justifică oarecum o epidictică. Valdry n-a exagerat cînd a definit literatura *une sorte d'extension et d'application des certaines proprietes du lan- gage,* şi nici Genette cînd a afirmat că practicînd cît de puţin *l'ecri- ture* eşti *un peu depossede de ta pensie par le langage*; adevărata exagerare este aceea de a crede că *Ies mots pensent pour nous* şi că *nous ne Ies gouvernons pas,* ceea ce ni se pare o ciudată şi contradictorie poziţie antiretorică la acest „nou retor”.

O altă explicaţie este oferită de ceea ce N. Tertulian numeşte „cultul lui Croce pentru distincţiile riguroase între diferitele forme de activitate spirituală”, adică ideea că existenţa ,,actului pur” nu poate fi pusă la îndoială, oricît de categoric s-ar pronunţa împotrivă-i psihologia modernă [184]. Croce vorbeşte foarte des de „concepte pure”, „pură viziune”, „pură liricitate”, ba încă şi de „religia hotarelor dintre poezie şi filozofie”, cu care se mîndreşte. între modul de a contempla lumea *sub specie volitionis, sub specie cogitationis* şi *sub specie intuitionis* nu există interferenţe. Vechea teorie a *facultăţilor* despărţite de bariere de netrecut, implantată în conştiinţa modernă de „el doctor” Juan Huarte, este, pentru el, mai mult decît îndreptăţită, ceea ce face ca antidogmatismul şi antiromantismul său să nu fie decît *solo a parole,* cum pe drept i s-a reproşat întîi de către Renato Serra.

în ciuda deselor „revizuiri” pe care Croce le prezintă ca un *svolgimento storico* a esteticii sale şi în ciuda faptului că, în fond, el pleda pentru o cauză cîştigată încă din vremea romanticei, ecoul antiretoricii sale a fost imens. Explicaţia ni se pare a fi aceea că în Italia, *terre classique,* cum au numit-o francezii, romantismul a fost departe de ceea ce el a fost în alte părţi ale lumii. în afară de o rebeliune antiregolistică destul de palidă, fiindcă în istoria culturii acestei ţări s-au făcut întotdeauna declaraţii în acest sens, romantismul italian n-aduce aproape nimic care ar permite să fie privit ca înnoire radicală. Boileau însuşi vorbise de o *fougue insensee,* de *vers monstrueux* şi de lipsa de *bon sens* pe care le

184 **Cf. studiul introductiv la traducerea *Breviarului de estetică,* Bucureşti, Edit.**

socotea drept caracteristice literaturii peninsulare din epoca sa : *Laissons ă Vltalieţ De tous ces faux brillants VEclatante folie.* Şi Mathew Arnold va vorbi de lipsa de disciplină literară la italieni, ca şi la germani, ca de o caracteristică naţională, pe care o explică, la fel ca Nietzsche, prin lipsa de presiune pe care ar fi putut să o exercite o viaţă naţională măreaţă, cu tradiţii active : *want of the pressure of a great naţional life, with its practicai discipline, its ever-active traditions* [185] [186]. Dar cine cunoaşte bine istoria literaturii itahene ştie că adevărul este altul şi că, în nici un caz, o comparaţie cu cea germană nu este îndreptăţită. Micile rebeliuni antiregolistice, care s-au succedat fără hia- tusuri mari în istoria literaturii italiene, s-au grefat pe o tradiţie retorică tot atît de înrădăcinată ca şi gustul pentru disciplina pe care o presupune aşa-zisul *bel canto.* Aşadar, cum remarca Giacomo Barzellotti în 1904, romantismul a trecut în Italia fără să zdruncine „superstiţia" *che l'arte sia, solo e prima di tutto, un lavoro esterno di forma e stile.* O antiretorică, chiar dacă nu inedită, dar excelent formulată şi susţinută cu pasiunea pe care numai convingerile adînci pot să o dezlănţuie, era sortită să aibă succes. Şi tocmai conştiinţa că a pus prea multă pasiune în combaterea unei discipline al cărui aport în formarea aşa-zisului „spirit european" a fost covîrşitor, îl îndeamnă pe Croce la un *peccavi* emoţionant. Ca oricărei mari personalităţi, succesul imediat şi deplin i-a stîrnit şi lui îndoieli, de unde dorinţa de a evada din sistemul prea rigid şi suspect din cauza prea marii accesibilităţi, care se va manifesta în 1936.

Publicînd *La poesia,* Croce recunoaşte că a greşit în 1902, şi cauza o vede în acel *giovanile radicalismo,* care l-a împiedicat să observe că „ceea ce este incompatibil în poezie ar putea fi admis în altă parte". Există, deci, „un loc" în oare *conceptul de formă ca veşmânt* şi cel de *frumuseţe ca ornament* sînt posibile. Dovadă, argumentează Croce, este însăşi eroarea sa : „.. .Fără existenţa acestui loc, eroarea însăşi n-ar fi putut să se nască, deoarece ea nu izvorăşte niciodată din altceva decît din transferul unui ordin de

---

185 **ştiinţifică, 1971, şi mai ales excelenta *Introduzione all'Estetica di Croce,* pe care N. Ter- tulian a publicat-o in „Rivista di studi crociani", 1971, fasc. II, III, IV.**

186 ***Apud* R. Wellek, A *History of Modern Criticism,* Yale, 1965, voi. IV, cap. VIII, n. 32.**

*** Cf. *La poesia,* Bari, 1936, p. 35—36.**

concepte la altul diferit. ..". Acest „loc" este *literatura,* pe care, ca şi Verlaine, o opune poeziei în numele unei „expresii poetice" total deosebită de cea „literară" sau „oratorică". „Forma dublă" există, deci, în afara poeziei, iar arta literară, înţeleasă ca „plus ornamental" adăugat ideii nude este restabilită aproape în sensul tradiţiei bimilenare [6].

Precum se vede, nu descoperirea caracterului dialectic al unităţii *intuiţie—expresie* oferă justificarea retoricii în concepţia lui Croce, ci structura imperfectă a „expresiei oratorice" sau „literare", care, pe lingă forma pur gramaticală, poate avea şi pe cea „ornată", pe care „expresia poetică", caracterizată de identitatea perfectă între intuiţie şi expresie, nu o poate avea. Şi pentru a preciza mai mult specificul expresiei oratorice, Croce recurge, ca întotdeauna, la teoria „actului pur" : această expresie este numai „voinţă şi acţiune", după cum antonima ei este „pură liricitate". Rolul retoricii este bine precizat într-o *postilla* din *La poesia.* După ce a reprodus o observaţie **a** lui Sainte-Beuve în favoarea acestei discipline, Croce o întăreşte printr-o comparaţie cu logica scolastică pe care, în ciuda insuficienţelor ei, o recomandăm totuşi, *e con ragione,* căci „e bine să te supui disciplinei pentru a putea fi atent la buna definire a conceptelor, la menţinerea distincţiilor, la a pune bine premisele, la a gîndi logic. Cei care n-au făcut o astfel de şcoală se recunosc în cercetări şi în discuţii după uşurinţa cu care folosesc concepte neanalizate sau le deformează căzînd în argumente pasionale cînd judecă"[187].

Ar fi greşit să credem că ampla concesie din *La poesia* spală conceptul de *empiricită* de păcatele pe care i le atribuise Croce în *Estetica* din 1902. Citatul de mai sus demonstrează clar că problematica retoricii nu poate depăşi cadrul îngust al unei disciplinări empirice a faptului literar. Dar o altă *postilla* privind *Le intenzioni e i fini dci poeţi* precizează că în domeniul poeziei orice intenţionalitate, recte orice element raţional, rămîne cu totul exterior şi inoperant: *. . .non importa qvcl che il pceta si propone o vnol fare o credere di fare, ma unicamente quel che esso fa, ancorache inconsapevole e in contrasto col fineprofessato... Le intenzioni ei fini del poeta appar- tengono ai suoi convincimenti critici e morali, e possono attuarsi solo nelle eventuali parti ncn poetiche dell'opera sva.*

187 ***Ibidem,* p. 350.**

Justificarea retoricii în felul acesta este puţin convingătoare, dovadă că *La poesia* n-a putut anula ecoul *Esteticii* din 1902. în loc să pornească de la poziţia lui Aristotel, care ar fi permis referinţe fructuoase la natura raporturilor dintre logică şi psihologie, sau demonstraţie şi argumentaţie, Croce repune în circulaţie vechea teorie a lui Baumgarten, care distingea între *repraesentationes oratoriae,* imperfecte după el, şi cele *poeticae,* socotite perfecte. Această teorie rezolvă vechea antinomie *ars—ingenium* nu prin compromisul la care recurgeau gînditorii antici cînd recomandau ca opera literară să fie rezultatul unei fericite colaborări între inspiraţie sau înzestrarea naturală şi efortul raţional sau „artă", în sensul iniţial al termenului. După Croce, poezia intră în competenţa exclusivă a ingeniu- mului, pe care el îl înţelege ca lirism absolut. Ea este sau nu este poezie în raport cu gradul de autenticitate lirică din care izvorăşte. „Nimic ulterior genezei ei spontane n-o poate stimula, ci, dimpotrivă, orice adaos o alterează şi o anulează". Eegolistica, efortul raţional nu sînt valabile decît în domeniul literaturii. Aşadar, literatura poate şi trebuie să aibă o retorică, spre deosebire de poezie, care, în concepţia croceană, este funciar ostilă oricărei poetici.

Nici admiratorii lui Croce, nici adversarii săi n-au sesizat inconsistenţa criticii din 1902 a retoricii şi nici inconsistenţa reabilitării **ei** din 1936. Primii s-au mulţumit să sublinieze sinceritatea cu **care** Croce îşi recunoaşte erorile; ultimii s-au complăcut în a sublinia cu maliţie instabilitatea ideilor sale, notînd, nu fără exagerare, ca Luigi Russo, că *La poesia* echivalează cu o „reabilitare a *Instituţiilor* lui Quintilian, eliberate de forma lor normativă.. . "[188]. Toţi au subliniat rolul esteticii în filozofia croceană. Nici unul însă n-a considerat necesar să întîrzie asupra retoricii, care este cheia de boltă a esteticii sale. Şi nu ştim dacă se poate cita vreun studiu asupra acestei discipline, care să-şi aibă punctul de plecare în *Estetica* sau în *La poesia* lui Croce[189].

„Momentul Croce" nu este izolat în cultura italiană a epocii. Cu mici deosebiri privind punctele de pornire, dar cu

188 **Luigi Russo, *La critica contemporanea,* voi. I, Bari, Laterza, 1953, p. 305.**

189* **O excelentă prezentare de ansamblu a atitudinii lui Croce faţă de poetică in *La nozione di poetica,* de Rosalba Pajano, Bologna, Pâtron, 1970, în special cap. I.**

mai puţină strălucire, Giovanni Gentile a susţinut aceleaşi idei antiretorice, fundate pe aceeaşi exaltare a aşa-numitului *alto puro* şi pe acelaşi dispreţ pentru *empiricită.*

Mult mai vioaie, deşi fără ecou la vremea sa, ni s-a părut intervenţia antiretorică a lui Luigi Pirandello, în care găsim o pledoarie *pro domo* şi o luare de poziţie atît faţă de opera „antiliterară" a lui Verga, cît şi faţă de aceea „în întregime literatură", cum o apreciază el, a lui D'Annunzio. în 1908, Pirandello publică strălucitul eseu *L'umorismo e la retorica,* atît de interesant azi pentru cel care vrea să sesizeze mai bine climatul literar al epocii care ne interesează. El porneşte de la tradiţia retorică, adînc înrădăcinată în Italia, pe care o denunţă ca nefastă pentru literatura de calitate. Pentru el, retorica este „o poetică intelectualistă, adică fundată pe abstracţiuni, în baza unui procedeu logic". Ca întărire a acestei afirmaţii citează pe Aristotel: „La retorica corrisponde alia logica". Fraza este greşit tradusă, fiindcă nu este vorba de o identificare a retoricii cu logica, în concepţia Stagiritului, ci de caracterul său „antistrofic", care, aşa cum am arătat la locul cuvenit, presupune ideea de „completare a logicii prin retorică şi de o situare a ei ca o „corelată", nu ca o subordonată. Dealtfel, nu e vorba de „logică", ci de dialectică, pe care Stagiritul a deosebit-o de cîteva ori de *apodictică,* adică de *demonstrativă (An. post.,* I, 11, 77 a). Vina aparţine, fără nici o îndoială, autorului traducerii pe care Pirandello a avut-o la îndemînă.

Deşi s-ar putea să ni se reproşeze că ridicăm faptul mărunt la rangul de fapt semnificativ şi că acordăm accidentalului valoare de cauză în istorie, trebuie să recunoaştem că astfel de traduceri nefericite stau la baza multor erori pe care le fac istoricii culturii. Credem că traducerea în latină a *genului epidictic* prin *genus demonstra- tivum* a creat o confuzie între *apodictică* şi *epidictică,* fapt care, alături de alte cauze pe care le-am semnalat, a avut urmări dezastruoase pentru istoria teoriei argumentaţiei şi a retoricii în general. Ca atare, nimic mai firesc ca de la această eroare iniţială, Pirandello să ajungă la afirmaţii care nu privesc esenţa retoricii, ci numai deformarea ei ca urmare a atîtor veacuri de neînţelegere : *retorica e imitazione sono in fondo la stessa cosa; per la retorica prima nasceva il pensiero, poi la forma; il vestito era la forma; la coltura per la retorica, consisteva nel piantar*

pali e nel vestirii di frasche şi, în sfîrşit, *la retorica, in somma, era come un guardaroba; il guardaroba dell'eloquenza dove i pensieri nudi andavano a vestirsi...* Dar lucrurile nu se limitează la denunţarea retoricii ca organizatoare a nefericitei teorii a formei duble şi a ornării. *Regolata corn'era dalia ragione* — ceea ce e încă un cap de acuzaţie, şi dintre cele mai grave! — *vedeva da per tutto categorie e la letteratura come un casellario: per ogni casella un cartollino. Tante categorie, tanti generi; e ogni genere aveva la sua forma prestabilita: quella e non altra.* Lista capetelor de acuzaţie e şi mai lungă decît rezultă din citatele pe care le-am dat. Ea se încheie cu o concluzie categorică : *era dunque artificio, non arte, copia, non creazione.*

Dacă cititorul ar avea curiozitatea să meargă la text, ar ajunge, fără „dar" şi „poate" la concluzia că ceea ce e nou în această splendidă tiradă antiretorică priveşte felul în care sînt reformulate acuzaţiile străvechi; ordinea în care sînt prezentate argumentele, exemplele şi comparaţiile la care face apel Pirandello dovedesc nu numai că teoria formei duble este posibilă totuşi, ci şi că retorica poate oferi posibilitatea de a organiza cu succes o pledoarie antiretorică.

Pirandello face şi o observaţie nouă, cel puţin pentru cultură italiană. El notează, în acelaşi savuros stil ironic-umorist, faptul că retorica, adică tradiţia literară constituită ca doctrină, combate cii înverşunare orice tentativă de înnoire. Dar în cazul cînd un artist reuşeşte să impună formula sa inedită, retorica se grăbeşte să o anexeze şi să o codifice : *essi se la prendevano, la smontavano come una maccliinetta, la scioglievano in un raporto logico, la câtalogavano magari aggiungendo una nuova casella al casellario.* Ca exemplu, citează cazul dramei shakespeariene, întîi respinsă, apoi anexată şi integrată în sistemul ei, după o riguroasă prescriere a normelor privind drama istorică[190].

Notaţia lui Pirandello dovedeşte că şi în retorică se petrec înnoiri, dar el le-ar dori acceptate imediat, fără nici o rezistenţă, fapt mai puţin compromiţător pentru o disciplină, care, pînă la urmă, îşi însuşeşte ceea ce a contestat în ciuda conservatorismului ei ostentativ. înaintea lui Pirandello, şi în

---

190 **Citǎm după edipa *Saggi*, a cura di Manlio Lo Vecchio Musti; Milano, Mon- dadori, 1939, p. 49 — 65.**

termeni mult mai cuprinzători, Baudelaire ajunsese la o concluzie a cărei semnificaţie este valabilă pentru soarta oricărui dogmatism. Scriind despre expoziţia universală din 1855, *magnus parens* al poeziei moderne nota următoarele : *J'ai essaye plus d'une fois, comme tous mes amis, de m'enfermer dans un systeme pour y precher ă mon aise. Mais un systeme est une espece de damnation qui nous pousse a une abjuration perpi- tuelle; il en faut toujours en inventer un autre, et cette fatigue est un cruel châtiment*[191] [192]. Frazele citate, ca şi cele imediat următoare ar fi impus o altă atitudine lui Pirandello şi ar fi dat de gîndit şi celor care, în cultura noastră, au ironizat „revizuirile" lui Lovinescu.

Studiind textele cu minuţia-i cunoscută, Basil Munteanu ajunge la aceeaşi concluzie : *La Rhâtorique tente d'&voluer avec Ies nations et Ies siecles* [193], dar cu implicaţii mult mai largi decît cele pe care le permite observaţia lui Baudelaire. în acelaşi sens se pronunţă şi Vera Călin, pentru care retorica este un cod mereu contestat de mişcările de avangardă care, la rîndul lor, oricît de rebele ar fi, Bfîr- şesc prin a fi acceptate şi devin „maniere" care generează o nouă retorică[194]. Dar este retorica o suită de doctrine disparate, iar istoria literaturii numai pulverizarea unor tradiţii constituite şi o înşiruire de „noi retorici"?

Ni se pare că Luciano Anceschi avea toată dreptatea cînd, în 1957, vorbea de o retorică circumscrisă istoriceşte — retorica romantică, retorica realistă etc. — şi *Retorica în general,* căreia celelalte i se opun ca particulare[14]. Dar pentru a evita distincţiile prea riguroase intr-un domeniu atît de delicat cum este cel care ne interesează şi pentru a evita orice ezitare terminologică este mai bine să adoptăm teza lui Basil Munteanu, pentru care retorica este o *constantă dialectică.* Variabilitatea, mutaţia şi tot ceea ce ne apare ca nou în istoria literaturii nu există decît în raport de o constantă, fără de oare însăşi ideea de schimbare este de neconceput.

191" **Cfr. *CuriosiUs esthitiques,* Paris, Calmann-Lăvy, 1935, p. 215—216.**

» *Op. cit.,* p. 148-150.

192 **Vera Călin, Condiţii de dezvoltare a *unei noi retorici,* in voi. *Probleme de litera**

193***tura-comparată fi sociologie literară,* Edit. Academiei 1970.**

194" ***Baroca» e Nooecento,* Milano, Rusconi e Paolazzi, 1960, p. 231.**

Pentru a încheia, reţinem faptul că nici Croce nici Pirandello sau Gentile n-au remarcat două lucruri modeste care ar fi putut să le arate că retorica este un ghid literar numai în măsura în care o cer preocupările ei majore : *argumentarea* şi *comunicarea.* Ne referim la cartea lui Giuseppe Prezzolini, *L'arte di persuadere,* din 1906 şi la aceea a lui Carlo Michelstaedter, *La persuasione e la retorica,* reeditată în 1922 de E. Michelstaedter şi G. Chiavacci.

REABILITAREA RETORICII ÎN TEORIA CUNOAŞTERII, ÎN LOGICĂ ŞI ÎN FILOZOFIA DREPTULUI ; PERSPECTIVE INTERDISCIPLINARE

Deşi „momentul Croce" a rămas fără urmări pentru istoria retoricii, prima jumătate a secolului nostru oferea din plin condiţiile necesare restabilirii legăturilor străvechi ale acestei discipline cu filozofia. Am arătat mai sus că atît constituirea retoricii, cît şi momentele ei de înflorire au fost precedate de o concentrare deosebită a interesului filozofiei asupra limbii în general şi a rolului ei în cunoaştere. De la genìala intuiţie a lui W.v. Humboldt, care a definit limba ca forţă vie, activă — ev£pyeLoc, *Tătigkeit, Erzeugung,* nu ca element static — epyov, *Werk, Erzevgtes* asistăm, pe măsură ce ne apropiem de sfîrşitul secolului al XlX-lea, la o eflorescenţă excepţională a filozofiei limbii. împotriva unei tradiţii cu autoritate excepţională, Humboldt şi, mai ales, Steinthal insistă asupra dependenţei limbii de psihologie. Propoziţia nu mai este acum o sinonimă a judecăţii, ci una a reprezentării. Se introduce în discuţie noţiunea de „formă internă a limbii" — *innere Sprachform* —, care reproduce, după părerea noastră, vechea noţiune de „logos non proferat" din terminologia stoicilor. Acest fapt are meritul de a îndrepta atenţia cercetărilor în direcţia influenţei limbii asupra gîndirii, căci pînă atunci, limba era privită numai ca mijloc de comunicare şi veşmînt al gîndirii. Limba, afirmă Humboldt, nu este produsul mort al analizelor grămăticului, ci rezultatul unei complexităţi cauzale în care viaţa socială şi activitatea mentală a vorbitorului deţin rolul principal. De aici concluzia sa de-a dreptul revoluţionară : resursele restrînse ale limbii pot căpăta întrebuinţări nelimitate : *Die Sprache muss von endlichen Mitteln einen unendlichen Gebrauch machen.* Noţiunea de „creativitate" — Schopfung

—, pe care Platon o înţelegea ca simplă facere de cuvinte — onomatourghia —, este extinsă în sensul întrevăzut în Renaştere. Limba nu mai este doar un mijloc de comunicare ale cărei imper- fecţii ar justifica ideea unui limbaj ideal. Ea este, aşa cum o va defini Windelband, „expresia generală a oricărei culturi umane", ba încă şi un tipar al gîndirii, şi nu puţine sînt azi lucrările care deduc modul de a gîndi al unui popor din forma lingvistică proprie lui[x].

Studiul limbii devine şi furnizor de metode valabile pentru cele mai variate domenii de cercetare. în 1903, un filozof matematician, cum este Russell, face începutul declarînd că studiul gramaticii ar reprezenta o extindere salutară pentru filozofie. Nu peste mult timp, Carnap va propune reducerea activităţii filozofice la analiza gramaticală a enunţurilor generale, denunţînd ca lipsite de interes toate celelalte preocupări ale filozofiei tradiţionale. *Alle Philosophie ist Sprachkritik,* sună un cunoscut adagiu din *Tratatul logico-filozofic* al lui Wittgenstein. în concertul ştiinţelor, lingvistica obţine din ce în ce mai multă importanţă, ajungînd să pretindă rolul de „ştiinţă umană globală", din care ar deriva toate celelalte ştiinţe. Pretenţiile similare ale psihologiei, ale sociologiei şi antropologiei sînt contestate în numele tezei după care „ştiinţa umană nu poate fi obiecti- vabilă decît într-un limbaj oarecare care o reflectă". Ca atare, ştiinţa umană nu este posibilă decît ca ştiinţă a limbajului, ştiinţele particulare nefiind decît „derivate ale lingvisticii, care s-au localizat într-un domeniu particular de concepte"[195] [196]. Am arătat în capitolul privind geneza retoricii că şi sofiştii vedeau în studiul limbii fundarea unei *ştiinţe a ştiinţei,* care, pentru ei, nu putea fi decît retorica. Cu totul independent de ideile sofiştilor, dar în plină epocă de redescoperire a importanţei lingvisticii în concertul ştiinţelor, D'Annunzio scria aceste cuvinte care, fără îndoială, reprezintă unul dintre motivele antiretoricii lui Pirandello : C'e *una sola scienza al mondo suprema : la*

195 **Ne gindim. In special, Ia semnificativa lucrare a lui B. Schnell, *Die Aufbau der Sprache,* Hamburg, 1952, la *Philosophie der Symbolischen Formen,* a lui Cassirer şi la altele, cunoscute şi citate adesea de către lingviştii noştri.**

196 **Cf. I. P. Benzecri, *La linguistique, melhode de dicouoerte inlerdisciplinaire,* In „Revue phil. de la France et de l'ătranger", Paris, P. U. F., 1966, p. 375 — 390.**

scienza delle parole; chi conosce questa, conosce tutto [197]. După cîteva decenii, comentînd pe Gorgias, Duprdel scrie : „Ştiinţa este inseparabilă de expresia comunicării gîndirii; ştiinţa va fi, deci, ştiinţa discursului".

Al doilea fapt care pregăteşte restabilirea legăturilor retoricii cu filozofia este vasta mişcare de reabilitare a sofiştilor, adică a creatorilor acestei discipline, care începe cu Hegel şi Grote, pentru ca în zilele noastre să cunoască exagerările seducătoare ale lui Duprâel. Reflecţiile asupra sofisticii stimulează neîncrederea în posibilităţile logicii formale. Unul dintre cele mai importante izvoare ale acestei neîncrederi, care va determina explorarea cu mijloace moderne a unui domeniu uitat, cum este retorica, îl constituie tezele lui Schopen- hauer. După acest gînditor, care abia spre sfîrşitul secolului trecut devine cunoscut, aşa-zisele legi ale logicii formale sînt, la origine, observaţii vechi, mai mult sau mai puţin valabile, care capătă valoarea de lege prin convenţie. Abuzul de ceea ce el numeşte *Lust am disputieren,* care caracterizează pe eleaţi, pe megarici şi mai ales pe sofişti, impunea stabilirea unor „procedee metodice care trebuiau să alcătuiască o ştiinţă" aptă de a verifica adevărul tezelor care se înfruntă, şi în faţa cărora preopinenţii trebuiau să se încline. în realitate, afirmă Schopenhauer, aceste legi „n-au nici o eficienţă în faţa îndoielii sau în cazul controversei". Ca dovadă de neputinţă a demonstraţiei, el citează cazul unor doctrine, cum este astronomia ptolemeică, chimia lui Stahl şi teoria culorilor datorată lui Newton. Admise pe baza unei demonstraţii raţionale fără reproş, aceste doctrine s-au dovedit pînă la urmă erori grosolane[198].

Astăzi, teza aceasta este un loc comun în gnoseologie,

197² **Citat de Lea Ritter Santini in studiul introductiv Ia versiunea italiană a compendiumului lucrării lui H. Lausberg, *Elementi di retorica,* Bologna, II Mulino, 1969, p. VII, n. 2.**

198 ***Die Welt als Wille und Vorstellang,* voi. I, ed. Brockhaus, 1916, cap. X, p. 46 şi 56 — 59. Reamintim că, mai metodic, Mill reproşase metodei silogistice faptul că nu are alt rezultat, dectt acela de a desprinde o concluzie deja formulată in premise, mai ales In cea majoră. Cind afirmăm că toţi oamenii slnt muritori, Înseamnă, explică el, că am admis şi faptul că Ducele de Wellington este muritor. Concluzia apare ca o repetare mai explicită a unui adevăr acceptat *ante rem.***

şi istoria diferitelor ştiinţe „exacte” confirmă validitatea ei cu o bogăţie de exemple care ar trebui să dea de gîndit celor care cred în atotputernicia formalizării şi a demonstraţiei matematizante. Dintre numeroasele formulări strălucite care s-ar putea cita în acest sens, reţinem pe a lui Preti: „adevărul raţional, chiar cînd e *de fapt,* nu e universal (adică nu e admis de toţi), ci e *de drept,* în sensul că, cel puţin, poate deveni. El are întotdeauna o universalitate *potenţială...* Adevărul ştiinţific are o rezistenţă mult mai mare decît a tuturor celorlalte valori culturale, excepţie făcînd cele etice, care, mult mai tenace, au chiar „viscozitate”, totuşi nu se poate vorbi de „eternitate”[199].

Ca să revenim la Schopenhauer: trebuie să adăugăm că acest precursor al reabilitării teoriei argumentaţiei este şi unul al reabilitării retoricii în accepţiunea ei îngust literară. Lui i se datorează un neaşteptat şi emoţionant „îndemn la stil”, care contrazice o tradiţie adine înrădăcinată în filozofie : „A scrie neglijent înseamnă să recunoşti că nu acorzi prea mare valoare ideilor tale, căci din convingerea pe care o avem despre adevăr şi despre importanţa ideilor noastre se naşte un entuziasm capabil să impună spiritului o grijă neobosită pentru alegerea expresiilor celor mai frumoase, celor mai clare şi mai energice, aşa cum pentru relicve şi pentru obiectele de artă preţioasă nu întrebuinţăm decît ieceptacole de aur şi argint”. în epoca în care aceste rînduri începeau să reţină atenţia, Renan, ultimul *scien- tifique* mare adversar al retoricii, scria aceste cuvinte pe care întreaga sa operă le dezminte : *Le meilleur ecrivain est celui qui trăite un grand sujet et s'oublie lui-meme pour laisser parler le sujet.* Dar este îndeobşte cunoscut că el scria *secundum artem,* deşi se declara, cu ipocrizie, *le moins litteraire des hommes.* Şi ca o răzbunare a soartei, valoarea ştiinţifică a operei sale a fost repede negată, fără ca vreo rectificare să se fi produs între timp. Dacă ar trebui neapărat să întrebuinţăm termenul „durată” în legătură cu ceea ce el a scris, singurul element care permite aceasta ar fi, cel mult, proza sa integrată în tezaurul elocvenţei naţionale, dar nu fără rezerve, pe care Paul Zarifopol a calificat-o „produs de prefăcătorie literară”. De altfel, şi gloria literară a lui Platon a depăşit cu mult pe cea de filozof, iar din scrierile unui alt

199* ***Op. cit.,*** **p. 160—161.**

campion al antiretoricii, care a fost Pico, doar cîteva pagini, adevărate *morceaux de bravoure litteraire,* mai reţin atenţia specialiştilor.

Pentru moderni, logica de tradiţie aristotelică este în mod arbitrar redusă la teoria raţionamentului silogistic cuprinsă în *Analitice.* Dar, în concepţia Stagiritului, silogismul este un instrument perfect numai în cazul unei ştiinţe perfecte, ale cărei principii nu mai au istorie, fiindcă sînt admise oriunde şi oricînd. Imense sectoare scapă jurisdicţiei acestei metode. Descoperirea întîielor principii ale unei ştiinţe nu este guvernată de silogism, ca şi numeroase aspecte ale vieţii practice. Şi cum am putea oare justifica prezenţa *Topicelor* şi, mai ales, a *Retoricii* altfel decît ca mijloace de a acoperi lacunele metodei silogistice?

Pe de altă parte, demonstraţia perfectă presupune şi un auditor perfect, nu numai o ştiinţă perfectă. Aristotel, cu imensa lui experienţă căpătată în agoră şi în tribunale, ştia că un astfel de auditor sau interlocutor nu există. Nu toţi oamenii cedează în faţa evidenţei probelor raţionale sau materiale, şi nu există o ştiinţă care să explice totul şi o dată pentru totdeauna. Poporul însuşi şi-a dat seama că *da* şi *nu* sînt departe de a încorseta perfect toate aspectele gîndirii. De aici expresiiie atît de frecvente în viaţa de toate .zilele : *da, dar..., se poate, însă..., înţeleg, dar nu aprob,* sau constatarea tot atît de frecventă că unui individ *îi arăţi negru pe alb cum stau lucrurile, şi el tot nu le acceptă.* De foarte multe ori ele sînt indicii clare că între *adevăr* şi *raţionalitate* există şi incompatibilitate, chiar pentru popor, nu numai pentru filozof. în această privinţă, anticii s-au dovedit mult mai subtili decît gînditorii moderni. Dintre ştiinţele lor, cea mai completă — în sensul că încerca să ofere principii şi reguli capabile să satisfacă cît mai multe din cazurile pe care le prezintă viaţa — era dreptul. Totuşi, regulile şi legile pe care le respecta judecătorul cînd da o decizie nu erau altceva decît un ghid. El *alegea* şi *interpreta* sau chiar *crea* astfel de reguli, iar decizia nu era identică cu adevărul sau dreptatea obiectivă, ci numai acceptată ca atare : *Res judicata pro veritate habetur.* Lista cazurilor în care se aplică o anumită lege n-a fost şi nu va putea fi niciodată completă, dovadă existenţa lui *etc.* cu care se termină, cel

mai adesea, o astfel de listă. Mai mult: juriştii ştiu că ambiguitatea unei legi este, în unele cazuri, deliberat introdusă, tocmai pentru a spori libertatea de decizie a judecătorului.

Este drept că şi mai aproape de vremea noastră s-au produs •declaraţii de încredere nemărginită în posibilităţile logicii tradiţionale. „Logica învăluie lumea; graniţele lumii sînt şi graniţele ei", nota Wittgenstein în 1914. Această încredere izvorăşte, însă, dintr-o arbitrară identificare a limbii cu gîndirea, dar nu a limbii reale, ci a unei limbi create artificial, cu o structură perfectă, aptă să excludă nonsensul, ambiguitatea şi polisemia. Numai cu asemenea condiţie „graniţele limbii mele înseamnă graniţele lumii mele", iar propoziţia ar putea fi definită ca „imagine a realităţii". Forma logică nu poate fi identificată cu „forma realităţii" în afara acestui limbaj ideal, care ar fi cel mai nefericit dar pe care filozofii l-ar face omenirii. „Dacă, printr-o convenţie, am elimina lipsa de rigoare a cuvintelor — scrie Schaff — am sărăci limba şi am limita într-atîta funcţiunea ei comunicativă şi expresivă, încît rezultatul obţinut ar fi diametral opus intenţiilor noastre: procesul de comunicare s-ar realiza cu greutate, deoarece instrumentul comunicării ar fi deteriorat" [200].

Dezvoltarea impetuoasă a calculatoarelor electronice şi rezultatele lor în anumite domenii ale ştiinţelor sociale au avut darul de a crea la unii specialişti româDi în ştiinţele sociale un entuziasm care, difuzat cu abile şi perseverente mijloace publicitare — articolaşe apărute chiar şi în cele mai neaşteptate reviste, conferinţe Iar radio, „mese rotunde", interviuri presărate cu anecdote irezistibile, dar şi cu inadvertenţe regretabile — a intrat şi în conştiinţa publicului larg. Pentru Grigore C. Moisil, „Oricine a trasat limite ştiinţei,, s-a înşelat. Şi oricine a trasat limite întrebuinţării matematicii în studiul diferitelor fenomene existente, de asemenea s-a înşelat". Justificarea filozofică a acestui optimism în care identificăm urme vizibile de fetişizare a ştiinţei amintind de anacronicul optimism gnoseologic al iluminiştilor şi de mistica matematizantă a pitagoreicilor, este teza următoare : „Nu gîndirea garantează matematica,

200• **Adam Schaff, *Introducere tn semantică,* Trad. din limba poloneză, Bucureşti, Edit. ştiinţifică, 1966, p. 379.**

ci structura matematică a gîndirii garantează gîndirea” [201]. Ar rezulta, deci, că ştiinţa, mai devreme sau mai tîrziu, ne-ar oferi şi adevărul absolut, fiindcă ea n-are limite; formalizarea matematizantă, aplicabilă în orice domeniu, ca un panaceu, ar duce la anularea specificului ştiinţelor sociale, deoarece gîndirea, care îmbrăţişează totul, este gîndire graţie structurii ei matematice.

După cîte ştim, astfel de teze nu s-au impus în lumea specialiştilor, şi ceea ce se face la noi nu este decît vulgarizarea unei revoluţii care încă nu s-a produs în gnoseologie [202]. Toţi cei cu autoritate în acest domeniu admit că relaţiile interdisciplinare se vor dezvolta din ce în ce mai mult, dar niciodată demonstraţia silogistico- matematică nu va putea rezolva toate problemele care se pun în domeniul valorilor, al plauzibilului şi al probabilului. Dimpotrivă, mari matematicieni au declarat cu insistenţă că această ştiinţă este inaptă să devină ceea ce anticii numeau *scientia scientiarum,* în limbajul de azi „ştiinţa globală”. Reamintim celebra teză a lui Einstein, din 1921, după care „în măsura în care legile matematicii se referă la realitate, ele sînt nesigure; şi în măsura în care legile matematicii sînt sigure, nu se referă la realitate”. De curînd, Alfred Kastler a negat categoric competenţa specialistului în ştiinţele „exacte” şi într-un domeniu „care nu este al său”, cum este acela al ştiinţelor umane şi mai ales al valorilor[203]. O observaţie a unui filozof ca Husserl, căruia matematica îi era foarte familiară, este deosebit de semnificativă: „... numerele, produsele, citurile şi tot ceea ce în propoziţiile aritmetice ne

---

201 **Primul citat este dintr-un interviu acordat revistei „Magazin istoric”, nr. 12, 1970; al doilea, din articolul „2x2 = 4”, apărut In „Caiete de filozofie”, nr. 7, 1943.**

202 **Pentru detalii vezi articolul nostru *Poetica matematică?,* „Viaţa Românească”, 1971, nr. 2. Rezerve înţelepte privind aportul calculatoarelor electronice în ştiinţele sociale face chiar unul dintre protagoniştii acestei metode, Jean Schneider. El vorbeşte de „prudenţă”, de faptul că folosirea calculatoarelor „implică o alegere iniţială, operată asupra documentaţiei”, ceea ce presupune „riscul eliminării unor elemente semnificative. Stabilirea unui program obligă în mod necesar la conceperea unui model. Aceasta echivalează cu o ipoteză de cercetare care, transpusă în limbajul maşinii, are o anume rigiditate, îngreunînd înlăturarea eventualelor erori” (Cf. „Magazin istoric” citat).**

203• **Vezi „Impact” aprilie, 1970.**

apare ca supus unei reguli, nu sînt altceva decît produse psihice, şi sînt, deci, subordonate normelor psihice... Eterogenei- tatea acestor două ştiinţe este totuşi indiscutabilă", adaogă el, punînd astfel, sub semnul îndoielii atotputinţa matematizării[204]. De altfel, specialiştii recunosc că nici măcar aritmetica, adică cea mai rudimentară disciplină matematică, nu este în întregime forma- lizabilă; publicul larg românesc a aflat-o cu uimire, de la Solomon Marcus, autorul unei serioase, adică şi ponderată, lucrare consacrată ,,poeticii matematice".

Dar eficienţa formalizării este limitată şi în domeniul în care ea este posibilă. Această stare *de drept* şi *de fapt* este admisă încă din primele decenii ale secolului nostru, dovadă eflorescenţa excepţională a logicilor neformale. Mai mult, chiar unii neopozitivişti, cum sînt Carnap şi Ayer, au rectificat multe din tezele lor. în problema care ne interesează, este necesar să reţinem afirmaţia din 1934 a lui Carnap, care recunoaşte că demonstraţia nu acoperă decît o parte din cazurile pe care le oferă viaţa, ceea ce presupune o poartă deschisă pentru teoria argumentaţiei[205]. De asemenea, recenzia pe care Ayer a făcut-o lucrării lui Perelman şi L. Olbrechts-Tyteca, intitulată *Jthitorique et philosophie,* conţine o aprobare şi o invitaţie clară la extinderea cercetărilor în acest sens [206]. Se poate afirma fără teamă, că principala caracteristică a gnoseologiei actuale este certitudinea privind limitele eficienţei formalizării logico-matematice. Este cunoscută teza lui E. Meyerson, după care principiul identităţii n-are decît o fundare logică, nu şi una ontologică ; este, de asemenea, cunoscută aprecierea pe care Ryle a dat-o acestei metode, valabilă ca exerciţiile pe care le fac soldaţii pe cîmpul de instrucţie în vederea războiului, ceea ce e cu totul altceva ; J. Ladriâre, care a consacrat acestei probleme un studiu dens, ajunge la

---

204 ***Logische Untersuchungen,* I, S. 45.**

205 **Rudolf Carnap, *Logische Sgnlax der Sprache,* Viena, Verlag von Iulius Springer, 1934, p. 74 : „Der Begriff «beweisbar » bildet zwar eine fOr die meinsten praktischen Falie hinreichende Annäherung, erschdpft aber die logische Giiltigkeit nicht".**

206[11] **Publicată in „Revue intern, de phil.", 1953, fasc. 1—2, p. 157 şi urm.**

aceleaşi concluzii: „sistemul formal prezintă avantaje pe care nu le oferă limbajele neformalizate, dar e cu neputinţă să reprezentăm în sistemul formal toate virtualităţile care pot fi evocate în cadrul limbajului neformalizat” [207] [208].

Nu este vorba de o negare a meritelor formalizării, ci numai de o corectare a creditului excesiv care i se acordă de către unii gînditori orbiţi de virtuţile matematizării şi de rezultatele spectaculare pe care această metodă le obţine graţie computerului. Formalizarea nu este substratul însuşi al gîndirii, iar gîndirea nu e gîn- dire numai *fiindcă* şi în *măsura* în care se poate formaliza. Dacă ar fi aşa, n-ar mai exista domenii care i se sustrag ; altfel spus, gîndirea e gîndire şi fără „structura ei matematică”, care, de fapt, reprezintă numai o posibilitate de organizare a ei, nici unica şi nici prima dintre cele posibile. Şi cum ne-am putea explica altfel existenţa logicilor neformale? „Dincolo de formalizare există întotdeauna o logică informată şi intuitivă, care e presupusă de efectiva noastră comprehensiune a formalizării”, scria H. W. Johnstone, Jr., o autoritate în materie [u]. Am putea întări această teză şi pe cale istoristă. Prima metodă de cunoaştere şi de explicare a lumii a fost *mitul,* pe care însuşi Aristotel îl defineşte ca atare *(Met.* I, 2, 982 b şi 3, 983 b). Demonstraţia silogistico-matematică, în care Grigore C. Moisil vede cheia aşa-zisului „miracol grecesc”, a apărut ulterior, pe ruinele metodei mitice. Ea este o treaptă, care nu poate fi concepută fără cea care o precedă. Creatorii demonstraţiei n-au recunoscut capacitatea cognitivă a metodei mitice, dar Aristotel, cu simţul lui pentru istorie, şi-a dat seama de acest fapt. El este totodată şi cel care a desăvîrşit metoda silogistică, ba încă a propus şi o metodă care să-i completeze lacunele. Noi nu sîntem partizani ai explicaţiilor pe bază de „miracol”, dar dacă ar trebui să menţinem în circulaţie formula „miracolul grecesc”, cu reale virtuţi literare, care reflectă stadiul

207 ***Les limitat ions internei des formalismes,*** **Paris-Louvain, 1957, p. 410—411. Alte informaţii la A. Piereti, *op. cit.,* cap. I: *I limiti del formalismo logico.***

208 ***... But behlnd the formalization there is altuays an informai and intuitive logic thai is presupposed by our very grasp of the formalization*** **(H. W. Johnstone, Jr., *The Relevance of Rhetoric to Philosophy and of Philosophy lo Rhetoric,* tn „The Quarterly Journal of Speech”, LII, (1966) p. 42.**

romantic al filologiei clasice, am spune că „miracolul" constă în descoperirea limitelor demonstraţiei silogistico-matematice şi în născocirea argumentaţiei ca metodă aptă să le remedieze raţional.

Aşadar, *interesul excepţional pe care filozofii îl acordă în ultima vreme problemelor limbii, promovarea lingvisticii ca „ştiinţă umană globală", reabilitarea sofisticii, proclamarea cu insistenţă a eficienţei reduse a logicii formale şi avîntul logicilor neformale pregătesc reabilitarea retoricii şi ca termen, cit şi reintrarea ei în problematica filozofică.* în 1911, Fr. Paulhan simţea nevoia completării logicii tradiţionale cu o „logică a contradicţiei". Puţin mai tîrziu, Boris Bogo- slovsky propunea constituirea unei aşa-zise *dinamic logic,* care să izvorască din cercetarea tehnicilor controversei[209]. în 1896, Peirce întrebuinţase chiar termenul *rhetorica speculativa* pentru „o ştiinţă care ar trebui să studieze legile gîndirii şi condiţiile necesare transmiterii prin semne a unui sens sau a unui fel de a gîndi de la o minte la alta şi de la un anumit mod de a gîndi la altul..."[210], în cultura italiană apar, în plină dominaţie croceană, *L'arte di persuadere* a lui Giuseppe Prezzolini (1906), iar în 1922 *La persuasione e la rettorica* a lui Carlo Michelstaedter, pe care le-am amintit deja.

Este clar, deci, că ideea unei întregiri a logicii formale prin redescoperirea retoricii pluteşte în aer. Un pas mai departe îl face I.A. Richards, care întrevăzuse utilitatea unei teorii a comunicării şi reuşise, împreună cu C.K. Ogden, o formulare care stă la baza tuturor încercărilor ulterioare de acest fel. Preocupat în special de aşa-zisa „comunicare inteligibilă", deosebită de cea numită *behavioral communication* atît prin obiect, cît şi prin modalitate, Richards ajunge la constatarea că din diferite cauze se produc „pierderi" — *losses in communication.* Ca atare, se impunea găsirea unui mijloc „care să poată preveni sau îndrepta" aceste pierderi. Şi mijlocul cel mai indicat este retorica. în 1936, el publică cursul său de la Bryn Mawr cu

---

209 **Fr. Paulhan, *La logique de la contradiciion,* Paris, Alean, 1911 : B. Bogoslovsky, *The lechnique of controversy. Principles of dynamic logic,* Londra, Kegan Paul, 1928.**

210 ***Apud* L. Olbrechts-Tyteca, *Rencontre avec la rhitorique,* în *La thiorie del'argu- menlalion...,* p. 6.**

titlul semnificativ de *The Philosophy of Rhetoric,* care abia cu ediţia a doua din 1950 avea să devină o carte de mare ecou. Retorica este concepută ca „studiu al neînţelegerii şi al remedierilor sale" — *a study of misunderstanding and its remedies*[211]. Dar şi încercarea lui Richards este încă prea puţin pentru o reabilitare filozofică a retoricii, căci nu porneşte de la tradiţia aristotelică. Sursa lui Richards este George Campbell, autorul unei celebre lucrări *The Philosophy of Rhetoric,* care pînă în 1823 avusese şapte ediţii de mare tiraj. De la el a împrumutat nu numai titlul lucrării sale din 1936, ci şi ideea de a deplasa interesul tradiţional al retoricii pentru persuasiune ca act raţional, în direcţia emotivităţii, corespunzătoare atît orientării psihologizante a secolului XVIII, cît şi tradiţiei unilaterale a antichităţii tîrzii, reprezentată de *movere* şi *flectere.* Pentru Campbell, elocvenţa nu era numai marea artă a comunicării ideilor, ci şi aceea de a trezi sentimente, pasiuni, dispoziţii şi ţeluri — *the grand art of communication not of ideas only, but of sentiments, passion, dispositions and purposes.* De aici aprecierea persuasiunii de către Eichards ca unul dintre scopurile secundare ale retoricii, pe care îl subsumează „expunerii" în vederea trezirii de stări sufleteşti[212]. Pentru a-şi atinge adevăratul ei scop — evitarea „pierderilor" în comunicare — retorica ar trebui, scrie Eichards, să părăsească preocupările tradiţionale, pe care le numeşte *a set of dodges,* adică o garnitură de trucuri, şi să-şi îndrepte atenţia numai asupra „legilor fundamentale de folosire a limbii".

Deşi opera lui Eichards are mare atingere cu gnoseologia, întrucît este preocupată de comunicare şi receptare, faptul că neglijează, ba încă şi ridiculizează tradiţia aristotelică în retorică, nu putea duce decît la o reabilitare literar-filologică a acestei discipline, ceea ce s-a şi întîmplat. Pornind de la tezele sale privind „pierderile în comunicare", o întreagă şcoală de critică literară, celebră în Anglia şi în Statele Unite, cunoscută sub numele de *new criticism,* s-a dedicat studiului eminamente lingvistic al operei literare, cochetînd, bineînţeles, şi cu psihanaliza.

---

211 **I. A. Richards, *The Philosophy of Rhetoric,* Oxford, Clarendon Press, 1936, p. 3 *(Introductory).***

212 **" Gf. *op. cit.,* p. 24.**

Lucrarea cea mai semnificativă în acest sens este *Seven Types of Ambiguity* a lui William Empson. Definind ambiguitatea ca „dezordine logică — *logical disorder* — în comunicare, mai precis ca alterare semantică a cuvintelor, autorul reduce cercetarea la cel mai îngust nivel filologic şi ridică dicţionarele cu autoritate la rangul de instrumente de lucru privilegiate. Elder Olson, un reprezentant de seamă al *Şcolii din Chicago,* nota faptul că tipurile de ambiguitate identificate de Empson sînt perfect reductibile la tropi, iar aparatura teoretică a „noii critici" nu este decît o incompletă aparatură retorică[213].

Dacă opera literară este înţeleasă numai ca simplu act lingvistic este mai mult decît firesc ca din retorică să nu se reţină decît un singur aspect. Trebuie să adăugăm că ambiguitatea nu oferă un teren sigur pentru cercetarea fenomenului literar. Şi dacă există cu adevărat o „dezordine logică" în comunicare, ea nu poate intra în competenţa lingvistului; faptul ţine mai mult de competenţa alienistului, am îndrăzni să credem. Dealtfel, chiar Ockham ştia că *aequivocatio non est in conceptu, sed tantum in voce et scripto.* Pe de altă parte, ambiguitatea nu e un accident, ci aşa cum am arătat de mai multe ori în această carte, o condiţie care face ca limba să nu fie un instrument neînsufleţit, ci unul viu, nu o simplă haină a gîndirii, ci însăşi carnea sa. Fără îndoială, alegerea cuvintelor *avec quelque m&prise,* cum recomanda Verlaine, este mai mult decît un procedeu caracteristic şcolii simboliste ; Guido Calogero l-a identificat în practica oricărui legiuitor, iar Doudan, cînd taxa drept prost pe cel care n-are decît idei clare, n-a glumit prea mult.

Toate ezitările pe care le-am descris mai sus se explică numai prin neînţelegerea rolului acestei discipline în gîndirea Stagiritului, fapt care a dus, aşa cum am arătat în capitolele precedente, la cercetarea separată a cunoaşterii

---

213" **Cf. Elder Olson, *William Empson, Contemporani/ Criticism, and Poetic Diction,* în *Critics and Criticism,* editor R. S. Crane, Chicago-London, The University of Chicago Press, 1968[6], p. 46 şi urm. Reamintim că metoda stabilirii accepţiunii riguroase a cuvintelor pentru a „interpreta" o poezie a tentat şi pe un Charles Chassă, *La ele de Mallarmd est chez Litlri,* „Quo vadis", II, 1950. Culmea ridicolului In acest sens a fost atinsă de un colonel care a „tradus" în „franceză inteligibilă" o poezie mai dificilă a lui Valăry.**

de psihologie şi la transformarea retoricii, din antistrofică a dialecticii, într-una a poeticii. Pasul decisiv îl va face Ch. Perelman, la care ne-am referit de mai multe ori în expunerea noastră. El este acela care redescoperă retorica aristotelică, şi se cuvine să insistăm mai pe larg asupra operei sale şi a direcţiei pe care a iniţiat-o [214].

în gîndirea acestui filozof se poate identifica influenţa lui Frege şi Dupr^el, la care am putea adăuga şi numele lui Thadeus Kotar- binski, creatorul unei „praxeologii" [215]. Logica „operaţională" sau „agonistică" a lui Paul Lorenzen, citată ca fiind încă unul dintre izvoarele sale, este într-adevăr apropiată de concepţia lui Perelman, dar şi posterioară ei din punct de vedere cronologic.

Unii i-au atribuit afinităţi strînse cu pozitivismul logic, ceea ce ni se pare discutabil. Mai nimerită ar fi, după părerea noastră, o apropiere cu filozofia analitică engleză, care, prin Austin, Hare şi, de curînd, prin David P. Gauthier, a adus contribuţii importante la cercetarea raporturilor dintre logică şi jurisprudenţă, la modalităţile limbajului comportărilor morale şi a condiţionării lingvistice a raţionamentului practic, dar fără raportare directă la vechea retorică [216]. Totuşi, Perelman nu se recunoaşte ca adept al

---

214 **Născut In 1912, şi-a făcut studiile la Bruxelles, unde tşi trece doctoratul în filozofie cu o teză asupra lui Gottlob Frege. Obţine şi titlul de doctor în drept. în 1962 i se acordă importantul premiu Franqui. Bibliografia operelor sale, care pînă la data cînd scriem aceste rînduri trecuse de 190 de articole şi studii compacte, publicată ca apendice la volumul *La thiorie de l'argumentalion,* pe care prietenii, elevii şi colaboratorii i l-au dedicat în 1963. In primul număr pe 1968 al revistei ,,Ruch Filozoficzny" (Toruri- Polonia) s-a publicat un mic studiu asupra filozofiei lui Perelman şi o bibliografie la zi a operelor sale, datorate profesorului Fr. Indan, care a avut bunăvoinţa de a ni le pune la dispoziţie în traducere.**

215 ***Praxeologia* sau teoria acţiunii eficiente, cum o defineşte Kotarbinski, studiază condiţiile formale ale adecvării mijloacelor scopului, adică tot ce facem să fie cît mai bine făcut.**

216 **In special excelenta lucrare a Iui David P. Gauthier de la Universitatea din Toronto-Canada, intitulată *Practicai reasoning. The structure of foundations of pruden- tial and moral argumenls and their exemplificalions in. discourse,* Oxford, Clarendon Press, 1963, reprezintă cea mai clară indicaţie a perspectivelor pe care le oferă orientarea filozofiei analitice engleze spre teoria argumentaţiei. (în special p. 43 — 44 — *Practicai inference,* p. 42 — 49 — *Logical validity,* p. 63 şi urm. — *Assent to imperatioes,* p. 120 şi urm. — *The dual role of***

unei şcoli anumite, ci doar admite ca punct de plecare al gîndirii sale filozofice pragmatismul în accepţia cea mai largă a termenului.

Pentru el, filozofia nu trebuie să fie un scop în sine, şi nici nu trebuie să se ancoreze în „descoperirea principiilor eterne şi imuabile, căutate de metafizica tradiţională". Ceea ce trebuie să urmărească un filozof este, după el, „elaborarea principiilor călăuzitoare ale cugetării şi acţiunii". Şi, în linii largi, cercetarea sa se exercită asupra gîndirii înţelese ca acţiune şi interacţiune, tinzînd către identificarea căilor de legare a gîndirii valide de gîndirea reală.

Meritoria sa activitate la UNESCO ni-1 arată ca partizan al destinderii, al schimbului de idei şi al colaborării strînse dintre gîndi- torii de pretutindeni, aşa cum rezultă mai ales din articolul său din *Democracy in world of tension,* din *Rapports thboriques de la pensee et de Vaction* [217], cît şi din curiozitatea şi simpatia cu care priveşte realizările din ţările socialiste. Cunoaşte ţara noastră şi are legături strînse cu numeroşi cercetători români.

Notorietatea destul de repede cucerită ar putea da loc la îndoieli în privinţa meritelor reale ale contribuţiei pe care Perelman o aduc; în dezvoltarea logicii şi a teoriei cunoaşterii. Dar cheia succesului său trebuie căutată în conjunctura deosebit de favorabilă tezelor pe care le susţine. Schiţa de istorie a retoricii pe care am făcut-o în paginile precedente dovedeşte, credem, că în toate domeniile gîndirii filozofice se simţea nevoia unei discipline care să restabilească demnitatea raţiunii şi să-i extindă competenţa şi într-un domeniu la care, de la Descartes încoace, nimeni nu se mai gîndea. Trebuia dovedit că *ieşirea din domeniul raţionamentului analitic şi al celui inductiv nu înseamnă*

---

autonomy). **Vezi, de asemenea, importanta lucrare a lui S. E. Toulmin, *The Use of Argument,* Cambridge, Univ. Press, 1958. Punctele de contact Intre Toulmin şi Perelman au fost bine puse în lumină de A. Giuliani In *II concetto di prova,* Milano, 1961, şi mai ales de H. W. Johnstone, Jr., în *Theory of Argumentation,* inclusă în *Contemporany Philosophy,* editor R. Klibansky, Florenţa, La Nuova Italia, 1968, p. 177 — 184. Cfr. şi A. Granese, *G.R. Moore e la filosofia analitica inglese,* Florenţa, La Nuova Italia, 1970.**

217 **Editate de UNESCO-Chicago Press, 1951 (p. 295—301); al doilea articol publicat în *Entretiens philosophiques de Varsooie,* Acad. Polonaise des sciences et des let- tres, 1958, p. 23 — 28.**

neapărat ieşirea din domeniul de jurisdicţie a raţiunii. Perelman face acest lucru la timp potrivit, cu o competenţă indiscutabilă şi, deşi nu utilizează metodele materialismului istoric şi dialectic, este departe de a le fi ostil, ba cîteodată sugerează în mod clar valoarea lor şi lasă portiţe deschise.

S-ar părea ciudat, dar Perelman n-a ajuns la teoria argumentaţiei pornind de la retorică. Ca mai toţi partizanii acestei mişcări, nici el nu ştia mare lucru despre o disciplină ale cărei avatare nici astăzi n-au fost cercetate cu minuţie. O declară şi el deschis, iar colaboratorul său cel mai apropiat, L. Olbrechts-Tyteca, o mărturiseşte chiar în primele pagini ale volumului omagial ,,.. .Perelman şi eu însumi eram, la începutul cercetărilor noastre, aproape tot atît de ignoranţi în privinţa retoricii cît poate fi un *honnete homme* în secolul XX". Şi mai departe, citim aceste rînduri deosebit de semnificative pentru ceea ce un francez ar numi *la petite histoire de la rhetorique :* ,,.. .noi nu eram nici filologi clasicişti, nici istorici, nici critici literari ; prin urmare, entuziasmul nostru n-a fost nici un moment acela al specialistului fericit că poate lărgi cîmpul disciplinei sale. Disons qu'ă aucun degrâ, ni par m6tier, ni par gout, la rhitorique ne nous itait chere" [218].

Redescoperirea retoricii este rezultatul unei lungi şi adînci meditaţii asupra procesului cunoaşterii şi asupra logicii în general. Perelman şi-a dat seama că, de la Descartes încoace, competenţa raţiunii a fost nemotivat redusă la domeniul pentru care calculul, experienţa şi deducţia logică conferă cercetării prestigiul unei ştiinţe exacte. Dar raţionamentul *more geometrico,* propus ca model unic, nu se poate aplica în domeniul opiniilor mai mult sau mai puţin verosimile. Aceasta înseamnă, afirmă Perelman, că dincolo de limitele eficienţei calculului, experienţei şi deducţiei logice, există un domeniu abandonat iraţionalului, instinctelor, violenţei sau sugestiei. Dar, chiar în limitele cîmpului său de acţiune, demonstraţia bazată pe raţionamentul formal prezintă infirmităţi grave. Ea este impersonală, atemporală şi ignorează, pe lîngă determinantele psihologice şi istorice ale cunoaşterii, şi pe cele sociologice. în mod fatal, o teorie a cunoaşterii, care se

218 ***Rencontre aoec la rhitorique,*** **deja citat, p. 3.**

limitează numai la ajutorul logicii formale, nu poate ieşi din impasul *realism-nominalism.* De asemenea, o logică bazată exclusiv pe matematică ajunge să nu mai corespundă scopului ei iniţial şi să se sclerozeze, dacă persistă în minimalizarea aportului ştiinţelor naturii şi al celor umane. Pe de altă parte, adevărul sau ceea ce este propus ca atare în urma unei demonstraţii, trebuie şi *comunicat,* apoi *acceptat.* Formularea sau enunţarea lui nu este şi un act de comunicare propriu-zisă decît în cazul unui auditor ideal, format numai din specialişti dispuşi să cedeze în faţa stringenţei demonstraţiei. Mai mult: de la *acceptarea* ca adevăr a lui *quod erat demonstrandum* şi pînă la declanşarea acţiunii scontate este o cale cu totul străină nu numai de interesele specialistului, ci mai ales de posibilităţile sale.

Pentru Perelman este cu putinţă ca principiile unui raţionament corect să fie aplicate şi în domeniul acţiunii, deci şi al valorii, adică acolo unde încetează, după teoria clasică a cunoaşterii, competenţa raţiunii. Revenind la tradiţia aristotelică, el s-a gîndit la „elaborarea unui instrument capabil să obţină în domeniul valorii rezultate întru totul asemănătoare rezultatelor ştiinţelor exacte", după cum se exprimă un recenzent al său, Max Loreau. Acest „instrument" este *teoria argumentaţiei,* pe care o înţelege ca o completare imperios necesară a demonstraţiei bazate pe raţionamentul formal. Privită astfel, contribuţia lui Perelman apare ca o lovitură dată iraţionalismului şi, în acelaşi timp, ca una dintre cele mai originale şi mai eficace dintre criticile mai noi ale dogmatismului.

Pentru atingerea acestui scop, trebuia combătută concepţia tradiţională a evidenţei ca unic mijloc de aprobare sau justificare a unei aserţiuni, după cum, cu aceeaşi necesitate, se impunea şi combaterea separaţiei prea nete dintre raţional şi psihologic în actul cunoaşterii. Calea era oarecum netezită şi trebuia pus doar punctul pe i. Eforturile unui psiholog şi pedagog ca J. Piaget şi ale cîtorva logicieni au dus, în primele decenii ale secolului nostru, la un contact mai strîns între psihologie şi logică. În psihologia experimentală se simţise nevoia cercetării aşa-zisului auditor, pe care retorica antică îl studiase cu minuţia posibilă atunci. O lucrare ca aceea a lui H.L. Holling- worth, intitulată *The Psychology of the Audience* din 1935, avea să

declanşeze în America o întreagă pleiadă de studii în această direcţie. Azi, eficacitatea diferitelor categorii de argumente în cazul unui auditor dat este preocuparea de căpetenie a multora dintre specialiştii de peste ocean în psihologia experimentală. Dar ţinta lor nu este întotdeauna îmbunătăţirea teoriei cunoaşterii sau a teoriei comunicării şi cu atît mai puţin o fundare mai fericită a logicii. Ceea ce urmăresc ci cu precădere este desăvîrşirea ansamblului empiric pe care se bazează aşa-zisa ştiinţă a propagandei politice, religioase şi comerciale. Trebuie să recunoaştem că tehnica acaparării pieţei — *marketing —,* care ne uimeşte pe noi europenii din Est, este deosebit de eficace. Exportatorii americani au reuşit multă vreme să vîndă pe pieţele europene produse calitativ egale sau chiar inferioare celor locale, la preţuri mai mari. Neînţelegînd, la început, rolul acestei tehnici, mulţi au crezut că succesul la care ne referim s-ar datora exclusiv presiunilor politice. Dar cînd şi exportatorii europeni şi cei japonezi, mai ales, au deprins şi adîncit tehnica acaparării pieţei, au început zilele grele pentru comerţul exterior american, ba încă şi pentru cel interior, care, în mai multe rînduri a solicitat intervenţii oficiale protecţioniste.

Pe de altă parte, determinantele sociologice ale cunoaşterii, cărora gnoseologia marxistă le-a dat atenţia cuvenită, începuseră să intereseze şi pe filozofii burghezi. Cercetările lui Durkheim şi Vilfre- do Pareto în special, au dus la crearea unor noi punţi interdisciplinare, astfel că sarcina lui Perelman era uşurată în această privinţă. Cît despre evidenţă ca unic criteriu de probă sau justificare a unei aserţiuni, reamintim că şi orientarea denumită „pozitivismul logic" se raliază la combaterea teoriei clasice a cunoaşterii. Pentru A.Y. Ayer de piidă, actul cunoaşterii, spre a putea fi acceptat ca atare, implică certitudinea că ceea ce ştii este adevărat, şi aceasta pe baza unor îndreptăţiri diferite de la caz la caz, nu numai a uneia singure, valabile oricînd şi oriunde [219].

Aşa cum observa Br^hier în prefaţa la *Rhetorique et philosophie,* grija excesivă pentru rigoarea raţională, care se concretizează în folosirea exclusivă ,,a formei matematice

219 ***The problem of knotvledge,*** **Londra, Mac Millan, 1956, p. 34.**

euclidiene, cea mai impersonală din cîte pot exista", sau, în egală măsură, fetişizarea experienţei, a dus la situaţia anormală a unei *philosophie sans adherents, ni public.* Prin definirea evidenţei ca ,,grad particular de adeziune", Perelman reintroduce în teoria cunoaşterii noţiunea de *auditor, interlocutor* sau *cititor* concret, care poate admite adevărul unei teze demonstrate raţional, dar nu aderă întotdeauna la ea, adică nu trece în mod obligatoriu la acţiune. în felul acesta, el militează pentru **o** tradiţie glorioasă, care presupune, în primul rînd, restabilirea legăturilor dintre filozofie şi viaţă, pentru care pleda şi vechea retorică. A te adresa unui interlocutor abstract, acelaşi oriunde şi egal cu el însuşi întotdeauna, presupus ca apt să cedeze în faţa evidenţei raţionale sau a probelor materiale, înseamnă ruperea filozofiei deviată. Şi trebuie să reamintim că nu numai Stagiritul a întrevăzut o astfel de primejdie cînd instituise retorica ca o completare a dialecticii. Platon însuşi în *Nomoi* şi, după el, Plotin au insistat ca, după demonstraţia cu mijloace raţionale a unei teze, să-ţi convingi auditorul sau cititorul, în sensul de a-i solicita adeziunea, adică trecerea liber consimţită la acţiune, prin mijloace persuasive.

Redescoperirea şi reabilitarea filozofică a retoricii sînt, deci,, rezultatul unei analize minuţioase a carenţelor teoriei clasice a cunoaşterii, al unei analize a limitelor demonstraţiei şi al unei mai juste definiţii a evidenţei raţionale şi materiale, pe care Perelman le face în ambianţa unor tendinţe, pe cît de multiple şi intense, pe atît de confuze, de a se restabili relaţiile interdisciplinare în cercetarea cunoaşterii şi de a se umple golul pe care îl crease promovarea raţionamentului *more geometrico* drept unic model al gîndirii filozofice.

Dar „redescoperire" şi „reabilitare" nu înseamnă şi reluarea integrală. Un filolog, partizan al neoclasicismului, poate avea acest vis, pe care trebuie să-l privim ca nevinovat numai dacă prin revalorificarea moştenirii antice nu se urmăreşte în mod deliberat şi o abatere din calea progresului. Perelman şi adepţii săi renunţă la multa dintre preocupările retoricii antice, pe care le privesc ca incompatibile cu epoca noastră sau cu ţelurile lor imediate.

Vechea retorică era în primul rînd o artă a vorbirii elegante şi convingătoare, care se adresa unui public larg.

Ceea ce preocupa pe specialist era formarea de practicieni ai artei cuvîntului în genere, indiferent că se avea în vedere activitatea politică, cea judiciară sau,, cum va fi cazul cu epidictica, discursul scop în sine. Pentru Perelman, „noua retorică" este o teorie a structurilor argumentative, care nu se limitează la discursul rostit şi nu are în vedere numai publicul larg. Structurile argumentative sînt identificate şi analizate în special pe baza textului scris, şi se acordă interes egal şi discuţiei cu un singur interlocutor. Prin urmare, ideea de *orator* este extinsă în sensul că include şi ceea ce noi numim „autor", iar cea de *auditor* cuprinde şi interlocutorul unic, de cele mai multe ori cititorul sau chiar autorul în deliberarea sa intimă.

Explicaţia acestei extinderi, asupra căreia nici Perelman, nici adepţii săi n-au insistat încă în măsura cuvenită, trebuia căutată în faptul că, în ciuda diferenţelor dintre stilul vorbit şi cel scris,, structurile argumentative sînt aceleaşi. Pe de altă parte, „noua retorică" nu este şi o teorie literară, cum era cea veche. Ca şi eleganţa în vorbire, diferenţele pur stilistice nu sînt de competenţa unei teorii a argumentaţiei. Acest lucru era oarecum clar şi pentru Quintilian cînd socotea ca o falsă problemă dacă trebuie să-l apreciem pe Cicero după discursurile reale, aşa cum le-a pronunţat, sau după redactările lor ulterioare, cu modificări numeroase şi importante : *mihi unum atque videtur bene dicere ac bene scribere, neque aliud esse oratio scripta quam monumentum actionis habitae* [220]. Considerînd discursurile scrise drept „monumente" ale celor rostite, Quintilian avea în vedere o permanenţă, un element comun, care nu poate fi altul decît argumentaţia în generalitatea ei.

Spre deosebire de vechea retorică, care avea în vedere un auditoriu presupus ignorant, ale cărui opinii trebuiau convertite în convingeri necesare antrenării în acţiune,

---

220 ***Inst. orat.,*** **XII, X, 51. Raporturile dintre discursul scris şi cel rostit au preocupat mult pe Platon, Isocrate, Alcidamas şi Plinius cel Tinăr. Punctul de pornire a fost problema *logografilor,* adică a autorilor de discursuri scrise pentru cei care nu puteau să şi le alcătuiască singuri. Plinius cel Tinăr vede în discursul scris un „arhetip "al celui rostit (I, 20), căci în mentalitatea antică, obsedată de oratorie, nu se putea naşte ideea •că *eine Rede ist keine Schreibe.* Observaţiile privind deosebirile dintre stilul oral şi cel scris sînt mai mult cuceriri ale lingviştilor moderni.**

„noua retorică”, care nu urmăreşte formarea de practicieni, are în vedere toate categoriile de auditori, iar argumentaţia filozofică, considerată ca cea mai raţională, preocupă în mod deosebit. Multe din problemele retoricii tradiţionale cuprinse în *lexis* sînt neglijate, iar *captatio benevolentiae, actio* şi *mnemotehnica* sînt excluse ca incompatibile cu o teorie a argumentaţiei. Deşi izvorăşte din dorinţa de a lega şi mai mult filozofia de viaţă, „noua retorică” se vrea o disciplină filozofică modernă, cu un domeniu precis de cercetare : acela de analiză a mijloacelor de probare utilizate în ştiinţele umane, în drept şi în filozofie. De aceea, pledoaria în favoarea unui anumit „stil de viaţă”, care caracteriza vechea retorică, nu intră în preocupările sale.

„Noua retorică” îşi precizează şi mai mult domeniul de cercetare în opoziţie cu logica formală. Spre deosebire de această disciplină impersonală, atemporală şi preocupată exclusiv de rigoarea corectitudinii, „noua retorică” explorează raţiunea concretă şi situată. Ea este o logică „deschisă”, care nu exclude neprevăzutul, ci dimpotrivă, caută să-l includă în sistemul ei. Întrucît acceptă implicitul, nedeterminatul, nonconvenitul şi orice alterare posibilă a adevărului admis iniţial, „noua retorică”, observa Max Loreau, apare ca o „logică a totalizării” care „restaurează continuitatea realului”. „Pentru ea, — adaugă Loreau —, o situaţie nouă este o situaţie de tranzit. Ca atare, ea apare ca o raţiune analogică, car& substituie compatibilitatea identităţii. Raţionalitatea pe care o instaurează se fundează pe *regula dreptăţii,* care nu exclude identitatea şi diferenţa, ci dimpotrivă, le conciliază. Prin aceasta, ea duce la relativizarea şi mobilizarea tuturor conceptelor cu o conotaţie tradiţional statică” [221].

Atît prin obiectul ei de cercetare, cît şi prin metodele folosite, „noua retorică” duce la restabilirea relaţiilor interdisciplinare pe baze noi, ceea ce reprezintă un cîştig indiscutabil pentru ştiinţele umane şi pentru filozofie. Singura disciplină care nu datorează nimic „noii retorici”

---

221 **Max Lorcau, *Pour siluer la Nouvelle Rhetorique,* în *La IMorie de l’argumenla- tion,* p. 104 şi urm.; de asemenea, Fr. Indan, *Recenzja,* în „Ruch Filozoficzny”, t.. XVIII, nr. 4, Toruri, 1958, pp. 181 — 185; idem *Dorobek filozoficzny prof. Perelmana,* tn „Ruch Fii.”, 1967, t. XXVI, nr. 1, p. 1-92.**

este estetica. Raporturile dintre artă şi cunoaştere n-au reţinut atenţia reprezentanţilor „noii retorici" cel puţin pînă acum, iar teoria ornării, care deţinea un rol preponderent în vechea retorică, este considerată de ei ca fără atingere cu teoria argumentaţiei. Seducţia prin forma artistică a discursului nu-i interesează, iar figurile de stil n-au, pentru ei, importanţă decît în măsura virtuţii lor argumentative. De îndată ce o figură se adevereşte ornament, ea iese din preocupările „noii retorici". „Pentru noi, cei care ne interesăm mai puţin de legitimarea unui mod literar de exprimare decît de tehnicile discursului persuasiv, este importantă nu atît cercetarea problemei figurilor în ansamblul ei, cît de a arăta *prin ce* şi *cum* folosirea unor anumite figuri determinate se explică prin nevoile de argumentare". Şi, mai departe, Perelman precizează : „Noi considerăm o figură ca argumentativă dacă, antrenînd o schimbare de perspectivă, întrebuinţarea ei pare normală în raport de noua situaţie sugerată. Dacă, din contra, discursul nu antrenează adeziunea autorului la această formă argumentativă, figura va fi percepută ca ornament, ca o figură de stil" [222].

Vechea retorică îngloba şi domenii pentru care încă nu apăruseră disciplinele corespunzătoare. Ca organizatoare a unei teorii a comunicării, ea a trebuit să se ocupe şi de gramatică în sensul de azi al termenului, şi de stilistică, ba încă şi de unele probleme care vor deveni mai tîrziu tipice pentru estetică şi teoria literaturii. Disciplinele la care ne referim s-au dezvoltat în cadrul retoricii căpătînd preocupări care nu mai intrau în mod organic în preocupările ei, ■de unde reproşul de „imperialism" care s-a făcut acestei discipline. „Noua retorică" evită preocupările care nu-i aparţin în mod organic. Ea se interesează de domeniile

---

222 ***Traiti de rargumentation,*** **I, p. 229.**

[M] **Semnificativă in acest sens recenta lucrare a lui Perelman,** ***Le champ de l'argu- .mentation,*** **Bruxelles, Presses Universitaires, 1970, care cercetează aportul teoriei argumentaţiei In drept, raţionamentul practic, in filozofie, ştiinţe, istorie, pedagogie şi literatură.**

[so] **Teoreticienii antici şi-au dat seama de incompatibilitatea posibilă dintre** ***ratio legis*** **şi** ***ratio juris.*** **Pe lingă aşa-zisele** ***actiones stricti juris,*** **care invocau un text formal şi categoric din legislaţie, ei au stipulat şi aşa-zisele** ***actiones bonae fidei,*** **in care simţul echităţii judelui era solicitat să decidă fără obligaţia de a respecta Întocmai lite-**

vecine în măsura în care poate da şi primi ajutor, adică în limitele conceptului modern de relaţii inter- disciplinare, incompatibil cu ceea ce s-ar putea numi „panretorism”. S-a vorbit de *parilogism,* de *pancalism,* de *panpsihism*; Grigore O. Moisil vorbeşte de *panmatematism,* dar tendinţa de a reduce diversitatea fenomenelor şi a metodologiilor corespunzătoare la o unitate pe care stadiul actual al gnoseologiei şi numărul tot mai mare de discipline noi o infirmă, nu se manifestă şi în mişcarea meoretorică [29].

între vechea retorică şi jurisprudenţă existau legături strînse, în general bine studiate astăzi. Reluînd tradiţia, „noua retorică” nu se limitează la jurisprudenţă şi pledoarie, ci îşi extinde cercetările asupra noţiunii de *drept* şi *justiţie* şi analizează raţionamentul judecătorului care expune motivele unei decizii, cu mai mult interes decît pe acela al avocatului care o solicită. Rezultatele acestor investigaţii, care au ca punct de plecare studiile pe care Perelman le-a grupat în *Justice et raison,* sînt continuate de către aşa-numitul „grup de la Bruxelles”, care însumează filozofi, logicieni, judecători şi avocaţi pledanţi cu preocupări de logică şi de filozofie a dreptului. Eforturile tuturor au dus la demonstrarea imposibilităţii unei dreptăţi perfecte şi imperioase tocmai datorită valorii în sens axiologic. Prin urmare, normele judiciare nu sînt altceva decît directive de acţiune, care indică ceea ce este impus de legiuitor, interzis sau permis de el. Ele nu pot fi nici false, nici juste, iar aşa-zisele antinomii judiciare nu pot fi considerate drept contradicţii în sens logic, ci numai ca o necon- cordanţă a directivelor referitoare la aceeaşi problemă.

Analiza raţionamentului judecătorului care decide într-o cauză supusă competenţei sale a dus la constatări şi mai semnificative. Astăzi, ca şi în* trecut, efortul judecătorului este de *a alege* dintre normele referitoare la aceeaşi cauză, de a le *interpreta* şi chiar de a le *completa* cînd legislaţia prezintă lacune [30], căci *ratio legis* nu este
întotdeauna identică cu *ratio juris.* După această operaţie, care n-are deloc caracterul unei deducţii logice, judecătorul trece la expunerea de motive pentru a da deciziei un caracter necesar, ceea ce reprezintă o primă confuzie de planuri. Urmează însă o alta şi mai semnificativă. Raţionamentul judecătorului, considerat ca reductibil la un

silogism a cărui majoră ar enunţa norma judiciară invocată în cazul respectiv, minora ar prezenta elemente faptice, iar concluzia ar enunţa decizia, este departe de a fi corect din punct de vedere formal. Perelman a dovedit, pe baza unui material imens adunat de grupul de la Bruxelles, că minora nu este unitară, ci conţine, pe lîngă descrierea faptului, şi o calificare a lui. De aici constatarea că *logique et ăroit se marient mal,* ceea ce înseamnă că *logica judecătorească nu este şi nu poate fi de natură formală, ci argumentativă* [223] [224].

La cercetările *grupului de la Bruxelles* asupra noţiunilor de „fapt", de „drept", asupra antinomiilor şi lacunelor în drept, cît mai ales asupra specificului logicii judecătoreşti s-au asociat savanţi din numeroase ţări. Aceste cercetări constituie elementul cel mai caracteristic pentru filozofia dreptului din vremea noastră şi o strălucită dovadă a importanţei teoriei argumentaţiei în relaţiile interdisciplinare [225] [226]. Un alt exemplu de efort comun pentru adîncirea şi extinderea cuceririlor „noii retorici" în această direcţie este *Congresul mondial de filozofie a dreptului şi de filozofie socială,* care s-a ţinut la Bruxelles între 30 august şi 3 septembrie 1971. Preocuparea centrală a acestui congres a fost raţionamentul juridic, a cărui natură specifică, deja

---

223**ra legii. Ctt priveşte amploarea acţiunii de *interpretare* a legii, reamintim celebra notaţie a lui Montaigne, care anticipează unele dintre tezele semanticilor de azi: *nos procez ne naissent que du dibat de l'interpritation des lois... la plus part des occasions des troubles du monde sont gramairiennes (Apologie de Raimond Sebond,* II, 12)**

224 **Informaţii privind activitatea „grupului de la Bruxelles" tn articolul lui Paul**

225**Foriers, *L'ital des recherches de logique juridique en Belgique* din *Etudes de logique Juridique,* Bruxelles, 1967, p. 43 —57. Termenul de „logică judecătorească" a fost întrebuinţat la noi Încă din 1851 de către Alexandru Aman In *Logica Judecătorească sau tratat de argumentări legale urmate de logica conştiinţei,* Bucureşti, 1851. Amintim că cercetători germani ca Th. Viehweg *(Topik und Jurisprudenz,* ed. a III-a, Milnchen, Beck, 1965) au dovedit necesitatea reintroducerii în problematica acestei discipline şi a topicii în sensul tradiţional de *ars inveniendi argumentorum.***

226 **Principalele publicaţii ale „grupului de la Bruxelles" : *Le fait et le droit,* 1961; *Les antinomies en droit,* 1965; *Etudes de logique juridique,* voi. I, 1966; voi. II, 1967, voi. III, 1970, sub Îngrijirea lui Ch. Perelman; *L'igalibl,* voi. I, 1971, sub îngrijirea Iul Bach, Foriers, Perelman; *La rigle de droit,* 1971, sub îngrijirea lui Perelman.**

semnalată de activitatea „grupului din Bruxelles", trebuia analizată şi definită cu mijloacele superioare pe care le oferă atît colaborarea internaţională cît şi stadiul actual al relaţiilor inter- disciplinare. Comunicările au fost grupate în aşa fel ca să se ajungă întîi la o imagine cit mai exactă a stării actuale a problemei, avîndu-se în vedere şi istoria ei, apoi la o definire a noţiunilor încă vagi de *justificare* şi *decizie* în drept pentru a se putea stabili raportul raţionamentului juridic cu alte tipuri de raţionamente teoretice şi practice [33].

La fel se poate spune şi despre orientarea similară din filozofia istoriei, care şi-a îndreptat atenţia asupra problemei cunoaşterii istorice, asupra noţiunii de „importanţă în istorie" şi asupra relaţiilor dintre structură şi cuantificare [227] [228]. Primele rezultate sînt promiţătoare şi îndreptăţesc eforturile de lărgire a preocupărilor şi de înnoire a metodelor, care rezultă din reabilitarea filozofică a retoricii.

Totuşi, teoria argumentaţiei încă n-a depăşit faza descrierii şi clasificării structurilor argumentative, pentru a trece la identificarea şi explicarea gradului de eficacitate a fiecăreia. Cele două volume ale *Tratatului de argumentaţie* oferă descrierea a şaptezeci şi nouă de categorii şi subcategorii de argumente, a celor cvasilogice, a celor subînţelese şi deduse, precum şi a pseudoargumentelor. în mod deliberat, autorii s-au limitat la descriere şi clasificare pe baza metodei structurale. în concepţia lor, cercetarea eficacităţii formelor argumentative ar fi deplasat interesul lucrării spre o verificare empirică a persuasiunii, ceea ce se încearcă de multă vreme în America, în ciuda ordinii firesti de urgenţă pentru dezvoltarea oricărei discipline. De asemenea, preocuparea pentru validitatea structurilor argumentative ar fi însemnat stăpînirea prealabilă a unei norme suverane, ceea ce este inadmisibil pentru ei ca adversari

---

227 **Actele congresului publicate cu titlul *Le raisonnement juridique — Legal Reasoning — Die juridische Argumentation,* de către Hubert Hubien, Bruxelles, Etabîis- sements Emile Bruylant, 1971. în secţia IV au făcut comunicări şi doi cercetători români, Ion Ceterchi şi Paul Cosmovici.**

228 **Nu ne-au fost accesibile decît studiile din volumul *Raisonnement et demarches de l'historien,* ed. a. Il-a, Bruxelles, sub Îngrijirea lui Ch. Perelman.**

hotărîţi ai dogmatismului.

Dar, spre deosebire de teoria demonstraţiei, care nu cunoaşte decît probe corecte, adică conforme cu regulile unanim acceptate, şi probe care nu îndeplinesc aceste condiţii, în teoria argumentaţiei lucrurile sînt mult mai complicate. Un argument poate fi mai eficace decît altul, mai revelator sau mai puţin revelator. Altul, eficace într-o situaţie dată, devine perimat sau chiar ridicol de la un moment dat. Cîteodată, însăşi tentativa de a argumenta are ca rezultat zdruncinarea încrederii în teza propusă. Un fapt constatat încă din antichitate este influenţa pe care o exercită ordinea în care sînt prezentate argumentele. într-un anume context, un argument este mai eficace, în altul mai puţin sau chiar dăunător cauzei respective. Care sînt cauzele acestei labilităţi?

Iată întrebări care îşi aşteaptă răspunsul, căci după descriere, explicaţia cauzală a fenomenului este de rigoare în dezvoltarea unei discipline. Deocamdată, ele sînt puse, şi Perelman însuşi schiţa, în *Recher- ches interdisciplinaires sur Vargumentation,* un program de urgenţă în această direcţie. Dealtfel, încă din 1963 L£o Apostel, unul dintre cei mai merituoşi reprezentanţi ai mişcării neoretorice, atrăgea atenţia asupra importanţei pentru dezvoltarea teoriei argumentaţiei a unora dintre cuceririle de azi ale psihosociologiei: dinamica atitudinilor şi a credinţelor, dinamica grupelor şi teoria informaţiei [229] [230] [231].

Am putea adăuga, credem, unele dintre rezultatele psihologiei experimentale din America, în ciuda faptului că scopul acestor investigaţii este desăvîrşirea tehnicii propagandei religioase sau politice şi a reclamei comerciale [232]. Şi cum în stăpînirea teoretică a lui *esse, fieri* îşi are rolul

---

229 **Lăo Apostel, *Rhitorique, psycho-sociologie et logique,* In *La thtorie de l'argu- mentation,* p. 263 — 315. Un progres notabil s-a obţinut graţie consfătuirilor *(Entreiiens)* organizate de Institutul internaţional de filozofie la Liăge în sept. 1967, a căror temă a**

230 **fost *demonstraţia, verificarea* şi *justificarea.* Textele au fost editate de întreprinderea**

231 **Nauwelaerts, Paris-Louvain, 1968.**

232 **Ne referim la lucrările lui I. A. C. Brown, *Techniques of persuasion. From propaganda to brainwashing,* Baltimore, Penguin Books, 1963, şi la ale lui Howland Carol şi Kelly H., *Communications and persuasion,* Yale Univ. Press, 1963.**

îndeobşte recunoscut, o istorie a argumentaţiei ar fi tot atît de utilă. Dar ea va trebui să nu se limiteze la cercetarea tipurilor de argumentare identificate şi comentate de vechii logicieni şi retori, ci să-şi extindă investigaţia, cu precădere, asupra tipurilor de argumente folosite într-o epocă dată, pentru a le compara cu acelea caracteristice altei epoci. în felul acesta am putea să ne dăm seama dacă există tipuri iremediabil perimate, dacă unele, necunoscute într-o epocă, sînt caracteristice alteia, în ce măsură şi de ce frecvenţa unui tip se modifică de la o epocă la alta etc.

Orientarea neoretorică n-a întîmpinat pînă acum obiecţii. Singurele rezerve exprimate privesc doar aspectul metodologic al cercetării, dar atît Perelman, cît şi alţi partizani ai acestei direcţii sînt de acord că „aceleaşi enunţuri argumentative ar putea fi analizate şi altfel, după planuri diferite de despicare". împotriva direcţiei de peste ocean, Perelman consideră că, în mod obligatoriu, cercetarea eficacităţii unei structuri argumentative trebuie să fie precedată de o largă acţiune de descriere şi clasificare [37]. Aceasta înseamnă, în fond, autonomizarea teoriei argumentaţiei în sensul ca ea să nu fie o ramură minoră a psihologiei experimentale, ci, dimpotrivă, să se ajungă la o psihologie experimentală ca anexă a „noii retorici". Lărgirea orizontului ar aduce incontestabil avantaje pentru logică şi teoria cunoaşterii. Şi faptul că Universitatea din Pennsylvania editează, începînd din ianuarie 1968, o revistă intitulată *Philosophy ană Rhetoric,* care reproduce, cu inversiunea stilistică de rigoare, titlul lucrării lui Perelman-Olbrechts, învederează nu numai deplina reabilitare a retoricii în filozofie, ci şi precizarea unei anumite orientări metodologice care să-i extindă orizontul.

•' **Cf.** ***Trăite de Targumentation, I,*** **p. 12, precum ţi Paul Lorcnzen,** ***Methodisehes Denken,*** **in** ***La IMorie de l'argumentation,*** **p. 219—232.**

ALTE CONTRIBUŢII AMERICANE ŞI EUROPENE

O dată convenţională care ar putea indica reintrarea categorică a retoricii în problematica filozofică ar fi anul 1952, adică anul apariţiei lucrării lui Perelman, *Rhetorique et philosophie.* Deci, de peste douăzeci de ani, reabilitarea filozofică a acestei discipline preocupă intens pe numeroşi gînditori europeni, şi pentru cine este cît decît informat, această situaţie este departe de a fi atins punctul culminant. Că nu este vorba de o modă trecătoare, cum a fost cazul semanticii şi al structuralismului, în vădit declin numai după un deceniu de afirmare pe plan mondial, o dovedeşte amploarea crescîndă a cercetărilor şi calitatea lor din ce în ce mai ridicată. Cît priveşte reva- orificarea retoricii pentru lingvistică, teoria şi critica literară, n-am iuţea indica o dată; ceea ce am putea indica este numai începutul icestei acţiuni, pe care înşişi promotorii ei îl leagă de numele lui Roman Jakobson şi de traducerea în franceză a eseurilor sale de lingvistică generală (1963). Constatarea că între reabilitarea filozofică i, retoricii şi revalorificarea ei pentru lingvistică, critică şi teoria iteraturii nu este un raport de cauză şi efect poate fi extinsă în sensul să nici pînă azi partizanii ultimei orientări n-au descoperit implica- ;iile filozofice ale acestei discipline. Ei vorbesc de retorică numai ;n *tant que theorie des figures,* chiar dacă definiţiile pe care le propun iînt cîteodată mai largi, dar nicicînd în afara unei „teorii moderne i literaturii" L Aşa cum remarca Eenato Barilii, pentru conştiinţa suropeană este înrădăcinată ideea că la

retorică se ajunge, azi, pe louă căi: cea lingvistică şi cea filozofică [2].

[1] Cfr. Dubois, Edeline, Klinkenberg, Minguet, Pire, Trilion : *Rhitorique ginirale,* 'aris, Larousse, 1970, p. 7 ; A. Kibedi Varga, *Rhitorique et littfrature,* Paris, Didier, 1970, >. 137.

[9] Observaţie făcută in „prezentarea" către publicul italian a traducerii lucrării loastre, *La retorica nel suo sviluppo storico,* Bologna, II Mulino, 1971, p. 5.

Nu aceeaşi este situaţia şi în America. Pe lîngă orientarea limi tat empiristă, la care ne-am referit în capitolul precedent, există ş una cu rădăcini eminamente filozofice, chiar cînd revalorifică retorics pentru critica literară. Ea şi-a îndreptat eforturile în trei direcţi principale şi a obţinut rezultate care o impun atenţiei specialiştiloi de pretutindeni. Deocamdată, această orientare este puţin cunoscuta în Europa occidentală, iar în răsărit, cu excepţia Poloniei, este aproa pe necunoscută. în măsura în care o prezentare de ansamblu este ct putinţă acum, credem că am fi îndreptăţiţi să distingem o direcţii interesată de istoria retoricii, de una interesată de teoria argumentaţie şi de una care revalorifică disciplina care ne interesează în teoria comu nicării şi în critica literară.

Nu vom menţiona aici pe cei care au adus contribuţii limitat! la un moment minor din istoria retoricii sau numai la un autor şi nici pe cei care lucrează doar cu mijloace unilaterale de filolog sar de istoric preocupat exclusiv de atribuţie, datare, surse, filiaţii ş descriere de opere. Astfel de cercetători sînt foarte numeroşi, şi chia: dacă ne-am crede în stare să facem o selecţie, ea n-ar fi de mare foloi sintezei noastre. Vom menţiona, aşa cum se şi cuvine într-o sinteză numai pe cei ale căror lucrări au intrat de mult în atenţia specialişti lor de pretutindeni atît pentru excepţionala lor erudiţie cît şi pentn vederile largi asupra problemei şi perspectivele pe care ei le deschid

Un adevărat pionier în domeniul la care ne referim este K E. Wallace de la universitatea Massachussetts-Amherst. Studiile sale asupra retoricii în concepţia lui Bacon s-au impus de la începu! şi au intrat în bibliografia obligatorie a problemei. Celelalte contri buţii—*A Modern View of Delivery ; Speech Act and Unit of Com munication* — ca şi intervenţia sa în ampla discuţie care s-a isca între aşa-zişii *professional*

critics of public address în legătură ci mesajul adresat de MacArthur Congresului, după rechemarea sa dii Coreea, au avut mare ecou.

Am citat de mai multe ori numele lui Wilbur Samuel Howell ale cărui studii privind raporturile dintre logică şi retorică în Anglii între 1500 şi 1700, asupra retoricii lui Alcuin, F6nelon, şi asupr; celei rinascimentale sînt, de asemenea, fundamentale.

O contribuţie care a însemnat o adevărată cotitură în istorio grafia retoricii medievale este aceea a lui Eichard McKeon de 1; universitatea din Chicago. Filozof, filolog, istoric al culturii şi teore tician al criticii literare, McKeon este de mult o autoritate de tali internaţională în toate aceste domenii. în ultimul timp, atenţia lui s-i îndreptat asupra perspectivelor care rămîn umanismului şi artelo liberale în epoca noastră, pe care el o numeşte *technological age : The Future of Liberal Arts ; The Liberating Arts and the Humanizing Arts in Education ; The Uses of Rhetoric in a Technological Age* şi altele. întreaga sa activitate vădeşte un caracter militant-progre- sist în cadrul modului de viaţă american, căci problematica generală a umanismului şi a democraţiei îl preocupă tot atît de mult ca şi modalitatea de difuzare a ei în conştiinţa publicului larg. McKeon este membru de frunte al Şcolii din Chicago care, revalorificînd aristotelismul pentru estetică şi critica literară, a dat cea mai grea lovitură orientării formaliste şi exagerărilor *new criticism-ulm.*

Un alt nume care s-a impus pe plan internaţional graţie erudiţiei sale impresionante, este Bernard Weinberg, şi el membru notoriu al Şcolii din Chicago. Weinberg este italienist specializat în poeticile şi retoricile Renaşterii, pe care le-a editat şi le-a analizat cu o competenţă rară.

Contribuţii valoroase au adus şi Donald Lemen Clark privind terminologia retorică în critica literară engleză din vremea Renaşterii, Th. Clevenger, Jr., autor al unei apreciate lucrări de sinteză privind locul retoricii în educaţia liberală greco-latină, Ray- mond F. Howes şi alţii.

Din a doua orientare se impune în primul plan H. W. John- stone, Jr. de la universitatea din Pennsylvania. El este unul dintre şînditorii cei mai adînci şi mai originali pe care Statele Unite îi au a ora actuală, fără să fie însă ceea ce se

numeşte ,,un creier de import". Tohnstone este preocupat în special de raporturile dintre filozofie ;i retorică, pe care le priveşte dintr-un unghi cu totul diferit de cel radiţional, dar deosebit de actual pentru problemele majore ale sulturii ţării sale. Ca fondator şi director al revistei „Philosophy md Rhetoric", el a făcut cunoscută mişcarea neoretorică europeană i a reuşit să antreneze un mare număr de cercetători în această lirecţie.

Prima sa lucrare, cu ecou mai mare în Europa decît în America, înde a cunoscut totuşi două ediţii de mare tiraj, este *Philosophy nd Argument* din 1959. Făcînd o analiză a ceea ce el numeşte *phi- tsophical disagreement,* adică dezacordul sau controversa, în care ede caracteristica esenţială a filozofiei — *whoever embraces a philo- ophy embraces a, contradiction* —, Johnstone stabileşte nuanţe noi 1 deosebirile identificate pînă acum între ştiinţă şi filozofie, cri- Briul fiind proba sau argumentul. ,,în ştiinţă, argumentul este în îtregime exterior afirmaţiei; afirmaţia [propoziţia] are un înţeles independent de consideraţiile care tind să o sprijine sau să o zdruncine". Dar în filozofie, afirmă el, „adevărul depinde de argument; este imposibil să te gîndeşti la o afirmaţie adevărată sau falsă fără să te gîndeşti şi la argumentele *pro* şi *contra* ei". Aceasta fiindcă „argumentul este o parte din însuşi înţelesul afirmaţiei". De aici concluzia că esenţa controversei filozofice este reductibilă la un argument *ad hominem,* adică valabil numai pentru un singur individ, căruia i se reproşează nerespectarea propriilor sale aserţiuni anterioare [233].

Distincţia de mai sus permite lui Johnstone o incursiune semnificativă în elementele care diferenţiază filozofia de retorică. Demersul oratorului este caracterizat de un scop precis, care exclude orice alte preocupări: antrenarea auditorului în direcţia intenţiilor sale. Demersul filozofic presupune obligaţia de a ţine seama şi de înţelegerea argumentelor de către preopinent, căci confruntarea punctelor de vedere prevalează în controversa filozofică.

233[8] **Cfr. *Philosophy and Argument,* Pennsylvania State University Press, 1969' p. 32 — *the argument for a philosophical stalement îs altvays a part of ils meaning — ş* p. 74 — 81. Johnstone consideră că şi argumentul constructiv, nu numai cel destructb este, tn filozofie, un argument *ad hominem.***

Oratorul nu-şi va atinge scopul propus dacă procedeele sale sînt vizibile, căci „este cu neputinţă să fii convins printr-un procedeu tehnic cînd ştii că el este doar procedeu”, scrie Johnstone, întărind o teză străveche, după care „retorica este perfectă cînd nu se simte că e retorică”. Dar filozoful poate să şi le dezvăluie, ba încă este îndreptăţit să vadă în adoptarea tehnicilor sale şi o adeziune la tezele pe care el le apără.

O altă distincţie asupra căreia insistă Johnstone este aceea că retorica este, de fapt, exterioară filozofiei. „Dacă Platon, Augustin, Pascal, Kierkegaard, Fichte, Bentham şi Mill au folosit retorica, aceasta se datorează faptului că în afara şi pe deasupra concluziilor filozofice la care ei au ajuns, au existat programe pe care ei le-au susţinut; şi aceste programe au fost mai degrabă practice decît filozofice”. ,,.. .Ceea ce este filozofic în apel [sau program] se distinge de calitatea sa argumentativă şi poate fi evaluat în întregime în afara acesteia”.

Toate aceste distincţii nu împiedică filozofia de a face din retorică o problemă a ei, crede Johnstone, ci dimpotrivă. Dar în ce sens?

Precizarea pe care el o oferă este de ordin istorist şi cu adinei implicaţii pentru stadiul actual al „modului de viaţă american”. Orice *subject,* scrie Johnstone, devine obiect de cercetare filozofică cînd „pune probleme”. Cînd morala individuală şi publică părea pe marginea prăpastiei, a devenit imperioasă cercetarea ei filozofică în cadrul eticii. Abordarea filozofică a retoricii de către Aristotel a fost impusă de faptul că se pierduse încrederea în mijloacele de care oamenii dispuneau pentru a se convinge unii de alţii, o dată ce au apărut indivizi care, pentru bani, puteau să pledeze atît *pro* cît şi *contra* oricărei teze. „Interesul nostru de azi pentru retorică porneşte dintr-o nelinişte similară faţă de procesul persuasiunii; dar neliniştea noastră nu provine, în primul rînd, din ameninţarea sofisticei. Ea provine, parţial, din faptul că asocierea aristotelică a persuasiunii cu virtutea nu şi-a atins scopul. Vedem înspăimîntătoare mijloace de persuasiune în mîinile unora care, în nici un fel, n-ar putea fi consideraţi virtuoşi”. De aici consideraţiile sale asupra *ameninţării, violenţei* şi *informaticei* ca *degenerate forms of persuading* şi asupra necesităţii ca „persuasiunea

să fie responsabilă", aşa cum ceruseră şi gînditorii antici. Concluzia lui Johnstone are adînci rădăcini umaniste, căci, pentru el, dreptul la opinie, capacitatea de a argumenta şi de a ceda la argumentaţie definesc fiinţa umană : „Eetorica este relevantă pentru filozofie nu ca organon al persuasiunii, ci ca o condiţie a existenţei umane. Filozofia este relevantă pentru retorică întrucît este mijloc de clarificare a acestei condiţii" [234].

Contribuţii meritorii în acest domeniu au adus Maurice Na- tanson, profesor la universitatea din North Carolina, Hoyot H. Hud- son, canadianul David P. Gauthier, Eichard M. Weaver şi mulţi alţii, încă tineri, cu mari posibilităţi, asupra cărora timpul se va pronunţa cu toată dreptatea.

A treia orientare în mişcarea neoretorică americană este şi cea mai amplă în sensul că grupează cîteva mii de cercetători activi. O statistică privind lucrările centrate pe tema *rhetoric and public iddress,* indica, numai pentru perioada 1947—1961, peste opt mii ie titluri. La fiecare universitate există cel puţin o catedră de *vpeech,* cu publicaţii periodice şi studii, cu institute şi laboratoare, cu sesiuni de comunicări etc. Cei care cunosc bine „modul de viaţă american" fac aceeaşi constatare ca şi cei care îl cunosc numai din filme şi reviste : fenomen de decadenţă prematură a unei culturi în imposibilitate de a se maturiza. Dar într-o astfel de constatare, la care nu se poate să nu subscriem, intră şi considerente subiective.

Avalanşa cercetărilor în această direcţie a început brusc, cam la un deceniu după primul război mondial, şi nu s-a oprit, ba dimpotrivă, este în continuă creştere. O parte dintre cercetători sînt atraşi de procesul comunicării propriu-zise, alţii, cei mai numeroşi, de „critica retorică" *(rhetorical criticism)* sau de metodologia ei, *rhetorical approach,* care nu coincide cu aşa numita *new criticism,* ci

---

234 **Cf. *The Relevance of Rhetoric to Philosophy and of Philosophy to Rhetoric,* in 'The Quarterly Journal of Speech", 1966, LII, p. 41 — 46; *Some Reflection on Argumen- ation,* în *La thiorie de l'argumentat ion,* citată, p. 30; *Philosophy and Argument,* 'ennsylvania, 1969[2], cap. II, III, V, VI; alte pasaje semnificative în recenta *The Problem •f the Seif,* Pennsylvania, 1970, p. 1 — 15 şi 115 — 133. O bună prezentare a contribuţiei lui Io hnstone oferă A. Piereti, *Argomentazione e filosofia in Johnstone,* „Proteus" I, 1970), 3, p. 143 — 150 şi Ch. Perelman in *Le champ de l'argumentation,* citată, p. 253 — 265.**

numai se întretaie în cîteva puncte. Aşa cum am arătat mai sus, şi această orientare îşi are punctul de pornire într-o prospectare filozofică, anume aceea a comunicării, pe care Kenneth Burke şi I. A. Richards au reuşit să o impună atenţiei generale. Atît cartea lui Burke *Permanence and Change* din 1935, intitulată la început *Treatise on Communication,* cît şi *The Philosophy of Rhetoric* a lui Richards, din 1936, propuneau revalorificarea retoricii pornind de la contopirea gnoseologiei cu lingvistica, nu de la tradiţia literară. Mai mult: aproape toţi reprezentanţii de seamă ai revalorificării retoricii se cred obligaţi să denunţe caracterul limitat al tradiţiei aristotelice, pentru care persuasiunea acoperă întreg domeniul acestei discipline [235]. Burke ajunge la ceea ce am putea numi o viziune panretoricizantă a limbii, care reaminteşte una dintre tezele lui Nietzsche pe care am citat-o mai sus. După el, atît geneza ei cît şi funcţia primordială pe care o îndeplineşte justifică această viziune, căci nevoia de cooperare din care s-a născut limba cît şi actul comunicării pro priu-zise, în care încărcăturile emoţionale şi atitudinile nu pot f eliminate, exclud înţelegerea ei ca *act neutru* [236]. Cu cîţiva ani ma înainte, Vianu fixase acest adevăr într-o formulă mai mult decîi fericită : *cine comunică se şi comunică.*

Deşi se dezvoltă pe un suport larg, filozofic, care oferă posibi litatea de a aborda retorica *sub specie communicationis,* nu în moc îngust literar, a treia direcţie a neoretoricii americane este foarti vulnerabilă. Precum se ştie, cantitatea nu este întotdeauna o garanţii a calităţii. Căutările în vederea adîncirii şi extinderii revalorificări retoricii în acest domeniu denotă foarte multă stîngăcie şi, nu < dată, ignoranţă surprinzătoare. în 1944, Loren D. Reid a făcu constatări îngrijorătoare privind orientarea „criticii retorice" şi a simţit nevoia să atragă atenţia asupra unui număr de patru erori care o menţin în afara obiectului ei: 1) „Critica retorică nu e o simplă discuţie despre ideile vorbitorilor... ; 2) .. .nu e o simplă descriere a împrejurărilor în care a fost ţinută cutare cuvîntare... ; 3).. .nu e o simplă

235[6] **în special Richards, op.** ***cit.,*** **p. 24;** ***Persuasion is only one among the aims < discourse...***

236 **Cf. A** ***Rhetoric of Motives,*** **Prentice-Hall, Inc., 1950, p. 43, 172 şi** ***passim.***

clasificare sau tabulare de procedee *(devices)* retorice... ; 4).. .nu e o excursie în celelalte domenii de învăţămînt" '.

O intervenţie similară, de şi mai mare autoritate, cu şi mai mare ecou, a fost aceea, deja amintită a lui Karl R. Wallace, care s-a produs cam la zece ani după intervenţia lui Reid [8]. Analizînd modul în care mai multe „autorităţi" în „critica retorică" au abordat mesajul lui MacArthur, Wallace face aceleaşi constatări îngrijorătoare şi semnalează detalii edificatoare. El vorbeşte de „mica atenţie acordată adecvării ideilor, soluţiilor şi argumentelor", de „tratarea incompletă a procesului invenţiei", „de confuzii privind categorii retorice fundamentale", de „aprecieri nesusţinute, nedezvoltate", uneori „ambigui şi contradictorii" ; de asemenea, el semnalează o generală lipsă de interes pentru ceea ce se cheamă „formă", care, în cazurile rarissime cînd se observă totuşi, „este aproape ocazional".

Exact la zece ani după intervenţia lui Wallace, Mărie Hoch- muth Nichols, care a consacrat „criticii retorice" un studiu vioi şi competent, vorbea şi ea de „perioada de mare confuzie" în care încă se găseşte neoretorica americană. Elementul semnificativ pe care il adaugă Nichols la cele semnalate de Reid şi Wallace este acela al atitudinii faţă de locul pe care limba şi stilul îl ocupă în *rhetorical criticism.* De la eroarea tradiţională, care reducea retorica la cîteva preocupări în legătură cu limba literară, stilul şi compoziţia, **s-a** trecut la o alta, tot atît de gravă, care o reduce la probleme de idei, ntrigă, acţiune şi împrejurări. „Lăsaţi limba în pace" — *Leave Your Language Alone,* titlul unei lucrări a lui R. A. Hali, Jr. — *j* iindcă „valoarea a ceea ce spune o persoană nu depinde în nici un el de modul în care o spune" [9].

Exemplul acesta nu este nici unic şi nici tipic doar pentru sategoria cercetătorilor minori, pe care Wallace îi numeşte *the profesional critics of public address.* Un oarecare dezinteres pentru lim-

[7] **în articolul *The Perils of Rhetorical Criticism,* publicat în "The Quarterly ournal of Speech'', XXX, 1944, p. 416 — 422, care a avut mare ecou.**

[6] **On *the Criticism of the MacArthur Speech,* citate de Mărie Hochmuth Nichols în *thetoric and Criticism,* Baton Rouge, Louisiana State Univ. Press, 1967[2], p. 68.**

*** Cf. Nichols, op. *cit.,* p. 74.**

bă şi stil îl identificăm şi la membrii Şcolii din Chicago, după noi tot ceea ce a dat America mai bun în istoriografie, în critică şi în teoria literaturii în ultimele decenii. Concepţia lor, după care limba şi stilul n-ar fi decît un *verbal medium,* are, desigur, meritul de a discredita excesele *new criticism-ului,* pentru care stabilirea accepţiunii exacte a cuvintelor cu ajutorul unui dicţionar de autoritate, aşa-zisa *close reading* şi serviciile psihanalizei par să acopere întregul demers al criticului-interpret. Dar nu este mai puţin adevărat că o astfel de concepţie nu duce la ieşirea din impasul antinomiei tradiţionale *conţinut-formă,* pe care Richards şi Burke s-au străduit să o elimine printr-o viziune unitar-organică a limbii ca act. Dealtfel, Şcolii din Chicago i s-a reproşat că ar alimenta, cel puţin indirect, vechea înţelegere a cuvintelor ca *husks of meaning,* adică involucru sau coajă a înţelesului. Un răspuns de mare bun simţ, din păcate nu îndeajuns de argumentat, la întrebarea *care trebuie să fie locul cercetării limbii şi stilului în „critica retorica[1]"?* l-a oferit Donald C. Bryant: „Stilul nu poate şi nu trebuie să deţină locul principal în atenţia criticului retoric, ci numai un loc mai mic decît coordonat cu invenţia din care se împlineşte rodnicia ultimă [a discursului]". într-adevăr, dacă s-ar ocupa numai sau în primul rînd de limbă şi stil, critica retorică n-ar mai avea obiectul ei, ci s-ar suprapune stilisticii practice şi lingvisticii generale, cărora, ca discipline specializate, le revine cercetarea deplină a acestui domeniu. Nu trebuie să uităm că retorica s-a preocupat de astfel de probleme numai în măsura în care o cerea funcţia ei de organizatoare a unei teorii a argumentaţiei şi a comunicării; nu trebuie să uităm că gramatica, disciplină care cumula şi rolul de stilistică şi critică literară, s-a născut tîrziu, din nevoia de a se cerceta mai adine domeniul care doar se întretăia cu acela al retoricii, şi că limitarea progresivă, pină la dispariţia totală a interesului pentru argumentaţie, a făcut din retorică o disciplină eminamente literară, de unde confundarea ei cu gramatica şi apoi cu stilistica[237].

Am întîrziat asupra acestor aspecte negative nu pentru a discredita o mişcare şi o doctrină, invocînd ceea ce se cheamă „subprodusele" ei. Ţinta noastră a fost de a semnala

237 **Cf. Nichols, *op. cit.,* p. 76.**

o primejdie, aceea **a** incompetenţei profesionistului mărunt, pe care, cu veacuri înainte **au** denunţat-o întîi Isocrate şi apoi, cu strălucirea cunoscută, Cicero Mărunţii *new rhetoricians* reamintesc de pletora „grecoteilor" *li* care s-a referit Cicero, dar condiţiile de azi le oferă şi mai multe ocazi de a face rău decît în trecut. îngrijorarea pe care am semnalat-o la Johnstone, Jr. în legătură cu nocivitatea ruperii moralei de persuasiune şi, în mare, a eticii de retorică este comună tuturor reprezentanţilor de frunte ai neoretoricii americane. Reclamei comerciale, care reuşeşte să creeze din ce în ce mai multe pseudonecesităţi şi oferă posibilitatea de generalizare a înşelăciunii în viaţa economică a societăţii de consumaţie, i se adaugă propaganda politică, aptă să semene neîncredere în orice tehnică de persuasiune. în 1941, Kenneth Burke declanşează interesul, în plină creştere şi astăzi, pentru tehnica propagandei hitleriste, care a reuşit să înşele pînă în ultimul moment şi cu urmările cunoscute, o mare naţiune civilizată. Cu mijloace de critică stilistică, el încearcă să pună bazele unei tehnici a refutaţiei propagandei necinstite, aşa cum Aristotel simţise nevoia să stabilească o tehnică a refutaţiei sofismelor cu mijloace riguros raţionale. Mobilul său este teama: „...trebuie să ştim cu o mai mare precizie de cine trebuie să ne apărăm, dacă va trebui să prevenim fabricarea unui astfel de medicament în America" [u].

în 1953, Eichards Weaver şi Barnet Baskerville denunţă şi ei comoda şi totodată periculoasa atitudine a unora dintre *new rhe- toricians,* care ocolesc cercetarea adevărului şi a poziţiei etice a oratorului, invocînd teza că adevăr şi morală sînt noţiuni relative, deci incompatibile cu aşa-numita „critică retorică"[238] [239]. Cu îngrijorare abia mascată, Nichols consacră pagini semnificative acestei probleme, şi citează cu vădită indignare, cazul unui autor de manuale, după cîte ştim destul de răspîndite, care nu se

238 **Kenneth Burke, *The Rhetoric of Hitler's Battle,* în *The Philosophy of Literary Form,* Baton Rouge, 1941, p. 191; Ross Scanlan, *The Nazi Rhetorician,* în "The Quar- terly Journal of Speech", Dec., 1951, p. 430 — 440 şi altele ale aceluiaşi.**

239 **R. Weaver, *The Elhics of Rhetoric,* Chicago, H. Regnery Co., 1953, p. 25 şi**

sfieşte să recomande o uşoară modificare a citatelor probante din marii autori în sensul vederilor oratorului, în numele unei aşa-zise teorii a „unităţii discursului" şi al certitudinii că nimeni nu va observa înşelăciunea[240]. Din aceleaşi simţăminte a izvorît şi semnificativa meditaţie a lui Richard McKeon, *Democracy in a World of Tension,* care se adaugă la cele, atît de numeroase, ale gînditorilor de pretutindeni, asupra destinelor libertăţii şi umanismului într-o epocă în care spaima şi înşelăciunea sînt alimentate de tehnici pe care, în trecut, nimeni nu şi le-ar fi putut imagina măcar[241] [242]. în baza acestor observaţii este firesc să conchidem că o dată cu prima democraţie, cea sclavagistă, şi cu constituirea retoricii ca organizatoare a teoriei argumentaţiei şi a comunicării, au apărut probleme a căror permanenţă o descoperim, *mutatis mutandis,* pe orice treaptă a istoriei. Printre ele, aceea a raporturilor dintre etic şi estetic revine cu insistenţă şi mai sporită azi, chiar acolo unde, amploarea discuţiilor privind autonomizarea acestor valori a reuşit să creeze iluzia eterogeneităţii lor.

în ciuda lipsurilor despre care am vorbit, *rhetorical criticism* întruneşte un bogat mănunchi de specialişti ale căror rezultate sînt deja bunuri cîştigate pentru cultura respectivă. în afara celor grupaţi în jurul prestigioasei reviste "The Quarterly Journal of Speech" sînt şi alţii care, deşi specializaţi în *speech & english* vădesc interes şi mai accentuat pentru adîncirea relaţiilor dintre filozofie şi retorică. Aşa cum cei mai reprezentativi cercetători filozofi ai retoricii nu plutesc în ceaţa speculaţiilor „pure", ci dimpotrivă, ţintesc o mai bună şi mai imediată aplicare a filozofiei în viaţa practică, abordînd, din punctul lor de vedere, şi probleme de limbă, şi criticii la care ne referim înţeleg să depăşească limitele strict literare şi lingvistice ale domeniului lor, făcînd apel la serviciile largi ale categoriilor şi modurilor de abordare proprii demersului filozofic. îndemnului local al lui Kenneth Burke şi I. A. Eichards i se adaugă îndemnul european al lui Perelman şi al şcolii sale, şi

240**B. Baskerville, *Emerson as a Critic of Oratory,* citat de Nichols, p. 70.**

241[12] **Nichols, *op. cit.,* p. 74.**

242**i* Chicago, 1951, în cadrul unui *Symposium* organizat de UNESCO.**

aşa ne explicăm constituirea grupului de mare prestigiu, pe care H. W. Johnstone, Jr. şi Carroll C. Arnold, ambii de la Universitatea de stat din Pennsylvania, l-au impus atenţiei generale graţie revistei „Philosophy & Rhetoric", despre care am mai amintit[15]. Reţinem totuşi că, în ciuda deosebirilor profunde dintre punctele noastre de vedere, Şcoala din Pennsylvania reprezintă o orientare progresistă în limitele modului de viaţă american. Acestei Şcoli i se datorează eforturi merituoase în mai buna orientare a relaţiilor interdisciplinare, o pledoarie eficace în favoarea umanismului, mai ameninţat acolo decît oriunde, o denunţare energică şi bine argumentată a divorţului din ce în ce mai adînc dintre etic şi estetic. [243]

în Europa, interesul pentru retorică încă n-a dat naştere unei critici în sensul în care este înţeleasă şi practicată *rhetorical criticism* în America. „Noua critică" franceză, ca şi fracţiunea ei dizidentă, *la nouvelle nouvelle critique*[16] [244] este, de fapt, singura orientare la care identificăm un interes pronunţat pentru retorică. Aşa cum am mai amintit, aceşti „noi critici", numiţi cîteodată şi „noi retori", pornesc de la tezele lingvistului Roman Jakobson,

---

243 **în afară de Carroll C. Arnold, ale cărui studii asupra oratoriei lui Disraeli şi Erskine s-au impus de la început, ca şi manualele sale, citäm pe J. Hepburn şi R.A.î Greenberg, autori ai unui vioi volum intitulat *Modern Essays. A Rhetorical Approach,* New York, McMilan, 1962, pe Edward P. J. Corbett cu ale sale *Rhetorical Analyses of Lite- rary Works,* Oxford, 1969, pe Lloyd F. Bitzer, Edwin Block, Douglas Ehninger, James I. Murphy, Walter J. Ong, Thomas Olbricht, toţi cercetători cu bogată activitate, membri In conducerea revistei „Philosophy and Rhetoric".**

[19] Expresia *la nouvelle nouvelle critique* ca şi cea de *l'ancienne nouvelle critique* aparţine lui Serge Doubrovsky (Cfr. *Les chemins actuels de la critique* (lucrare colectivă). Paris, Pion, 1966, p. 262).

244 **Morpurgo-Tagliabue în *La stilistica di Aristotile e lo slrutturalismo,* „Lingua e stile", II, 1967, p. 1 — 18 arată cît de puţin originală este poetica lui Jakobson. A Kibedi Varga, în *Rhitorique et litUrature,* Paris, Didier, 1970, p. 127 — 128, notează acelaşi lucru despre inovaţiile formaliştilor ruşi, ale lui Spizer, Kayser, Wellek şi Warren, ceea ce îndreptăţeşte observaţia că necunoaşterea istoriei unei probleme stă la baza multora dintre celebrităţile actuale care n-au făcut decît să redescopere teze de mult formulate, pentru care întrebuinţează termeni noi.**

[18] Autorii tratatului de *Rhitorique ginirale,* citat mai sus, ironizează (p. 9) această tendinţă vizibilă mai ales la Tzvetan Todorov.

care reactualizează străvechea teză a dublei funcţii a limbii, *comunicarea* şi *expresia,* într-o terminologie nouă: funcţia *referenţială* şi funcţia *poetică*[n]. Spre deosebire de lingvistica tradiţională, pentru care fraza este ultimul element analizabil, deci şi punctul la care competenţa lingvistului încetează, Jakobson propune anexarea poeticii ca o prelungire a gramaticii, deci şi ca domeniu pendinte de jurisdicţia lingvistului. Pentru această disciplină „nouă", Barthes şi Genette vor prefera termenul „retorică" sau pe cel de „ştiinţă a discursului", Todorov pe cel de „poetică" în accepţiunea cea mai largă a termenului. O altă inovaţie se referă la obiectul propriu-zis al acestei „ştiinţe a discursului": nu *literatura,* ci *literaritatea,* adică elementul care face ca o „scriitură" să devină „literatură", afirmă Jakobson, iar după el, Todorov precizează că „obiectul poeticii nu sînt operele, ci discursul literar". Cînd studiază *Les liaisons dang&reuses,* noul critic studiază de fapt „însăşi poetica, conceptele, metodele şi posibilităţile sale". Aşadar, „ştiinţă a discursului literar", „retorică" sau „poetică", specialitatea noului critic este înţeleasă ca disciplină autonomă, pentru care opera literară nu este decît mina, terenul în care descoperă structuri, figuri, tropi, anomalii semantice, fenomene de cono- taţie şi de comutaţie etc. Să ne amintim, însă, că în epoca de discredit a retoricii se spunea *că, All a rhetoricians rules / Teach, nothing but to name his tools* (Samuel Butler). G^rard Genette vorbeşte şi el de *une rage de nommer qui est fagon de s'etendre et de se justifier en mul- tipliant Ies objets de son savoir,* proprie retorilor vechi. Din păcate, nici noii retori nu sînt scutiţi întotdeauna de această „furie terminologică" [245].

Interesul noii critici franceze pentru retorică nu depăşeşte aspectul literar-lingvistic al acestei discipline, iar acţiunea de descriere a operelor pe baza categoriilor retorice este mai mult scop în sine. De fapt, noul critic urmăreşte o *creaţie* pe baza creaţiei pro- priu-zise, care este opera literară, critica nefiind altceva decît *meta- literatură* pentru el. Mai mult: dacă ţinem seama de felul în care „noii retori" explică actul elaborării unei opere, sîntem îndreptăţiţi să vorbim de o atitudine vădit antiretorică, în

245 **lntr-un articol consacrat retoricii şi raporturilor ei cu „spaţiul limbajului"**

ciuda ostentativului lor interes pentru străvechea disciplină. Autorul *n'est positivement personne,* afirmă Genette, reluînd cu entuziasm o formulă celebră a lui Valdry. Motivarea acestei surprinzătoare teze este şi mai surprinzătoarea înţelegere a limbii: „una dintre funcţiile limbajului şi a literaturii este aceea de a-şi distruge locutorul şi de a-1 desemna ca absent", pretinde Genette nuanţînd o teză a lui Blanchot: *Quand je parle, je nie l'existence de ce que je dis, mais je nie aussi l'existence de celui qui le dit...* ; „scriitorul aparţine unui limbaj pe care nimeni nu-1 vorbeşte, care nu se adresează nimănui, care n-are un centru, care nu revelează nimic", afirmă acelaşi Blanchot. Ce rol ar mai putea avea retorica în elaborarea unei opere literare, dacă autorul nu spune nimic, nu se adresează nimănui, nu vorbeşte ca nimeni şi, mai ales, nu gîndeşte nimic, fiindcă *les mots pensent pour nous; nous ne les gouvernons pas,* cum crede Genette[246] ?

Toate citatele de mai sus, cărora le putem adăuga şi altele, la fel de categorice (ca să nu zicem „teribiliste") dovedesc cu prisosinţă că noua critică reactualizează teoria iraţionalităţii elaborării operei literare, pe care retorica a combătut-o cu înverşunare de-a lungul întregii ei istorii. Tot interesul „vechii noi critici" ca şi al „noii noi critici" pentru retorică este paradoxal şi net contradictoriu. Cel puţin din acest punct de vedere, noua critică este „o nouă impostură", cum i s-a spus deja, care nu face decît să dea satisfacţie unei mode, sporind astfel confuzia şi frînînd revalorificarea elementelor pozitive ale vechii discipline.

Eroarea noii critici, căreia nu putem să nu-i recunoaştem şi unele merite, este uşor de identificat. Proclamînd contradicţiile dialectice dintre limbă şi gîndire drept opoziţii funciare, protagoniştii ei ridică uşoara tendinţă de autonomie a cuvintelor la rangul de fapt capital pe care s-ar putea funda actul literar, adică „scriitura". Negînd orice rol funcţiei de comunicare, pe care limba o are

246**publicat in „Tel Quel", nr. 19, 1968, Girard Genette recunoaşte că interesul actual pentru această disciplină este de natură „istorică" şi că „ideea de a reînvia regulile retoricii pentru a le aplica literaturii noastre ar fi un anacronism steril". Motivarea ar fi că literatura de azi are propria ei retorică, a cărei caracteristică este respingerea oricărei retorici.**

totuşi şi în cazul literaturii, oricît de „modernă” ar fi ea, noii critici operează cu opoziţii ireductibile, care vădesc credinţa în aşa-zisul „act pur”. Critica este pentru ei „pură” — *est pur ce qui ri'est signe de rien,* spusese Valdry, în care noii critici văd un precursor naţional, ca şi în Mallarmd, Proust şi Thibaudet. Postulatul mallarmean *ceder Vinitiative aux mots* este ridicat la rangul de condiţie unică a actului literar, ceea ce înseamnă fundarea creaţiei pe iraţional. Ca atare,, nici Retorica, adică cea *perennis,* nici oricare altă retorică nu mai este justificată.

La cele de mai sus trebuie să adăugăm faptul că, ignorînd mişcarea de reabilitare filozofică a retoricii, noii critici au văzut în vechea disciplină numai o teorie a figurilor, adică au luat şi ei *partea* drept *tot.* Cîmpul interdisciplinar în care ei se mişcă este mult prea limitat pentru cerinţele de azi, ceea ce face ca aportul lor pozitiv să fie extrem de mic în cadrul mişcării neoretorice, iar tendinţa, atît de vizibilă, de a scandaliza pentru a forţa succesul, nu poate avea altă urmare, decît contestarea integrală. Nu credem că exagerăm dacă vedem în noii critici nişte aliaţi care mai mult încurcă decît descurcă iţele neoretoricii[247].

Contribuţia italiană în acţiunea de reabilitare a retoricii este originală şi deosebit de valoroasă. Cauza ni se pare lunga şi adînca influenţă a lui Croce şi Gentile, care nu putea să nu stîrnească o reacţie de calitate, apoi înţîmplarea fericită care face ca, la ora actuală, Italia să aibă o pleiadă de specialişti în ştiinţele sociale, care o situează la loc de frunte printre celelalte ţări de veche cultură. Caracteristic pentru aceşti specialişti, dintre care unii, încă tineri, sînt deja „autorităţi” şi în afara ţării lor, este, în egală măsură, erudiţia şi registrul larg pe care îşi desfăşoară activitatea, ceea ce le permite vederi ample în problemă, concluzii adinei şi îndrăzneţe, apte de valorificare imediată. Neoretorica italiană porneşte de la filozofie şi logică, şi este strîns legată de aceste discipline chiar atunci cînd în centrul atenţiei se situează implicaţiile literare ale vechii discipline. Poate aşa se explică absenţa erorilor şi a exagerărilor pe

---

247[10] **Pentru detalii vezi Vasile Florescu *De la retorică la noua critică* în „Viaţa românească”, 12, 1970, p. 100 — 111.**

care le-am semnalat cînd am vorbit de *new criticism,* de *rhetorical criticism* şi de *la nouvelle critique,* dar şi faptul că adîncimii ei nu-i corespunde o amploare pe măsură. Neoretorica italiană nu este şi nici nu vedem cum ar putea deveni prilej de îngrijorare şi subiect de scandal, cum a fost cazul mişcărilor similare din alte părţi.

Am avut prilejul să citǎm opera lui Garin, Eossi, Vasoli, Plebe, Viano, Preti şi a altor istorici ai culturii şi filologi, care mînuiesc cu aceeaşi siguranţă impresionantă şi uneltele riguros filozofice; în afară de Calogero, Giuliani şi Pieretti, pe care i-am citat în text, trebuie să reţinem numele lui Norbert Bobbio, P. Facchi, Nymfei Bosco, E. Agazzi, V. Stella, A. D'Andrea, G. Pellegrino, M. Borioni şi D. Antiseri, ale căror contribuţii la dezvoltarea teoriei argumentaţiei, la cercetarea specificului raţionamentului juridic şi la difuzarea ideilor lui Perelman sînt notorii.

Se impune să prezentăm, măcar în fugă, aportul italian în revalorificarea retoricii în estetică şi teoria literaturii. Iniţiator şi *spiritus rector* deosebit de activ este Luciano Anceschi, profesor de estetică la vechea universitate din Bologna. Acest elev al lui Banfi s-a remarcat încă din 1936, adică în plină perioadă de dominaţie a idealismului crocean şi gentilean, cu o teză de mare răsunet, intitulată *Autonomia ed eteronomia dell'arte,* care continuă şi adînceşte luările de poziţie împotriva doctrinei dominante atunci[248]. Anceschi porneşte de la rolul aşa-zisei *riflessione formale,* a cărei importanţă în actul elaborării operei fusese categoric subliniată de marea artă modernă a lui Baudelaire, Mallarm^, Valdrv şi Eliot. Cu toate acestea, mitul creaţiei-inspiraţie, aşa cum fusese fixat în conştiinţa publică de romantism, şi menţinut în Italia de ceea ce Russo a numit *il feroce monadismo lirico* al lui Croce, împiedica afirmarea

248 **Ultima reeditare pe care o cunoaştem este din 1959 (Vallecchi, Florenţa). Reamintim că anticroceanismul începe cu Alfredo Gargiulo, critic militant, care pledează pentru cercetarea aşa-ziselor „mijloace de expresie" şi a genurilor literare, pe care Croce le denunţase ca *disconoscimento delta verită essenziale, che l'arte i una in tutle le sue manifestazioni,* şi se continuă cu Renato Serra, Luigi Russo, Walter Binni şi Antonio Banfi, pentru ca, după război, să i se alăture aportul lui Galvano della Volpe, Luigi Pareyson, Carlo Salinari, Natalino Sapegno, Roberto Battaglia, Garlo Dionisotti etc., mulţi dintre ei de orientare marxistă.**

ideii moderne de *poeta artifex,* care îşi gîndeşte temeinic opera şi asudă din greu elaborînd-o.

Baza filozofică a lui Anceschi este fenomenologică, în sensul larg, deloc rebarbativ, al termenului. Actul creaţiei este descris de el ca axat pe raportul dialectic dintre autonomie şi eteronomie, opera fiind un tot organic, rezultat al procesului complex şi continuu de integrare a aşa-zisului *il fare* şi al meditaţiei artistului asupra artei sale. Iată definiţia pe care el o dă poeticii: „Născută cu poezia, poetica reprezintă reflecţia pe care artiştii şi poeţii o fac *sul loro fare,* indicînd sistemele tehnice, normele operative, atitudinile morale, idealurile". *Mutatis mutandis,* definiţia este valabilă şi pentru retorică. Dar ceea ce trebuie să reţinem este faptul că nu Poetica şi Retorica *perennis,* constantă, îl interesează, ci poetica şi retorica vie, *in adu,* proprie fiecărui artist, fiecărui curent, fiecărei perioade a istoriei artei şi literaturii, adică tocmai ceea ce este istoricizabil: *Ogni poetica pretende di essere Punica poetica e le poetiche sono infinite* scrie el, întărind astfel o afirmaţie mai veche, pe care credem că trebuie să o reamintim : *Le regole esistono, ma non sono idealmente definitive, univocamente interpretabili, ontologicamente fondate; esse constituiscono, invece, dei sistemi operativi mobili e plurivoci.. .che portano in se motivi di continuită e motivi di transformazione. . .* [249]. De aici interesul său pentru *poetiche del novecento, poetiche „fine del secolo", podiche e istituzioni di un D'Annunzio „sperimentale"* etc. Această concepţie „deschisă", ostilă oricărei forme de dogmatism, i-a permis lui Anceschi să facă cea mai fericită critică literară militantă. De asemenea, interesul său pentru aşa-zisele *istituzioni letterarie e artistiche,* pentru poetici, genuri literare, stiluri etc., în care retorica îşi are locul care i se cuvine, a avut cel mai salutar efect pentru cultura italiană, aproape sufocată de lunga şi adînca influenţă a idealismului crocean. Orientarea pe care el a iniţiat-o a trezit interes şi în afara Italiei şi a constituit tema unui congres internaţional de largă şi selectă participare, care a atras şi o bună parte dintre mili- tanţii europeni şi americani pentru reabilitarea

---

249[23] **Gf. *Le istituzioni della poesia,* Milano, Bompiani, 1968, p. XI şi *Progetto di una sistematica dell'arte,* Milano, Mursia, 1968[a], p. 50 — 51.**

retoricii [250] [251] [252] [253] [254].

Precum se ştie, valabilitatea unei direcţii nu se apreciază numai după meritele iniţiatorului sau ale aşa-zisului *spiritus rector* el ei [M]. Elevii şi afinii lui Anceschi sînt numeroşi şi s-au impus cu autoritate, formînd ceea ce unii numesc *Şcoala bologneză,* despre care am mai avut prilejul să scriem. Cititorii români ai prestigioasei reviste ,,I1 Verri" cunosc contribuţia multora dintre membrii acestei Şcoli şi au sesizat elementul care le este comun: interesul erudit pentru istoria poeticii şi a retoricii, pentru analiza implicaţiilor estetice ale acestor discipline, făcută întotdeauna dintr-un punct de vedere modern, şi grija, vecină cu obsesia, de a nu ceda nici celei mai mici tentaţii dogmatice, de a se menţine întotdeauna într-o perspectivă largă şi tolerantă *(aperta)* faţă de orice doctrină sau „instituţie artistică şi literară"[25]. Dar de o critică retorică în sensul celei americane, încă nu se poate vorbi în Italia şi nici măcar de una *quasi-* retorică, cum este noua critică franceză. Chiar critica stilistică, destul de activă în Italia este şi astăzi circumspectă, dacă nu chiar ostilă, faţă de retorică [26].

O explicaţie posibilă a acestei situaţii, care ni se pare caracteristică şi pentru alte arii culturale europene, o vedem în supravieţuirea stilisticii tradiţionale, fie ea legată de numele lui Saussure şi Bally, adică impregnată de idei bergsoniene, fie de numele luiVossler şi Spitzer, care valorifică idealismul german şi crocean. în ciuda diferenţelor de metode, ambele orientări fac distincţie categorică între limba liberă şi creatoare a individului, şi limba riguros reglementată a comunităţii care o vorbeşte. în critica stilistică, interesul s-a deplasat către ceea ce este individual, către opera propriu-zisă, definită ca „univers", „cosmos", „individ" în sine şi pentru sine, pentru a lăsa deoparte atîtea probleme în care, cel mai adesea, ea se pierdea ca într-un hăţiş străin

---

250 **Rimini, 26—30 sept., 1969. Actele congresului publicate în numărul monografic**

251**al revistei „Strutture ambientali", n. 3, 1969, Rimini.**

252[21] **O prezentare de ansamblu a operei lui Anceschi în *Per un'estetica mondana,***

253**de Renato Barilii, Bologna, II. Mulino, 1964, p. 337 — 347; o altă lucrare, a Rosalbei**

254**Pajano, deja citată, p. 43 — 83 şi *passim.***

de esenţa ei. Precum vedem, excesele pozitivismului, pentru care „documentarea integrală" era adesea scop în sine, au dat naştere altor excese, cu urmări grele şi pentru disciplina noastră. *An das cinzelne Werk halt...* era lozinca stilisticienilor prejakobsonieni, care se întreceau să denunţe inutilitatea vechii retorici şi artificialitatea de construcţie logică a categoriilor [255] [256] ei incompatibile cu opera unică şi irepetabilă [257] [258]. Ceea ce s-a numit ,,descoperirea operei" înseamnă, de fapt, o redescoperire a ei în sens modern-romantic. Nu Retorica, ci *retorica ei intimă,* pe baza căreia opera poate fi definită ca organism unic şi irepetabil, a devenit preocuparea de căpetenie a stilisticienilor şi a criticii. Definită astfel, opera nu mai este clasificabilă, nu se mai inseriază, iar istoria literaturii rămîne ceea ce noii critici francezi numesc, reluînd o expresie a lui Jakobson, *une aimable causerie.*

Este de la sine înţeles că precăderea acordată *eteronomiei* operei de către pozitivişti şi dogmaticii de toate culorile este o eroare. Dar şi precăderea acordată de estetizanţi noţiunii de *autonomie* este o eroare tot atît de gravă, căci implică o mutilare a operei. Oricît de unica şi independentă ar părea, opera întruneşte şi o serie de ele-

---

255 **Cei mai reprezentativi membri ai şcolii bologneze sînt Renato Barilii, Paolo Bagni, Emilio Mattioli, Alessandro Serra, R. Pajano.**

256 **încercarea lui Alberto del Monte, *Retorica, stilistica, versificazione,* Torino, Loescher, 1957,, il primo manuale in Italia che investa la retorica e ia stilistica tradi- zionali della moderna problematica letteraria", n-a avut ecou. M. Corti şi C. Segre nu Înregistrează o astfel de critică in lucrarea lor *I metodi attuali della critica in Italia,* Torino, 1979.**

257 **R. Petsch, *Die Analyse des Dichtuierkes,* p. 241, In *Philosophie des Literalur- wissenschafl,* herausgegeben von E. Ermatinger, Berlin, 1930; E. Winkler, *Grundlegung der Stilistik,* Bielefeld-Leipzig, 1929, p. 115, numeşte categoriile vechi retorice *schiefer Kategorien* şi insistă asupra aşa-zisului lor caracter artificios-logic-uu'ZlfciirZic/ien *logizi- stischen Konstructionen*; G. Richter, *Literaturwissenschaft und Stilanalyse,* In „Viertel- jahrschrift fiir Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte", 15, 1931, p. 47, este tot atît de categoric : *Dass man stilcritische Urteile nicht gat auf Grund fertiger Formeln welche die Poetik und Rhetorik liefern, abgeben soli, lehrt bisweilen auch die Geschichle der rhetori- schen Begriffe selbst.***

258 **Citäm după trad. rom. din 1967 (Ed. pentru literatură universală), p. 42.**

mente care o fac accesibilă şi explicabilă cauzal. Aşa-zisa ei unicitate stă în raport dialectic cu aceste elemente, unele constante, care sînt de competenţa Retoricii *perennis,* altele care o situează temporal, şi sînt de competenţa istoriei literaturii. Neamendată de ceea ce este constant, unicitatea ar face ca opera să rămînă necomunicabilă. „A sublinia *individualitatea* şi chiar *unicitatea* fiecărei opere literare — deşi reprezintă o reacţie salutară împotriva generalizărilor pripite—înseamnă a uita că nici o operă literară nu poate fi pe de-a-ntre- gul *unică,* pentru că în acest caz ar fi cu totul ininteligibilă... Ca orice fiinţă omenească, fiecare operă literară are caracteristicile ei individuale; dar are, de asemenea, însuşiri comune cu alte opere literare, exact cum fiecare om are trăsături comune cu întreaga omenire, cu toţi indivizii care aparţin aceluiaşi sex, aceleiaşi naţiuni, profesii etc.", notau Wellek—Warren în celebra lor *Teoria literaturii* [29].

S-ar părea că această observaţie de mare bun simţ reprezintă o luare de atitudine împotriva hipertrofierii interesului pentru operă ca fenomen unic şi irepetabil şi, în acelaşi timp, ca un îndemn pentru reabilitarea retoricii tradiţionale. Dar o altă notaţie din introducerea la capitolul „Studiul intrinsec al literaturii" o anulează : „în anii din urmă s-a produs o reacţie salutară, în sensul recunoaşterii faptului că studiul literaturii trebuie să se concentreze în primul rînd asupra operelor literare înseşi. Vechile metode ale retoricii, poeticii sau metricii clasice sînt şi trebuie să fie revizuite şi refor- mulate în termeni moderni". Cu alte cuvinte, această disciplină care a studiat opera ca operă timp de peste două milenii, n-a izbutit să surprindă nimic care ar putea fi valabil oricînd, fiindcă acest element nu există; literatura de azi n-are nimic comun cu literatura din trecut, şi, ca să reluăm comparaţia lor, omul de azi n-are nici o trăsătură comună cu umanitatea peste care s-au aşternut veacurile. Roland Barthes — nu ştim în ce măsură tributar lui Wellek-Warren — face aceeaşi observaţie, pornind de la teza, mai mult decît discutabilă, că semnificaţia literară, perfect codificată de retorică, s-a păstrat pînă pe la sfîrşitul secolului XIX, cînd se produce o radicală mutaţie; unele figuri, elemente ale codului, ar fi dispărut lăsînd locul liber pentru altele care au apărut ca urmare a acestei adînci

mutaţii. „Codul retoric s-a transformat, şi cu el întreaga ideologie a literaturii", afirma el, fixînd ca obiect pentru critica structurală şi istorică totodată, cercetarea acestor fenomene noi.

Exagerarea pe care o conţine această afirmaţie este evidentă. Omenirea a cunoscut, în toate domeniile, numeroase revoluţii, dar nici una nu permite să se vorbească de o ruptuiă completă şi definitivă de tradiţie. Neobservată la început, cînd cercetarea reţine întîi ceea ce deosebeşte era nouă de cea veche, tradiţia, adică elementul care face ca umanitatea să se recunoască de la o generaţie la alta, sfîrşeşte prin a ieşi la iveală. Arta modernă se afirmă deocamdată împotriva oricărei formule. Dar „fuga sistematică de toate formulele este chiar o formulă, şi nici o tiranie mai grozavă nu există decît propunerea de a fi ingenuu, sustras oricărei retorici, cînd este *natural* că în poezie omul să caute o retorică. Iluzia doctrinarilor antiretorişti provine din lipsa unui examen estetic mai aprofundat al poeziei (...) Nu Retorica aşadar este reprobabilă, orice poezie bizuindu-se în chip necesar pe o retorică, ci retorica unei generaţii care s-a uzat", scria Călinescu în 1937, înţelegînd prin *Retorică,* ca şi Hugo, regulile *qui planent sur Vart tont entier* şi care sînt *eternelles, interieures et restent,* iar prin *retorică* regulile *sptciales, .. . variables, exterieures et ne servent qu'une fois* [259]. Dar Călinescu a sesizat înaintea multora raportul dialectic dintre retorica *perennis,* pe care o ortografiază cu ,,R", şi retorica unei generaţii, a unei şcoli sau a unei opere, pe care o ortografiază cu ,,r". Arta de azi, despre care Genette afirmă că n-are o retorică, iar Barthes că n-are nici un rezid tradiţional, fiind în întregime nouă, va cuceri cu adevărat publicul larg cînd i se va identifica retorica intimă, cînd va deveni posibilă confruntarea operei cu ansamblul de reguli care o guvernează. Fără cunoaşterea acestui cod, nici descrierea nici interpretarea nici evaluarea nu sînt posibile [260].

---

259 **G. Călinescu, *Intre formulă şi retorică,* „Adevărul literar şi artistic" XVIII, seria III, 882, cuprins tn culegerea *Ulysse,* Bucureşti. 1967, p. 426 — 428.**

260[a0] **Unii scriitori noi slnt sinceri şi îşi intitulează operele „antiroman", „anti- teatru", „antipoezie"; ca atare, operele lor nu intră în problematica artei şi n-ar trebui să scandalizeze pe criticii şi istoricii literari.**

Fetişizarea unicităţii operei a fost încă o cauză care, alături de cele amintite în capitolele precedente, a întîrziat interesul pentru retorică în cultura germană. Dar o dată declanşat, acest interes a devenit dominant, şi putem afirma că, exceptînd Belgia, Germania federală este cu mult înaintea altor ţări europene în ceea ce priveşte amploarea mişcării neoretorice. S-ar părea că mai ales filologii, esteticienii şi criticii literari interesaţi de retorică vor să spulbere un complex de inferioritate naţională şi să dovedească faptul că, în sfirşit, germanilor le-a crescut ,,a treia ureche", a cărei lipsă o de- plîngea Nietzsche. De la început trebuie să reţinem că interesul pentru tehnica oratorică propriu-zisă şi pentru ceea ce americanii numesc *rhetorical approach* domină cu autoritate preocupările pentru implicaţiile filozofice ale acestei discipline. De altfel, prima catedră de retorică, întemeiată la Tiibingen acum cîţiva ani, este afiliată departamentului de filologie clasică, titularul ei fiind Walter Jens, filolog, critic de avangardă şi romancier notoriu, de care am vorbit într-un capitol precedent.

Interesul filologic pentru retorică are o lungă şi glorioasă tradiţie în Germania. Opera lui E.R. Curtius şi Erich Auerbach i-a dat o nouă strălucire, căci cu aceşti titani, problematica retoricii devine strîns legată de problematica culturii universale. Datorită lor, erudiţia germană reuşeşte să depăşească graniţele restrînse ale unei perioade şi ale unei culturi, devenind aptă să ofere vederi largi, să facă incursiuni edificatoare şi în domeniile adiacente şi să mînuiască cu siguranţă desăvîrşită metodele cele mai variate. în ramura care ne interesează nu se mai poate vorbi de o erudiţie îngustă, scop în sine, pentru care s-a întrebuinţat de multe ori în sens ironic celebra expresie *Deutschewissenschaft.* Impresionantul *Handbuch der literarischen Rhetorik* al lui Heinrich Lausberg, un adevărat *monstrum eruditionis,* **se vrea** *eine Grundlegung der Literaturwissenschaft,* autorul pledînd convingător pentru valabilitatea unora dintre cuceririle vechii retorici în cercetarea literaturii de azi. Valoroasele, dar unilateralele indicaţii ale lui Max Dessoir [261], un adevărat pionier în acest

261 **Cf.** ***Ästhetik und allgemeine Kunstwissenschaft,*** **Stuttgart,**

domeniu, sînt dezvoltate şi aplicate cu strălucire de o întreagă pleiadă de cercetători. Cei mai numeroşi sînt atraşi de barocul literar german, pe care îl studiază *more rhetorico* [262] [263]. Walter Jens face acelaşi lucru cu opera lui Brecht, Kafka, Hugo von Hofmannsthal, lărgind considerabil orizontul criticii actuale de tipul *rhetorical approach.* Efortul său nu se limitează la ceea ce Eduard Nor den numise *Kunstprosa* şi nici la speculaţiile sociologizante şi istoriste asupra stilului, atît de caracteristice criticii germane anterioare. El tinde să descrie manifestările tipice ale aşa-zisei *die Dust sich mitzuteilen,* adică a plăcerii de a se comunica, fenomen care, mai ales în literatura actuală, reprezintă tendinţa de a face din comunicare un scop în sine, funcţia referenţială a limbii devenind cu totul secundară. Desigur, este pienratur să formulăm o judecată de valoare asupra acestei orientări în care interesul pentru *scriitură* se întretaie cu cel pentru *epidictică.* Dar observaţia că ei nu-i sînt caracteristice nici superficialitatea pe care am constatat-o la unii dintre profesioniştii americani, nici tendinţa de a scandaliza, proprie unora dintre noii critici francezi, nu pcate fi infirmată. Slăbiciunile neoretoricii germane trebuie căutate în cu totul altă direcţie.

O altă caracteristică a neoretoricii germane este interesul ei pentru stilistica hitleristă şi tehnicile persuasive folosite cu atîta abilitate de propaganda nazistă.

Ca termen şi corpus de reguli empirice, *propaganda* este creaţie catolică, legată de *Contrareformă (De propaganda fide),* care a beneficiat însă de o lungă experienţă căpătată graţie aşa-zisei acţiuni de prozelitism, în care s-au specializat clericii-misionari. Misionarismul presupune convertirea unor indivizi a căror religie este rudimentară, adică fără o teologie sistematică; în cazul cînd

---

1923, p. 316 — 333

262**şi *passim,* precum şi *Die Rede als Kunst,* Miinchen, 1940.**

263 **De pildă : Ursula Stoezer, *Deulsche Redekunst im* 17. *und 18. Jahrhundert,* Halle, 1962; Renate Hildebrandt-Giinther, *Antike Rhetorik und deulsche literarische Theorie im 17. Jahrhundert,* „Marburger Beitrăge zur Germanistik", 1966; Ludwig Fischer, *Gebundene Rede, Dichtung und Rhetorik in der literarischen Theorie des Barock in Deutschland,* TObingen, 1968, şi încă alţii pe care îi citează Lea Ritter Santini, *op. cit.,* p. XV şi Gero von Wilpert in al său *Sachtvorterbuch der Literatur,* Stuttgart, Alfred KrOner, 1964*.**

lucrurile nu stau exact astfel, a unor indivizi care n-au o instrucţie dogmatică temeinică, apartenenţa lor religioasă fiind determinată mai mult de tradiţie şi obligaţii administrativ-statale. Marea schismă, care a opus catolicismul şi ortodoxia, a creat probleme noi, misionarul trebuind să fie instruit pentru a face faţă cu succes controversei dogmatice. Dar numai Reforma a impus crearea unui corp de misionari cu instrucţie deosebit de temeinică, deoarece, aparent, litigiul era numai de ordin dogmatic, şi toţi cei care aderaseră la Reformă cunoşteau pe lîngă „temeiurile dreptei credinţe" şi argumentele menite să le apere. Noul tip de misionar, specializat în reconvertirea „rătăciţilor", a fost numit *propagandist,* iar tehnica în care fusese instruit, *propagandă.*

Revoluţia franceză a creat propagandistul de tip laic, eminamente politic, a cărui armă era în special discursul înflăcărat, care electriza masele, fiindcă justeţea cauzei pentru care pleda era, în mare, evidentă chiar şi pentru unii dintre adversarii ei de fapt [33]. Dar evoluţia vieţii politice a impus perfecţionarea continuă a corpusului de reguli empirice, pînă ce Marea Revoluţie Socialistă i-a dat forme noi, agitaţia şi propaganda devenind mijloc de mobilizare a forţelor revoluţionare în acţiunea de luare a puterii, de păstrare şi consolidare a ei. Propagandistul comunist e mai mult dialectician decît orator. Tăria lui este credinţa în dreptatea cauzei pentru care luptă, înţelegerea mecanismului subtil căruia i se datorează, în mare, schimbările istorice, o mare putere de sacrificiu, înţelegerea necesităţii de a se atinge obiectivul imediat, fixat de conducere în urma unei deliberări democratice competente, şi încrederea în eficacitatea tacticii recomandate, pe care poate s-o nuanţeze în vederea mai bunei ei adecvări la specificul local. Problema aceasta ar merita un studiu amplu şi credem că el va fi pus la dispoziţia publicului larg în curînd.

*

Propaganda este „o nouă forţă politică", scrie un spe-

cialist [264] [265] [266]. Şi în măsura în care ea poate depăşi pragul empiric pentru a se constitui ca disciplină riguroasă, atît cît rigoarea este posibilă şi în ştiinţele sociale, cercetarea tehnicilor propagandei este necesară. Interesul neoretoricii germane [35], ca şi al specialiştilor americani [267] pentru acest domeniu — şi în special pentru tehnicile deosebit de periculoase ale propagandei naziste se explică printr-o motivare temeinică : aceea că, separată de etică, tehnica persuasiunii devine o primejdie gravă pentru întreaga umanitate. Aşa cum am văzut, Aristotel şi-a dat seama de aceasta, încercînd să alcătuiască un organon al *respingerilor sofistice,* iar împrejurarea semnalată la Kenneth Burke, H.W. Johnstone, Jr. şi alţii, impune analiza temeinică a acestei tehnici care poate fi şi diabolică, şi descoperirea mijloacelor de a o neutraliza. Din păcate, cercetarea acestui domeniu este încă în faza incipientă şi se face mai mult cu mijloace lingvistice. Dar fără o referire specială la tehnica argumentativă propriu-zisă, rezultatele, oricît de bune, nu pot fi decît parţial revelatoare [268].

O altă caracteristică este numărul şi calitatea manualelor de retorică practică care se publică în R.F. a

---

264 **în democraţia burgheză, şi astăzi măiestria oratorică este condiţie *sine qua non* pentru cariera unui politician. O inovaţie a acestei democraţii este ceea ce s-a numit *anestezierea* parlamentului prin discuţii interminabile, cu discursuri lungi de cinci-şase orc in şir, al căror scop nu este persuasiunea, ci lnfrtngerea rezistenţei fizice a adversarilor, obligaţi să cedeze fără să mai ţină seamă de urmări.**

265 **Pentru detalii privind istoricul noţiunii de propagandă vezi: Jacques Drien-**

266**court. *La propagande, Nouvelle force politique,* Paris, Collin, 1950.**

267 **Heinz Epping, *Die NS-Rhetorik als politisches Kampf und Fuhrungsmittel,* Munster, 1954 ; C. Beming (redactor) Vom *Abstammungsnachweis zum Zuchivart Voka- bular des Nazionalsozialismus,* Berlin, 1965, şi V. Klemperer, L.T.I. *(Lingua Terţii Imperii,* Berlin (est), 1947.**

[36] Cei mai cunoscuţi sînt H. D. Lasswell, R. D. Cassey, B. L. Smith, N. Leithes. Primilor trei li se datorează volumul *Propaganda and Promotional Activilies,* Minnea- polis, 1935, iar primului şi ultimului *Language of Politics. Studies in guantitative semaniics,* New York, 1949.

268 **Singura privire de ansamblu asupra neoretoricii germane pe care o cunoaştem este aceea ocazională, dar competentă, datorată Leei Ritter Santini, *op. cit.,* p. V-XXIX.**

Germaniei[269]. în spatele lor stă tradiţia filologiei clasice care, de la Ernesti pînă la Curtius şi Auerbach a consacrat acestei discipline studii de notorietate mondială pentru ca azi, Heinrich Lausberg să le ofere un nou şi temeinic îndemn. Dar şi în acest domeniu observăm aceeaşi limitare la implicaţiile strict literare ale retoricii, aceeaşi confuzie între stilistică şi vechea disciplină şi neglijarea teoriei argumentaţiei, care a fost şi rămîne preocuparea ei capitală. Aici trebuie căutată slăbiciunea principală a neoretoricii germane, şi trebuie să recunoaştem că observaţia este valabilă pentru întreaga neoretorică europeană [270].

încheind acest capitol, trebuie să observăm că entuziasmul pentru retorică nu este scutit de exagerări. Unii dintre adepţii neoclasicismului visează restabilirea ei şi ca disciplină dominantă în învăţămînt. H.I. Marrou crede că ar fi posibil ca, pe baza unor condiţii din ce în ce mai favorabile în epoca noastră, să se ajungă la o cultură chiar „mai clasică decît în trecut", adică logosul să recapete datorită radioului, televiziunii, şi, bineînţeles, democraţiei burgheze, o strălucire şi mai mare decît în antichitatea greco-latină[271].

Desigur, putem privi această ipoteză-deziderat şi ca rezultat al unui vis nevinovat de clasicist. Dar nu de mult, în paginile revistei „Esprit", un filozof ca P. Eicoeur pleda pentru orientarea spre aşa-zisa *civilisation de la parole* împotriva a ceea ce preopinentul său, H. Bartoli, numea *civilisation du travail.* Aceasta dovedeşte, o dată mai mult, că nici reveriile paseiste nu sînt chiar atît de nevinovate pe cît

---

269[33] **Iată pe cele mai importante : H. Biehle, *Redetechnik,* Berlin, 1954; E. Weller, *Die besten Regeln der Rhetorik,* Hamburg, 1969[10], Heinz Lemmermann, *Lehrbuch der Rhetorik,* Miinchen-Wien, 1962, L. Arbusow, *Colores rhetorici,* Gotingen, 1963.**

270[33] **Un alt exemplu semnificativ pentru neînţelegerea esenţei retoricii chiar de către adepţii reabilităţii ei este studiul lui K. Dokhorn, *Die Rhetorik als Quelle des oorrom- mantischen Irrationalismus in der Literatur und Geistesgeschichte,* publicat în „Nach- richten d-Akad. d. Wiss-Gottingen", 1949, nr. 5. Pentru Dokhorn, antiregolistica post-**

271**clasică ar fi tot un aspect retoric, caracterizat de succesul orientării „asianiste". Dar asianismul nu era o orientare retorică, ci un stil de elocvenţă care dispreţuia regolistica retorică, exaltind spontaneitatea şi Înzestrarea naturală In dauna elementului „ars".**

[10] **Cf. *The classical pattern of modern western civilisation,* Copenhaga, Ejnar Munks- gaard, 1958, p. 3 şi urm.**

s-ar părea.

REZUMAT ŞI CONCLUZII

Cu speranţa că încercarea noastră de a descrie şi explica geneza şi evoluţia retoricii va obţine, măcar parţial, adeziunea celor care vor binevoi să o citească, rezumăm ceea ce ni se pare că ar fi absolut necesar pentru a preciza imaginea de ansamblu a ei.

1. începuturile retoricii şi constituirea ei ca disciplină riguroasă în sensul în care rigoarea trebuie înţeleasă în ştiinţele sociale, nu pot fi separate de apariţia demosului în arena politică şi de victoria lui. Aşa-zisa *retorică homerică* reflectă o confuzie între elocvenţă şi tehnica ei, iar textele invocate, cînd nu sînt adăogiri sau remanieri tîrzii, sînt, fără nici o îndoială, prea larg interpretate. Preţuirea vorbirii elegante şi convingătoare este caracteristică oricărei orînduiri, dar numai epoca demotică a putut oferi condiţiile necesare ca de la observaţiile mărunte şi superficiale privind comunicarea eficientă — *apte dicere* — să se ajungă la o teorie şi un ansamblu de reguli atît de minuţioase. Apariţia demosului determină slăbirea interesului pentru filozofia naturii; ca urmare, apar discipline care au ca preocupare centrală *omul, libertatea, societatea, morala, limba şi arta.* în societăţile în care demosul n-a triumfat, retorica n-a reuşit să se constituie ca disciplină riguroasă; aşa-zisele retorici chineze, sanscrite, persane şi chiar arabe, sînt, de fapt, *pre-retorici,* dezvoltate numai ca discipline literare (gramatică, poetică şi stilistică).

2. Deprecierea poeziei homerice, considerată la început

ca îndreptar etic-religios şi repertoriu genial al tuturor cunoştinţelor umane, a determinat şi compromiterea mitului, în care atît Platon cît şi Aristotel au văzut prima încercare de explicare filozofică a lumii. *Metodei mitice* i se substituie *metoda demonstraţiei* silogistico- matematice şi, în oarecare măsură, cea cu probe materiale, care n-a reuşit să declanşeze o acţiune viguroasă de promovare a experimentului ca factor fundamental în cunoaştere. Demonstraţiei i se datorează iluzia că adevărul poate fi stabilit în orice domeniu, cu o precizie mai presus de orice îndoială, o dată pentru totdeauna şi pentru toţi.

Aproape concomitent, gînditorii mai subtili şi-au dat seama că adevărul, cel puţin în unele domenii, este relativ; că ceea ce este frumos sau bun pentru etiopieni nu este şi pentru greci; că adevărul de azi al grecilor nu se potriveşte cu cel de ieri şi că este foarte posibil ca el să fie considerat drept eroare de către grecii de mîine. S-a descoperit, deci, că există un domeniu care se sustrage jurisdicţiei demonstraţiei silogistico-matematice şi celei cu probe materiale. Cu alte cuvinte, dacă 2x2 = 4 oriunde, oricînd şi pentru fiecare individ normal şi de bună credinţă, lucrurile nu stau la fel şi în domeniul opiniilor, al credinţelor, al plauzibilului şi al verosimilului. Putem demonstra că un tablou este mai lat, mai înalt sau mai vechi decît altul şi lucrat cu materiale mai bune, dar nu şi că este mai frumos.

Existenţa unui astfel de domeniu pune serioase probleme societăţii, căci absenţa unei autorităţi unanim recunoscute şi a unor criterii general acceptate la care să se facă apel, poate transforma dezacordul dintre preopinenţi în conflict. Chiar Platon, care a exaltat virtuţile geometriei şi ale dialecticii şi a combătut fără cruţare retorica, era atît de convins de acest fapt, încît n-a ezitat să atribuie lui Socrate afirmaţia că în domeniul binelui, frumosului şi dreptăţii,, zeii înşişi nu sînt întotdeauna de acord.

Pentru greci, mai ales în domeniul socialului, tot ceea ce nu. era reglementat raţional era taxat drept barbarie. Proverbiala lor ,,teamă de asianizare” cum o numea Nietzsche, adică teama că într-un imens sector al vieţii sociale anarhia ar fi inevitabilă şi că acordul nu s-ar putea stabili decît, cel mult, pe calea sugestiei sau a violenţei, i-a

îndemnat la căutarea unui organon care să extindă jurisdicţia raţiunii şi dincolo de hotarele la care demonstraţia silogistico-mate- matică se opreşte. Retorica se constituie ca disciplină riguroasă tocmai din această nevoie, rolul ei fiind acela de organizatoare a *teoriei argumentaţiei,* care să completeze demonstraţia silogistico-matema- tică sau cu probe materiale. Aşadar, *retorica s-a născut ca logică a opinabilului*; în concertul ştiinţelor epocii, ea a fost o corelată, o „antistrofică" a dialecticii, nu o subordonată a ei, cumulînd şi funcţia de organizatoare a unei *teorii a comunicării.* Nu întîmplător, Aristotel,. care a desăvîrşit teoria silogismului, este şi creatorul teoriei argumentaţiei.

Caracterizată de *concizie* şi *stringenţă,* demonstraţia limitează actul comunicării la enunţarea adevărului „care era de demonstrat". Dacă a fost urmărită sau nu, înţeleasă sau nu şi dacă adevărul, o dată demonstrat, a fost acceptat ca atare, iată probleme care nu se pun, căci demonstraţia se adresează unui *auditor ideal.* Dar pentru argumentaţie, căreia îi este proprie *expunerea amplă* şi *persuasivă,* care solicită adeziunea unui *auditor real,* capricios, cu lipsuri, cu idei preconcepute, care nu admite întotdeauna evidenţa, şi care este sensibil şi la elementele eterogene dacă avem în vedere argumentaţia în sensul restrîns al termenului, interesul pentru comunicare este mai mult decît legitim. în demonstraţie interesează corectitudinea raţionamentului ; în argumentaţie contează în special eficienţa lui, căci auditorul real trebuie să-şi dea adeziunea la teza care i se propune şi să acţioneze în sensul dorit de orator. Tocmai pentru aceste motive retorica a dat atenţia cuvenită unor probleme de limbă, de stil şi de structură compoziţională a discursului. Pe de altă parte, trebuie să amintim că disciplinele specializate în cercetarea acestui domeniu încă nu apăruseră. Gramatica, de pildă, se va constitui ca disciplină abia cu alexandrinii, graţie lui Dionisie Tracul. Ca atare, retorica era nevoită să rezolve singură o întreagă serie de probleme care intrau numai parţial în domeniul ei. Acest fapt întăreşte afirmaţia noastră că, la origine, *retorica a fost o disciplină eminamente filozofică, o logică a valorilor care îngloba preocupări pentru limbă, stil şi structura compoziţională a discursului numai în măsura în care ele erau legate de*

argumentaţie şi comunicare. Mai mult: împrejurări pe care credem că le-am descris în mod satisfăcător, au făcut ca retorica să-şi lărgească în mod considerabil domeniul, disciplina noastră devenind *ars artiurn* sau *scientia scientiarum.* Ei i se datorează stabilirea primelor relaţii interdisciplinare, căci numeroase categorii ale ei au fost împrumutate de mai toate „artele" epocii, iar dreptul, politica, etica, psihologia, ca să nu mai vorbim de gramatică, poetică şi istorie, au fost multă vreme studiate *more rhetorico.* Unele dintre aceste „arte" n-au reuşit să devină „liberale" tocmai din cauza adîncii lor întrepătrunderi cu retorica. Situaţia aceasta s-a menţinut, în unele cazuri, pînă tîrziu de tot. Un exemplu semnificativ este polemica lui Petrarca cu un medic, căruia a trebuit să-i atragă atenţia că interesul medicinii pentru elocvenţă nu este de nici un folos.

3, Contestată vehement de filozofi, deşi într-o vreme, datorită „imperialismului" ei, chiar filozofia devenise, cum nota Seneca, *fada filologia*; atacată de teologii creştini, care nu s-au sfiit totuşi să împrumute ceea ce socoteau că au de împrumutat din această disciplină, retorica n-a mai avut un rol precis în concertul „artelor". Dispreţul pentru domeniul opinabilului pe care filozofii şi matematicienii au reuşit să-l generalizeze, apoi dorinţa teologilor de a face din specialitatea lor o *sacra philosophia,* o disciplină riguroasă, fundată pe demonstraţia raţională, au determinat dezinteresul pentru teoria argumentaţiei. Semnificativă pentru atitudinea teologilor faţă de opinie este definiţia pe care Bossuet a dat-o ereticului: *heretique est celui qui a une opinion.*

încă din epoca elenistică se observă o regretabilă confuzie între *demonstraţie* şi *argumentaţie,* retorica devenind o disciplină care se deosebea cu greu de gramatică. Cu timpul, acest proces de literaturizare a retoricii se accentuează, astfel că ceea ce odinioară fusese doar *parte* a devenit, în noile împrejurări, *tot.* Cînd au preluat retorica, romanii n-au mai putut sesiza vechea distincţie dintre demonstraţie şi argumentaţie, fiindcă nici grecii înşişi nu mai ţineau de ea. Am semnalat la locul cuvenit traducerea nefericită a termenului *genos epideiktikos* prin *genus demonstrativum* şi numeroasele

accepţiuni, cu totul străine de cea iniţială, ale termenului *argumentum* în limba latină : „ficţiune”, „naraţiune”, „subiectul unui poem” sau chiar „poemul” însuşi etc.

Numeroşi gînditori medievali şi-au dat seama de existenţa unui domeniu care scapă eficienţei demonstraţiei raţionale, iar aşa-numita *logica modernorum* este în mod vădit orientată spre probabilism. Cu toate acestea, remedierea lipsurilor raţionamentului formal n-a fost căutată în direcţia revalorificării teoriei argumentaţiei, deşi Aristotel a fost pentru medievali autorul cel mai citit şi mai comentat. Ceea ce s-a putut face în climatul de adînc dispreţ pentru domeniul opinabilului şi de exaltare a exactităţii matematizante a fost promovarea metodei experimentale ca mijloc de cunoaştere sau numai de corectare a raţionamentului formal. Cu timpul, antiretorica tradiţională va fi alimentată de raţionalismul cartezian, de empirismul englez, de enciclopedism şi, bineînţeles, de orientarea spre practică şi rentabilitate a pedagogiei burgheziei în ascensiune, cunoscută sub numele de *Realbildung.* Fetişizarea ştiinţelor exacte şi promovarea ca model perfect a raţionamentului *more mathematico* nu mai lăsa nici o portiţă teoriei argumentaţiei. Ceea ce Kant spusese despre ştiinţele naturii, neokantienii vor spune, rezumînd, despre toate ştiinţele, inclusiv cele sociale — *so viei Wissenschaft, so viei Mathematik* —, iar computerul, cu performanţele sale extraordinare în unele domenii, va alimenta şi mai mult, cel puţin la noi, ideea că domeniul valorilor n-are un specific atît de pronunţat încît să nu fie supus competenţei formalizării şi a calculatoarelor. în astfel de condiţii, teoria argumentaţiei va fi complet uitată, iar retorica nu va supravieţui decît ca apendice al filologiei clasice sau confundată cu stilistica practică.

4. Dar şi ca disciplină literară retorica avea să fie aprig contestată. Micile izbucniri antitehniciste, cum a fost aceea a lui Alcidamas, apoi asianismul, atitudinea lui Filodem din Gadara şi a autorului *Tratatului despre sublim* au fost primele luări de poziţie care vor fi continuate de doctrina renascentistă fundată pe *creativită, ingegno* şi *furor poelieus,* apoi de *estetica sentimentului* şi *iraţionalismul romanticilor. Estetica* din 1902 a lui Benedetto Croce, nu va

face decît să dea lovituri noi unui adversar pe care mişcarea romantică îl doborîse de multă vreme. Aşadar, dispreţului pentru domeniul opinabilului, exaltării raţionamentului *more mathematico,* a ştiinţelor ,,exacte", a formalizării şi a computerului, care au determinat eliminarea retoricii din problematica filozofică, i se adaugă dispreţul pentru efortul raţional şi pentru regolistică, actul elaborării unei opere literare fiind definit ca iraţional. Pe de altă parte, înţelegerea unităţii *limbă-gîndire* ca unitate mecanică, fără nici o contradicţie dialectică între cei doi termeni ai ei, oferea o justificare în plus pentru excluderea retoricii şi din problematica literară, căci pretenţia ei de a ameliora expresia, de a o adecva mai bine la idee sau de a •organiza raţional compoziţia discursului, uşurînd comunicarea şi sporind persuasiunea, părea o absurditate.

5. Am văzut că atît geneza cît şi constituirea retoricii ca disciplină riguroasă sînt strîns legate de orientarea interesului gîndirii filozofice spre om, societate, libertate, etică, limbă şi artă, în dauna ştiinţelor naturii şi a matematicii, care n-au fost condamnate, ci numai încadrate mai judicios într-un sistem, acela al *artelor liberale,* menit să asigure *dezvoltarea armonioasă* şi *integrală* a omului. Acest ideal formativ va fi numit mai tîrziu *umanism.* Istoria culturii ne arată că ori de cîte ori el devine dominant, retorica este redescoperită, reabilitată şi revalorificată, căci destinele ei ca disciplină sînt strîns legate de problemele *perennis* ale omului şi societăţii. Aşa s-au petrecut lucrurile în Renaştere, aşa stau ele şi astăzi, cînd mişcarea neoretorică domină cu autoritate crescîndă problematica ştiinţelor

sociale. Interesul excepţional pe care filozofii l-au acordat în ultima vreme problemelor limbii, tendinţa de promovare a lingvisticii ca ştiinţă umană globală, reabilitarea sofisticii, denunţarea cu insistenţă crescîndă a limitelor formalismului logic şi descoperirea că un imens sector cum este acela al opinabilului a ieşit din atenţia filozofilor şi că nu mai are o *tehne* a sa, aptă să-l reglementeze raţional, au dus la redescoperirea retoricii ca organizatoare a teoriei argumentaţiei şi la revalorificarea ei. Aşa cum am arătat, meritul principal în această acţiune revine lui Perelman, care nu

este numai iniţiatorul reabilitării filozofice a retoricii, ci şi autoritatea de căpetenie în acest domeniu.

în împrejurările actuale, cînd excesul de specializare aproape că sufocă umanismul, cînd tehnica pune la dispoziţie mijloace diabolice, apte să extermine genul uman, reabilitarea filozofică a retoricii capătă semnificaţii largi. Iraţionalismul şi dogmatismul de toate nuanţele, ca şi tendinţa de a minimaliza ideea de adeziune liberă, pe cale persuasivă, la un corpus de doctrină şi la un program social întîm- pină rezistenţa retoricii care oferă o bază teoretică pentru restabilirea demnităţii umane, pentru sporirea încrederii în raţiune şi pentru adîncirea relaţiilor interdisciplinare. Şi de data aceasta, destinele retoricii se împletesc cu destinele umanismului.

Dar interesul actual pentru retorică izvorăşte şi din teamă. Perfecţionarea continuă a tehnicilor persuasive permite ca reaua credinţă să devină şi mai periculoasă decît în trecut, viaţa politică şi cea economică fiind domeniile cele mai primejduite. Exemplul statului nazist, a cărui propagandă a fost mai eficace chiar decît extraordinara sa poliţie, a dat de gîndit multora. Să nu uităm că însuşi Hitler nu s-a sfiit să declare că „Propaganda ne-a permis să păstrăm puterea, propaganda ne va permite să cucerim lumea”. Ca atare, nimic mai firesc decît concluzia că numai o adîncă şi completă cunoaştere a mecanismului persuasiunii ar putea oferi mijloacele de combatere a propagandei necinstite. Este meritul unor reprezentanţi ai neoretoricii americane de a fi atras atenţia asupra acestei probleme şi de a fi declanşat o amplă cercetare în această direcţie. Pe altă treaptă a istoriei, aceeaşi teamă l-a îndemnat pe Aristotel la o meditaţie asupra raporturilor dintre etică şi retorică, la analiza deosebirilor dintre sofism şi silogism şi la încercarea de a alcătui un tratat cum este acela al *Respingerilor sofistice.* Şi cum am putea să ne explicăm altfel insistenţa cu care se pune azi în neoretorică problema relaţiilor dintre etică şi retorică, cînd ideea eterogeneităţii noţiunilor de artă şi morală pare un bun definitiv cîştigat?

6. Cercetarea noastră ne-a dus la concluzia că la revalorificarea retoricii în critică şi în teoria literaturii s-a ajuns pe două căi distincte. în America, punctul de pornire a fost *teoria comunicării,* fapt care leagă orientarea respectivă

mai mult de filozofie decît de lingvistică. Aceasta a permis ca neoretorică americană să aibă o anumită greutate şi un specific datorită căruia *rhetorical criticism* sau *rheto- rical approach* să nu se confunde cu critica stilistică şi cu celelalte discipline adiacente, în ciuda erorilor de care nici ea nu este scutită, în Europa, s-a pornit de la lingvistică. Ocolirea faptului că retorica a fost şi trebuie să rămînă o disciplină filozofică, al cărui interes pentru lingvistică, stilistică şi teoria literaturii este justificat numai în măsura cerută de argumentaţie şi comunicare, a determinat o regretabilă stare de confuzie. Ceea ce se ştie este doar că retorica merită interesul care i se acordă. Dar cum ar putea fi ea revalorificată practic rămîne o problemă nerezolvată, căci într-un fel opinează cercetătorii germani, în alt fel H. Morier, în alt fel Barthes sau Genette şi Todorov. Am putea spune că există tot atîtea poziţii cîţi militanţi sînt pentru reabilitarea disciplinei noastre, şi că ar fi mai îndreptăţit să vorbim de o *modă,* nu de o mişcare neoretorică propriu-zisă. Speculaţiile în jurul noţiunilor de *Rhetorica perennis* şi a „retoricii" unui autor, a unei şcoli sau a unei perioade n-au ieşit din domeniul generalităţilor, astfel că starea de confuzie se accentuează. Singură poziţia lui H. Lausberg ni se pare întemeiată, căci oricît de „modernă" ar fi o literatură, ea este scrisă de oameni pentru oameni, iar umanitatea încă nu şi-a pierdut elementul constant, care face ca ea să se recunoască de la generaţie la generaţie. între *Rhetorica perennis* şi „retorică" există un raport dialectic, nicidecum eterogeneitate. Şi tocmai aici ar trebui să se îndrepte eforturile principale ale partizanilor mişcării neoretorice. A publica liste cu figuri şi tropi, a descrie diferitele moduri de organizare ale discursului literar fără raportare la implicaţiile lor în actul persuasiunii şi al comunicării, înseamnă a mutila retorica şi a o confunda cu lingvistica generală, cu stilistica sau teoria literaturii.

7. Cercetarea noastră ne-a permis să constatăm că retorii mărunţi, denunţaţi de Isocrate şi Cicero, au contribuit la compromiterea retoricii cel puţin cît filozofii obsedaţi de rigoarea demonstraţiei, sau teologii creştini care voiau să facă din *credinţă* o *ştiinţă* tot atît de sigură cît logica sau matematica.

în măsura în care am putut să ne informăm într-un domeniu atît de nou şi de delicat cum este cel la care ne referim, putem afirma că nu neopitagoreicii şi adoratorii formalizării şi computerului reprezintă obstacolul cel mai însemnat în calea promovării disciplinei care ne interesează, ci tocmai incompetenţa retorilor de ocazie, care fac din aşa-zisa lor specialitate o disciplină care nu se distinge nici prin domeniu nici prin metode de altele cu care, de fapt, ea numai se întretaie. Numeroşi specialişti cu autoritate reală, nu publicitară, în ştiinţele exacte recunosc că nu poate fi vorba de competenţa aşa-zisului *scientifique* şi într-un domeniu care nu este al său. Dar specificitatea domeniului supus demonstraţiei raţionale, calculului şi experimentului, şi a celui supus argumentaţiei nu este o piedică în calea relaţiilor interdisciplinare. Dimpotrivă, ele se vor dezvolta din ce în ce mai impetuos, fără ca specificul celor două domenii să ajungă să fie anulat, căci cîtă vreme omul va fi om, adevăraţii poli ai gîndirii sale vor fi ceea ce filozofii numesc *adevăruri eterne* şi *adevăruri istorice.* Ca atare, teoria argumentaţiei, pe care retorica a organizat-o tocmai în epoca în care s-au formulat primele idealuri umaniste, trebuie să se bucure de atenţia cuvenită şi să fie apărată de cei care ar putea să o compromită încă o dată şi cu urmări mult mai grele azi decît în trecut.

CONTENTS

Preface 7

I — Rhetorica rediviva 11

II — Rhetoric genesis 21

III — Gnoseological implications 38

IV — Aesthetic implications 53

V — The conflict with philosophy 68

VI — Christian theologians and rhetoric 87

VII — Rhetoric revival of Italian Renaissance 117

VIII — Antirhetoric of rising bourgeoisie 139

IX — The "Croce momentum" 163

X — Rehabilitation of rhetoric in the theory of knowledge, in logic and in the philosophy of right; interdisciplinary prospects 174

XI — Further American and European contributions 197

XII — Abstract and conclusions 229

Additional bibliography (a selection) 237

Index of authors 249

Analytical index 259

ABSTRACT AND CONCLUSIONS

We have attempted to describe and explain the genesis and evolution of rhetoric and we hope that it will enjoy, at least partial- ly, the adhesion of all those who will read it. We therefore Bumma- rize hereunder what seemed to us definitely necessary for the clari- fication of its overall image.

1. The outset of rhetoric and its constitution as a rigorous discipline, as rigour should be nnderstood in the social Bciences, cannot be dissociated from the appearance of the demos and its victory in the political arena. The so-called *Homeric rhetoric* reflecta a confusion between eloquence and its technique, while the quoted texts, as far as no supplements or late corrections are found, are undoubtedly too loosely interpreted. The consideration granted to elegant and convincing language is characteristic of any order, but only the demotic epoch could put forth the necessary conditions so that insignificant and superficial remarks on the efficient commu- nication — *apte dicere* — should grow into a theory and a set of minute rules. The appearance of demos brings about the loosening of interest in the philosophy of nature; disciplines, having as main goal *man, freedom, society, morale, language* and *art* will subsequently appear. In societies where demos had not scored any victory, rhetoric did not succeed in emerging like a rigorous discipline; the so-called Chinese, Sanskritic, Persian and even Arabian rhetorics are actually *pre-rhetorics,* developed only as literary disciplines (grammar, poetics and stylistics).

2. The depreciation of Homeric poetry, primarily considered as an ethnical-religious guide and a directory of genius for every human knowledge, has also led to the disgrace of the myth, in which both Plato and Aristotle had seen a first attempt at philosophical explanation of the world.

The mythical method is replaced by the *method oî* syllogistic- mathematical *demonstration* and, to a certain extent, by that with material evidence, which did not succeed in triggering a vigorous action to promote experiment as a basical factor within knowledge. To

demonstration we owe the illusion that truth can be established in any domain whatsoever, with an accuracy beyond any doubt, once for ever, and for all.

Nevertheless, the more shrewd thinkers, became aware that truth, at least in certain domains, is relative; that what is beauti- ful and good for the Ethiopians, is not so for the Greeks ; that today's truth of the Greeks does not fit that of yesterday's and that it is highly likely it will be considered erroneous by tomorrow's Greeks. The existence of a domain eluding the jurisdiction of the syllo- gistic-mathematical demonstration and that with material evidence has thus been established. In other words, if 2 x 2 = 4 everywhere, every time and for every normal individual of good faith, things look quite different in the realm of opinions, beliefs, of the plausi- ble and of the verisimilar. We can demonstrate that a picture is wider, higher or more ancient than another, and also painted with better materials, but not that it is more beautiful.

The existence of such a domain confronts society with serious problems, since the absence of a unanimously acknowledged author- ity and of some generally accepted criteria to resort to, may convert the disagreement among opponents into a conflict. Plato himself, who exalted the virtues of geometry and dialectics and ruthlessly struggled against rhetoric, was so convinced of this fact, that he did not hesitate in assigning to Socrates the assertion that even gods disagree in the domain of good, beauty and truth.

Especially in the domain of the social, the Greeks considered as barbarism all that was not ruled in a raţional way. Their proverbial "fear of asiaticizing", as Nietzsche called it, i.e. the fear that within a huge domain of social life anarchy would become una- voidable and that agreement could be found only, at the utmost, by way of suggestion or violence, has prompted them to look for an organon to extend the jurisdiction of reason beyond the bound- aries where the syllogistic-mathematical demonstration stops. Rhetoric emerges as rigorous discipline out of this very need, its role being to organize a *theory of argumentatîon* which should supple- ment the syllogistic-mathematical demonstration or that with material evidence. Therefore, *rhetoric was born as logic of the values, and of the*

plausible : within the concert of the epoch's sciences, rhetoric has been a correlated, an "antistrophic" of dialectica, and not its subordinate, since it also held the function of organizer of a *theory of communication.* And it is not accidental that Aristotle, who has achieved the theory of syllogism, has also created the theory or argumentation.

Characterized by *concision* and *stringency,* demonstration re- stricts communication to the enunciation of the truth "which was to be demonstrated". Whether it has been followed or not, understood or not whether truth, once demonstrated, has been accepted as such, these are problems which are not posed, because demonstration is meant for an *ideal audience.* However, for the argumentation, characterized by an *ample* and *persuasive exposition* which requires the adhesion of a *real audience,* a whimsical, faulty audience, with preconceived ideas and who does not always admit obviousness and who responds also to heterogeneous elements, if we envisage argumentation in the restricted sense of the term, the interest for communication is more than legitimate. In a demonstration one is interested in the accuracy of the reasoning; in argumentation its effectiveness is mainly significant, since the real audience has to adhere to the thesis put forward, and to act in accordance with the orator. It is because of such reasons that rhetoric has paid due attention to some problems of language, style and compositional structure of the speech. On the other hand, we have to recall that disciplines specialized in the research of this domain had not yet appeared. Grammar, for instance, will set up as a discipline with the Alexandrines, owing to Dionysus Thrax. Rhetoric was therefore compelled to solve by itself many a problem that belonged only partially to its domain. This actually supports our assertion that, at the beginning, *rhetoric has been an eminently philosophical discipline, a logic of the values and of the plausible which was concerned with the language, style and compositional structure of the speech as far as these were related to argumentation and communication.* Moreo- ver : circumstances, which we believe to have satisfactorily described elsewhere, caused rhetoric to considerably extend its domain, our discipline becoming *ars artium* or *scientia scientiarum.* We are in-

debted to it for setting up the first interdisciplinary relationships, because many of its categories have been lent by almost all “arts” of the epoch, while law, politics, ethics, psychology, beside grammar, poetics and history had been studied for a long time *more rhetorico.*
Some of the “arta” did not succeed in becoming “liberal” even because of their deep intertwining with rhetoric. The situation re- mained as such, in certain cases, until recently. A significant exam- ple ia Petrarca’s polemic with a doctor, to whom he had to draw the attention that medicine’s intereat in eloquence is useless.

3. Vehemently contested by philosophers, although at a time, due to its “imperialism”, even philosophy, as Seneca noticed, had become *facta philologia,* attacked by the Christian theologians, who did not, however, shrink from borrowing whatever they thought worth being borrowed from this discipline, rhetoric has no longer played a certain part in the concert of “arta”. The contempt for the *domain of opinions* which philosophers and mathematicians had succeeded in generalizing, then the wiah of theologians to make of their apeciality a *sacra philosophia,* a rigorous discipline, based on raţional demonstration, have brought about the lack of interest for the theory of argumentation. Most significant for the attitude of the theologians toward opinion is the definition given by Bossuet to the heretic: *herâtique est celui qui a une opinion.*

Still from the Helleniat epoch an unfortunate confusion is noticed between *demonstration* and *argumentation,* rhetoric becoming a discipline hardly discernible from grammar. As time elapsed, the procesa of literaturization of rhetoric grew more pronounced, so that whatever once had been merely a *part,* became, under the new circumstances, *the whole.* When taking over rhetoric, the Romana could no longer grasp the old distinction between demonstration and argumentation because not even the Greeks themselves observ- ed it any longer. We have pointed out, in due time, the unhappy translation of *genos epideiktikon* by *genus demonstrativum* and the numeroua acceptions, far removed from the iniţial one, of the term *argumentum* in Latin : “fiction”, “story”, “the subject of a poem” or “poem” itself,

a.s.o.

Many a medieval thinker became aware of the existence of a domain beyond the effectiveness of raţional demonstration, while the so-called *logica modernorum,* is obviously oriented towards probabilism.

The cure for the shortcomings of formal reasoning has, however, not been looked for in a re-estimation of the theory of argumentation, although Aristotle has been the author most widely read and commented upon during the Middle Ages. The only thing that could be done in a climate of deep contempt for the *domain of opinions* and exaltation of the mathematizing accuracy, was to promote the experimental method as a means to know or merely to correct the formal reasoning. As time passed, the tradiţional antirhetoric was to be fed by Cartesian raţionalism, by English empirism, by encyclopedism and, of course, by the orientation towards practice and profitableness of the pedagogy of the rising bourgeoisie, known as *Realbildung.* The fetishizing of the exact sciences and the promotion as a perfect model of the reasoning *more maihematico* left no escape to the theory of argumentation. What Kant has said about the natural sciences, the neokantian will say, summarizing, about all sciences including the social sciences — *so viei Wissenschaft, so viei Mathematih* — while the computer with its tremendous performances in some fields, will lend even a grea- ter support, at least in our country, to the idea that the domain of values is not so markedly specific, as not to be subjected to formalization and computers. Under such circumstances, the theory of argumentation will be wholly forgotten, while rhetoric will sur- vive merely as an appendix of classical philology or apt to be confused with practicai stylistics.

4. As the literary discipline, rhetoric was to be passionately contested. The insignificant anti-technicizing outbursts, such as that of Alcidamos, then asiaticism, the attitude of Philodemus of Gadara and of the authors of the treatise “On the sublime”, have been the first to take a stand, followed by the Renaissance doctrine based on *creativită, ingegno* and *furor poeticus* and then by the *aesthetics of feeling* and the *irrationalism of the*

romanticists. Bene- detto Croce's *Estetica* (1902) will deliver new blows to an enemy already knocked down by romanticism. Therefore to the contempt for *the domain of opinions* the exaltation of the reasoning *more mathematico* of the "exact" sciences, of formalization and then of the computer, which brought about the expulsion of rhetoric from the phi- losophical problematic, we add the contempt for the raţional effort and for *regolistics,* the elaboration of a literary work being defined as irrational. On the other hand, the understanding of the unity *language-thought* as a mechanical unity, without any dialecticul contradiction between its two terms, offered additional justification for the expelling of rhetoric from the literary problematic as well, since its claim to improve expression so as better to suit it to idea, or to organize the composition of speech rationally, thus facilitat- ing communication and increasing persuasion, appeared as a fallacy..

5. We have seen that both genesis and the setting up of rhetoric as a rigorous discipline are tightly related to the orientation of the interest of philosophical thought toward man, society, free- dom, ethics, language and art, to the detriment of the natural sci- ences and mathematics, which have not been sentenced, but merely more accurately framed within a system, that of *liberal arts* inten- ded to ensure man's *harmonic* and *integral* development. This formative ideal will be later called *humanism.* The history of culture shows that whenever it becomes dominating, rhetoric is re-disco- vered, re-habilitated, revalued, because its destiny as a discipline is closely linked to man's *perennial* problems and those of society. This is what occurred during the Eenaissance and what is nowadays occurring, when the neorhetoric movement is prevailing with increasing authority over the problematic of the social sciences. The excepţional interest lately shown by philosophers to the problems of language, the trend to promote linguistics as a humane total science, the re-habilitation of sophistics, the unveiling, with growing insistance, of the limits of logical formalism and the discovery that a huge field, that of opinions, escaped the attention of philosophers and no longer has an own *techne* able to rule it in a raţional way, have led to the re-discovery of rhetoric as an organizer of

the theory of argumentation and to its re-estimation.

As already shown, the main merit reverts to Perelman who is not only the originator of the philosophical rehabilitation of rhetoric, but also a leading authority in this domain.

Under the present circumstances, when an excess of specializa- tion almost chokes humanism, when technics offers diabolic means able of wiping out humanity, the philosophical rehabilitation of rhetoric gains a large significance. Irrationalism and dogmatism of every shade, as well as the tendency to minimize the idea of free adhesion, in a persuasive way, to a corpus of doctrine and a social program comes across the resistance of rhetoric, which offers a theo- retical basis to the recovery of human dignity, to an increasing confidence in reason and for deeper interdisciplinary relationships. This time too, the destiny of rhetoric is intermixed with the destiny of humanism.

However, the present day interest for rhetoric also springs from fear. The steady improvement of persuasive techniques enables unfaimess to become even more dangerous than in the past, the political and the economic life being the most jeopardized domains. The example of the Nazi state, whose propaganda has been even more effective than its extraordinary police, offered food for thought. Let us not forget that Hitler himself did not shrink from stat- ing that “propaganda has allowed us to keep the power, propaganda will allow us to conquer the world”. Therefore, nothing more natural than the conclusion that only a deep and exhaustive knowl- edge of the mechanism of persuasion could offer the means to defeat unfair propaganda. It is the merit of American neorhetoric to have drawn attention to this problem and to have triggered an ample research along this line. On another stage of history, the same fear prompted Aristotle to a meditation on the relation between ethics and rhetoric, to the analysis of distinctions between sophism and syllogism and to the attempts of drawing up a treatise such as *Eophistici Elenchi.* And how could we otherwise account for the in- sistence to moot the question of the relationship between ethics and rhetoric in the American neorhetoric nowadays, where the idea the heterogeneity between art and ethics seems to be ultimately

acquired ?

6. Our research led to the conclusion that the re-estimation of rhetoric in criticism and literary theory has been reached at by following up two distinct ways. In America the starting point was the *theory* of *communication,* a fact which connects the respective orientation rather to philosophy than to linguistics. This allowed the American neorhetoric to gain a certain significance and spe- cificity owing to which *rhetorical criticism* or the *rhetorical approach* was not to be confused with stylistical criticism and the other adja- cent disciplines, in spiţe of errors which did not spare it. The starting point in Europe was linguistics. The avoidance of the fact that rhetoric was and had to remain a philosophical discipline, whose inte- rest for linguistics, stylistics and literary theory is justified only to the extent required by argumentation and communication, has led to an unfortunate state of confusion. It is only known that rhetoric deserves the interest shown to it. However, the way it could be practically re-estimated still remains an open problem : the German research-workers opine in a certain way, H. Morier in another and Barthes or Genette and Todorov in a still more different manner. We could say that there are as many standpoints as there are mili- tants for the rehabilitation of our discipline and that it would be more justified to speak of a *fashion* and not of a proper neorhetoric movement. The speculations about the notions of *rhetorica perennis* or the "rhetoric" of a certain author, school or period have not yet left the domain of generalities so that the state of confusion is becoming even moie marked. Only H. Lausberg's position seems to us well founded, since however "modern" a literaturo, it is written by man for man, and humanity has not yet lost its constant element which makes it recognize itself from generation to generation. Between *Rhetorica perennis* and "rhetorio" there is a dialecticala relationship and by no means heterogeneity. It is here that the main endeavour of the supporters of the neorhetorical movement should be directed. To publish lengthy lists of figures and tropes, to describe the various ways of organizing the literary speech with- out any connection to their implication for persuasion

and commu- nication, means to maim rhetoric and to confuse it for linguistics, stylistics or literary theory.

7. Our research has enabled us to state that insignificant rhetors, denounced by Isocrates and Cicero, have contributed to compromise rhetoric at least as much the philosophers obsessed by the rigour of demonstration or the Christian theologians who wanted. to convert *faith* into a *science* as deadly sure as logic or mathematics.

To the extent we could collect information in a domain as new and delicate as that referred to, we can state that no neopy- thagoreans or worshipers of formalization and of the computer is the main hindrance on the way to promoting the discipline under consideration, but the very incompetence of occasional rhetors, who make of their so-called specialty a discipline no differing, either in scope or methods, from others, which it only intersects. Numerous specialists with actual, not a commercial publicity authority in the exact sciences, agree that it is not a matter belonging to the realm of the so-called *scientifique* and in a domain that it is not its own. However, the specificity of the domain governed by the rational demonstration, the experiment and the calculus, and that governed by argumentation is no hindrance in the way of interdisciplinary relationships. On the contrary, they will develop even more impe- tuously if the specificity of both domains is retained, since as long as man will be human, the genuine poles of his thought will be what philosophers caii *eternal truth* and *historical truth.* Therefore, the theory of argumentation which rhetoric has organized in just the epoch where the first humanist ideals were formulated, must en- joy due attention and must be protected against those who might compromise it once more, with even more severe sequels nowadays than in the past.

BIBLIOGRAFIE SUPLIMENTARĂ

(Selecţie)

Pentru adîncirea cercetărilor în domeniul retoricii şi al neoretoricii socotim ca absolut necesare, pe lingă lucrările citate în text, şi pe cele de mai jos. Ele reprezintă o selecţie, pe care am dorit-o <sît mai judicioasă, dintr-un material imens, care se îmbogăţeşte cantitativ şi calitativ de la o zi la alta.

O bibliografie de ansamblu, foarte bogată, se găseşte ca apendice la volumul II al prestigiosului *Traite de Vargumentation* datorat lui Perelman şi Olbrechts-Tyteca (Paris, P.U.F., 1958), tradus în italiană (Torino, Einaudi, 1966) şi în engleză cu titlul *The New Rhetoric,* Notre Dame University Press, 1969; în curînd o versiune germană. Foarte bună, mai ales pentru teoria argumentaţiei, selecţia oferită de M. Natanson şi H.W. Johnstone, Jr. în *Philosophy, Rhetoric and Argumentation,* Pennsylvania, State University Press, 1968[2]. Alte bibliografii sectoriale oferă J.W. Cleary and F.W. Haberman, *A Bibliography of Rhetoric and Public Address,* 1947—1962, Madison, University of Wisconsin Press, 1964 ; A.R. Kitzhaber, *A Bibliography on Rhetoric in American Colleges,* 1850—1900, Denver, Colorado, 1954; R. Klibansky (editor), *Philosophy at the Mid-Century : A Survey,* Firenze, La Nuova Italia, 1961; Joseph Schwartz and John Ricega, *The Province of Rhetoric,* New York, The Roriald Press Company, 1965 ; Daniel Fogarty, *Roots for a New Rhetoric,* New York, Bureau of Publications, Teachers College, Columbia University, 1959.

Tratatele de bază în: *The Basic Works of Aristotle,* edited by Richard McKeon, New York, D. Appleton, 1932 ;

The Works of Aristotle, edited by W.D. Ross, Oxford, Clarendon Press, 1959; Aristote, *Rhttorique,* texte et trad. par M^ddric Dufour (numai cărţile

I şi II), Paris, Belles Lettres, 1932 ; Cicero, *The Basic Works,* edited by Moses Hadas, New York, Modern Library, 1951; Cic^ron, *De VInvention,* texte et trad. par H. Bornecque, Paris, Garnier, 1932, *De l'Orateur,* texte et trad. par E. Courbaud et H. Bornecque, Paris, Belles Lettres, 1927, 1930, 1938; Cic£ron, *Division de Vart oratoire* et *Topiques,* texte et trad. par H. Bornecque, Paris, Belles Lettres, 1924; *L'Orateur* et *Du meilleur genre d'orateurs,* texte et trad. par H. Bornecque, Paris, Belles Lettres, 1921. Anonim: *Rhetorique ad Herennium,* texte et trad. par H. Bornecque, Paris, Garnier, 1932; *Rhetorica ad Herennium,* translated by Harry Caplan, Harvard Univ. Press, 1954; Quintilian, *Institution oratoire,* texte et trad. par H. Bornecque, Paris, Garnier 1933—34 (4 voi.); L. Spengel, SuvaycoYT) TE/VWV, *sive artium scriptores,* Stuttgart, 1928, L. Spengel, *Rhetores Graeci,* Lipsiae, 1852,1854,1856 (3 voi.); Chr. Walz, *Rhetores graeci,* Stuttgart — Tiibingen, 1836—1856 (9 voi.); Halm (Carolus) *Rhetores latini minores...*, Lipsiae, 1863 ; editări mai noi în *Rhetores Graeci,* Bibliotheca Teubneriana, Lipsiae, 1913—1937.

Pentru terminologia retoricii trimitem la: Ch. Darenberg et Ed. Saglio, *Dictionnaire des antiquitcs grecques et romaines,* Paris, 1919 (5 voi.); Pauly-Wissowa-Kroll-Mittelhaus-Ziegler, *Realencyclo- pâdie des Klassischen Altertumswissenschaft,* 1893, în continuare cu volume „supplement" ; *Oxford classical dictionary,* reeditat în 1950 ; *Enciclopedia classica,* editori Pighi, del Grande, Arias; Torino, Genova etc., 1960 (12 voi.); utilă lucrarea lui J. Marouzeau, *Lexique de la terminologie linguistique,* Paris, 1933, reeditată recent; F.L. Carreter, *Diccionario de terminos filolog icos,* Madrid, Gredos, 1953 ; utilă şi azi vechea lucrare a lui Io. Chr ist. Th. Ernesti, *Lexicon technologiae graecorum rhetoricae,* Lipsiae, 1795; de asemenea utilă şi *Lexicon technologiae latinorum rhetoricae,* Lipsiae, 1797, a aceluiaşi; sugestivă, dar inegală şi cu cîteva scăpări inexplicabile, lucrarea lui H. Morier, *Dictionnaire de poetique et rhetorique,* Paris, P.U.F., 1961, reeditată recent; absolut indispensabile : Perelman-Olbrechts, *Trăite de Vargumentation* (cit.) şi H. Lausberg, *Handbuch der*

literarischen Rhetorik (cit.), apoi, de acelaşi autor, compendiumul *Elemente der literarischen Rhetorik,* Miinchen, Max Hueber Verlag, 1967 (ed. I 1949), tradus cu îmbunătăţiri în italiană, Bologna, II Mulino, 1969. Cu excepţia ultimelor două, toate celelalte se găsesc şi în bibliotecile noastre. Utilă şi enciclopedia literară germană *Literatur* (Fischer- Lexikon), editată de W.H. Friederich und W. Killy, Frankfurt, 1965; încă utilă vechea lucrare a lui R. Volkmann şiH. Gleditsch, *Rhetorik und Metrik der Griechen und Romer,* 3 Aufl., Miinchen, 1901 (inclusă în *Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft^* voi. 2, 3).

Dintre reviste, recomandăm în primul rînd „Philosophy & Rhetoric" (Pennsylvania), singura publicaţie dedicată în mod special retoricii atît în ceea ce priveşte implicaţiile ei filozofice cît şi cele literar-lingvistice *(speech),* apoi celebra „The Quarterley Journal of Speech", „Logique et Analyse" (Bruxelles), „II Verri" (Milano), „Communications" şi „Tel Quel" (Paris); deosebit de utile publicaţiile prestigiosului „Cercle de Bruxelles" şi „Centre Naţional de Re- cherches de Logique" (Belgia), cele ale celebrei „Speech Association of America".

Pentru retorica prearistotelică trimitem la textele publicate de Hermann Diels, *Die Fragmente der Vorsokratiker, griechisch und, deutsch,* herausgegeben von Walther Kranz, Berlin, Weidmann 1959 [9], apoi la Mario Untersteiner, *Sofişti, Testimonianze e frammenti,* 3 voi. Firenze, La Nuova Italia, 1949—1960. Bibliografie şi observaţii sugestive oferă cu multă competenţă Giuliana Lanata, *Poetica pre- platonica. Testimonianze eframmenti. Traduzione e commento,* Firenze, La Nuova Italia, 1963, apoi, cîteva, dar la îndemîna oricărui cititor român, D.M. Pippidi, *Arte poetice (antichitatea),* Bucureşti, Ed. Univers, 1970. Utilă şi azi lucrarea lui O. Navarre, *Essai sur la rhetorique grecque avant Aristote,* Paris, Hachette, 1910; de asemenea: H. Gomperz, *Sophistik und Rhetorik,* deja citată; P. Hamberger, *Die rednerische Disposition in der alten* pTjToptxvj *(Korax-Gorgias- Antiphon),* Paderborn, F. Sconingh, 1914 ; Max Pohlenz, *Die Anfänge der griechischen Poetik,* NGGW, 1920; A. Rostagni, *Un nuovo*

capitolo della retorica e della sofistica, „Studi di filologia classica" N.S., 11, 1922, republicat în *Scritti minori I, Aesthetica,* Torino, 1955, p. 9—57 ; interpretări noi aduce J. Mewaldt, *Kulturkampf der Sophisten,* Tiibingen, 1928; V. Buckheit, *Untersuchungen zur Theorie des Genos Epideiktikon von Gorgias bis Aristoteles,* Miinchen, 1960; Everett Lee Hunt, *Plato and Aristotle on Rhetoric and Rhetoricians,* în „Studies in Rhetoric and Public Speaking in Honor of James A. Winans", edited by A.M. Drummond, New York, Russel and Russel, 1962; M. Lavency, *Ea preparation du discours dans la rhetorique primitive,* „Les £tudes classiques" 27, 1959, p. 353—36.

Pentru adîncirea cunoaşterii poziţiei lui Platon faţă de retorică este încă utilă vechea lucrare a lui R. Hirzel, *Ueber das Rhetorische und seine Bedeutung bei Plato,* Leipzig, 1871, dar elemente noi aduce E.C. Lodge, *Plato's Theory of Art,* London, 1953, apoi Eric Voege- lein, *Plato and Aristotle,* St. Louis, Louisiana State University Press, 1964[2]. în limba română reamintim lucrarea, deja citată, a lui Al. Posescu, *Platon, Filozofia dialogurilor,* în special cap. III, p. 67—84, apoi cap. 5, p. 114—131, remarcabilă prin informaţia bogată şi puterea de sinteză, cu vederi originale, care s-ar bucura de maie succes peste hotare dacă ar fi tradusă într-o limbă de mare circulaţie.

în privinţa retoricii aristotelice reamintim că punctul de vedere dominant filologic, reprezentat, de pildă, de E. Havet, *Etude sur la rhttorique d'Aristote,* Paris, 1886, s-a menţinut multă vreme, meritul de a fi impus atenţiei şi implicaţiile filozofice ale retoricii Stagiri- tului revenind lui F. Solmsen, *Die Entwicklung der aristotelischen Logik und Rhetorik,* Berlin, 1929. Foarte utilă lucrarea lui T. Martin, *Grillius: Ein Beitrag zur Geschichte der Rhetorik,* Paderborn, 1927; sugestivă cercetarea lui A. Eostagni, *Aristotele e aristotelismo nella -storia dell'estetica* din 1922, cuprinsă acum în *Scritti minori* citată mai sus, p. 76—254; elemente noi aduce J. Croissant-Goedert, *La classi- Jication des sciences et la place de la Rhâtorique dans l'oeuvre d'Aristote,* în „Actes du XIe Congres internaţional de philosophie", voi. XIV, 1953, p. 269—77. Erudiţie şi

interpretări noi în lucrarea colectivă, care nu ne-a fost accesibilă, dar despre care ştim că a fost bine primită de specialişti, *Rhetorika. Schriften zur aristotelischen und helleni- stischen Rhetorik,* Hildesheim, Olms Verlagbuchhandlung, 1968, sub redacţia lui E. Stark. Dar cea mai sugestivă lucrare privind evoluţia atitudinii Stagiritului faţă de retorică este deja citata *Aristotele e la redenzione della retorica,* datorată lui C.A. Viano; deosebit de util studiul recent al lui A. Pieretti, *I quadri socio-culturali della ^retorica" d'Aristotele,* „Proteus" 5, 1972, p. 40—101.

Pentru retorica postaristotelică reamintim vechea lucrare a lui G. Thiele, *Hermagoras. Ein Beitrag zur Geschichte der Rhetorik,* Strassbourg, 1893. Capitale contribuţiile lui Max Pohlenz, în special *Die Stoa. Geschichte Ciner geistlichen Bewegung,* Gottingen, 1948—49 ; de asemenea, K. Barwick, *Probleme der sioischer Sprachlehre und Rhetorik,* Berlin, Akademie Verlag, 1957 ; G. Streckenbach, *Stiltheorie und Rhetorik der Romer als Gegenstand der „imitatio" im Bereich 4es deutschen Eumanismus,* Wittemberg, 1932.

Dintre lucrările avînd un conţinut mai larg amintim pe aceea a lui R. Volkmann, *Rhetorik der Griechen und Rbmer,* cuprinsă azi în *Handbuch der klassischen Altertumswissenschaften,* Miinchen, Beck, 1901[3], p. 1—61, editor J. von Miiller; *The Place of Rhetoric in Greco-Roman Educat ion,* New York, Columbia University Press, 1957, datorată lui Th. Clevenger, Jr.; Howes Raymond (editor), *Historical Studies of Rhetoric and Rhetoricians,* New York, Ithaca, 1962 ; *The Art of Persuasion in Greece,* de G. Kennedy, Princeton, Princeton University Press, 1963 ; pentru poziţia retoricii în antichitatea tîrzie foarte sugestiv studiul lui A. Quaquarelli, *Za retorica antica al bivio (Z'„Ad Nigrinum" e Z'„Ad Donatum"),* Roma, Ed. Scientifiche Romane, 1956 ; pentru implicaţiile estetice ale retoricii antice deosebit de importante cercetările lui Armando Plebe sintetizate în *Origini e problemi delVestetica antica* în,,Momenti e problemi di storia dell'este- tica", parte I, Milano, 1959, p. 1—80; referinţe bogate la J.W.H. Atkins,

Ziterary Criticism in Aniiquity, London, 1952[2], ed. I Cambridge, 1939; foarte utilă lucrarea lui B. Riposati, *Problemi di retorica antica,* în volumul *Introduzione alia filologia classica,* a cura di G. Bigone, Milano, 1951.

Legăturile dintre retorică şi drept studiate temeinic de Johan- nes Stroux, *Romische Rechtswissenschaft und Rhetorik,* Potsdam, Stichnote, 1949; pentru revalorificarea retoricii în logica judecătorească, în afară de lucrările lui Perelman şi ale Grupului de la Bruxelles, trimitem la cartea de mare ecou printre specialişti, a lui Theodor Viehweg, *Topik und Jurisprudenz,* Miinchen, Beck, 1953 şi la sugestivul studiu al lui O. Ekelof, *Topik und Jura,* cuprins în ,,Le raisonnement juridique" (cit.) p. 42—62; numeroase referinţe la E. Wolf, *Griechisches Rechtsdenken,* Fr. a. Main, 1950—1956 (4 voi.); utilă lucrarea lui G. Kalinowski, *Introduction ă la logique juridique,* Paris, 1965; de asemenea, V. Klug, *Juristische Logik,* Berlin, 1966; foarte sugestivă lucrarea lui A. Giuliani, *Za logique juridique comme theorie de la controverse,* „Archives de phil. du droit", 1966, p. 87 — 113 ; utilă cartea lui Ed. M. Levi, *An Introduction to Zegal Reasoning,* Chicago, 1948.

Pentru raporturile dintre retorică, argumentaţie şi morală trimitem la F. Zucker, 'Av^OoKo^aiţ, *Eine semasiologische Untersuchung aus der antiken Rhetorik und Stil,* Berlin, 1953, şi la lucrările lui J. Ruytinx : *Dâtermination et Raison de la Conduite morale,* „Revue univ. de Science Morale, Bruxelles, 1971, nr. 14—15, p. 135—141; *Introduction â la Problematique generale de la Philosophie Morale,* ,,Revue univ. de Science Morale", 1966, nr. 5 ; Thomas Nilsen, *Ethics of Speech Communication,* New York, Bobbs-Merill, 1966.

Multă vreme ignorată, retorica medievală este astăzi destul de bine cunoscută datorită studiilor lui Curtius, Auerbach şi, mai ales, Richard McKeon. Dintre studiile lui Curtius, necitate în text, recomandăm *Dichtung und Rhetorik im Mittelalter,* „Deutsche Viertel- jahrschrift" XVI, 1938, p. 435—475, *Die Lehre von den drei Stilen in Altertum und Mittelalter,* „Romanische Forschungen", LXVI, 1952, p.

57 — 70 şi altele pe care le-am citat în *Conceptul de literatură veche.* Numeroase referinţe la retorică conţine şi celebra lucrare *Mimesis* a lui Auerbach, tradusă în româneşte, Bucureşti, E.P.L.U., 1967, de Ion Negoiţescu; de asemenea, studiile cuprinse în *Gesammelte Aufsâtze zur romanischen Philologie,* Bern-Miinchen, 1967. E. de Bruyne, ale cărui *Etudes d'Esth&tique Medievale* le-am citat pe larg, şi-a sintetizat rezultatele în *L'Esthăique du Moyen Age,* Louvain, 1947; utilă şi cercetarea lui Umberto Eco, *Sviluppo dell'Estetica Medievale,* în „Momenti e problemi di storia dell'Estetica" (citată); o încercare de sinteză face G. Vallese : *Retorica medievale e retorica umanistica,* ,,Delta", N.S. nr. 2, 1952 ; o contribuţie utilă, bine primită de specialişti, este aceea a lui F. Quadlbauer, *Die antike Theorie der „genera dicendi" in lateinischem Mittelalter,* Wien, 1962 ; la fel se poate spune şi de *Classical Rhetoric and the Medieval Theory of Preaching* de Harry Caplan, inclusă în „Historical Studies of Rhetoric and Rhetoricians" citată. încă necercetat raportul dintre textele care constituie aşa-numita *Logica modernorum,* publicate recent de L.M. de Rijk (citat) şi retorică. O cît de sumară parcurgere a acestor texte învederează o orientare probabilistă, cu totul neaşteptată într-o epocă dominată de teologie, şi speculaţii interesante asupra noţiunii de corectitudine logico-gramaticală şi adevăr faptic (cfr. voi. II, partea II, p. 17 — 18), care nu concordă întotdeauna.

Deşi este bine studiată, retorica Renaşterii încă nu este cercetată în mod independent. Aproape toţi studioşii preferă să o asocieze cu poetica, estetica, teoria literaturii, critica literară sau istoria filozofiei şi a culturii epocii respective. Utilă şi azi vechea lucrare a lui J.E. Spingarn, *A History of Literary Criticism,* London, 1899, trad. ital. Bari, Laterza, 1905. Date noi aduce excelentul italienist american Bernard Weinberg în *A History of Literary Criticism* în *the Italian Renaissance,* Chicago, 1961. Weinberg este şi editoiul unui important *Trattati di poetica e retorica del '500,* Bari, Laterza, 1970, din care n-am putut consulta decît volumul I. în legătură cu reforma lui Eamus vezi şi W.J. Ong, *Ramus.*

Method, and the Decay of Dialogue, Cambridge, Mass., 1958 şi *Ramus and Talon Inventory,* Cambridge, Mass., 1958. în privinţa raporturilor dintre politică şi retorică, pe lingă studiile lui Cantimori, Baron şi altele citate în text, vezi şi P. Herde, *Politik und Rhetorik in Florenz am Vorabend der Renaissance,* „Archiv fur Kulturgeschichte", XLVII, 1965, p. 141—220 ; sugestivă deja clasica lucrare a lui R. Tuve, *Elizabethian and Metaphysical Imagery,* Chicago, 1947. Obser vaţii noi asupra unor texte care reţinuseră totuşi atenţia specialiştilor în *Poetica e retorica* de Renato Barilii (cit.), în special capitolele „Fracastoro e la tradizione retorica" p. 57—68, „Crisi della retorica", p. 84—91, „Verităe opinione in F. Patrizi", p. 119—121. Pentru poziţia lui Vives faţă de retorică o bună prezentare în M. Menendez-Pelayo, *Historia de las ideas esteticas en Espaha,* Madrid, 1962, voi. II, p. 150 şi urm.

Retorica postrenascentistă abia în ultimele decenii a reţinut atenţia cercetătorilor. Pe lîngă importantele studii ale lui Basil Munteanu, G. Preti şi Howell, citate, semnalăm importanta contribuţie a esteticianului G. Morpurgo-Tagliabue, *Aristotelismo e barocco,* cuprinsă în *„Retorica e barocco"* (cit.), apoi *Renaissance Rhetoric and Modern Rhetoric : A Study in Change,* de W. Howell, cuprinsă în „The Rhetorical Idiom", edited by Donald C. Bryant, Ithaca, New York, Corneli University Press, 1958, p. 53 — 70, care este la nivelul obişnuit al publicaţiilor acestui cercetător de mare erudiţie. Pentru rolul retoricii în evoluţia literaturii franceze vezi *Histoire de la clarti frangaise* de Daniel Mornet, Paris, Payot, 1929 şi *Rhitorique et sty- listique de la Pleiade au Parnasse,* de Le Hir, Paris, 1960. Pentru cultura italiană, fundamentală cartea lui Carlo Calcaterra, *II Parnasso in rivolta,* Bologna, II Mulino, 1961[2], mai ales capitolele III („Dif- falta del sillogismo... ") VI („Arcadia e Neoclassicismo"), VIII („Antiaccademismo e Romanticismo"). Numeroase sugestii oferă cartea lui L. Anceschi, *Tre studi di estetica,* Milano, Mursia, 1966, în special cap. I, *Comportamenti delVIdea nelle poetiche del Seicento* şi II, *Del Wit: lettura di un passo di Locke.* De

acelaşi autor, *Bacone tra Rinascimento e Barocco, La poetica del Bartoli* în *Barocco e Nove- cento,* cit. (Cap. I). Pentru poziţia lui Vico faţă de retorică, problemă încă nestudiată cum ar trebui, o bună introducere în cap. VI din *Poetica e retorica* de Renato Barilii (cit.).

Puncte de pornire pentru cercetarea omileticii moderne oferă Verdun L. Saulnier, *L'oraison funebre au XV F siecle.* Geneve, Droz, 1948, apoi cercetările mai recente recomandate de A. Kibedi Varga : J. Truchet, *La substance de l'eloquence sacree d'apr'es le XVII*[e] *fran- gais,* în „XVII® Sidcle", 1955 şi, de acelaşi autor, *Predication clas- sique et s&paration des genres* în „Information Littâraire", 1955. Principalele tratate franceze de retorică indicate de Basil Munteanu, *op. cit.,* apoi de A. Kibedi Varga, *op. cit.,* p. 139 şi urm.; cele în limba engleză indicate (selectiv) de M. Natanson şi H.W. Johnstone Jr., *op. cit.,* Referinţe la tratatele germane în J. Dyck, *Dicht-Kunst, Deutsche Barockpoetik und rhetorische Tradition,* Bad Homburg, Verlag Gehlen, 1966.

Pentru o mai bună cunoaştere a Noii retorici este necesară parcurgerea actelor diferitelor congrese internaţionale, cum sînt, de pildă, *Symposium sobre la Argomentacion Filosofica,* Ciudad de Mexico, Centro de Estudios Filosof icos de Universidad Nacional Autonoma de Mexico, 1963; *Symposium on Philosophy and Rhetoric,* Pennsyl- vania State University, February 20—23, 1964; de asemenea, actele consfătuirii de la Lifege, sept. 1967, a cărei temă a fost *Demonstration, Verification, Justification,* Nauwelaerts, Louvain-Paris, 1968; *Ades du congres mondial de philosophie du droit et de philosophie sociale,* publicate sub titlul *Le raisonnement juridique, Legal Rea- soning, Die juridische Argumentation,* Bruxelles, 1971. Pentru teoria argumentaţiei trimitem la lucrarea deja citată a lui Natanson şi Johnstone, Jr.; de asemenea la articolul competent al lui N. Bosco, *Perelman e un rinnovamento della retorica,* „Filosofia", voi. VI, 1955, p. 601—13. De aceeaşi autoare *La logique de Vargumentation* în ,,La thdorie de Vargumentation" cit., p. 40—50. Utilă prefaţa lui Norberto Bobbio la ediţia italiană a tratatului de argumentaţie datorat lui Perelman şi Olbrechts-Tyteca; de asemenea, G. Pelle-

grino, *La „Nuova Retorica" di Chaim Perelman,* în „Rivista di filosofia neo-scolastica" III, 1960, p. 640 şi urm.; M. — G. De Cristoforo Sandrini, *Logica e morale nel pensiero filosofico di Perelman,* „Rivista critica di storia della filosofia" XXIV, 1969, p. 432—452; bogată bibliografie critică la A. Pieretti, *op. cit.,* care ni se pare cea mai bună sinteză asupra problemei respective. Semnificative lucrările cercetătorilor americani Richard Huges şi P. Albert Duhamel, *Rhetoric : Principles and Usage,* Englewood Cliffs, New Jersey, 1962 ; A. Craig Baird, *Rhetoric : A Philosophical Inquiry,* New York, 1965 ; lucrarea colectivă *Problems of Communication in a Pluralistic Society,* Mil- waukee, Wisconsin, 1956 ; Wance Packard, *The ILidden Persuaders,* New York, 1957. Pentru unele raporturi interdisciplinare, utile lucrările lui Carol I. Hovland, *The Order of Presentation in Persu- asion,* New Haven and London, Yale University Press, 1966 ; Wolf- gang Stegmiiller, *Las Wah/rheitsproblem und die Idee der Semantik,* Wien, Spring-Verlag, 1957 ; Alberto Pasquinelli, *Linguaggio, scienza, filosofia,* Bologna, II Mulino, 1964; Dieter Horn, *Pechtssprache und Kommunikation. Grundlegung einer semantischen Kommunikationsthe- orie,* Berlin, Duncker und Humbolt, 1906 ; Helmut Seiffert, *Informa- tion uber Information,* Miinchen, Beck, 1970 ; Enzo Melandri, *La linea e il circolo,* Bologna, II Mulino, 1968, care este de fapt un studiu logico-filozofic asupra analogiei. Recomandăm în special cap. ,,Le figure retoriche", p. 689 — 731, pentru vederile largi, noi, asupra acestei probleme. Foarte utilă pentru ansamblul problemei lucrarea colectivă editată de Lloyd F. Bitzer and Edwin Black, *The Prospect of Rhetoric : Report of the Naţional Development Project,* Englewood Cliffs, New Jersey : Prentice-Hall, Inc., 1971, care întruneşte un mănunchi de „autorităţi" în materie: McKeon, Wallace, Perelman, Johnstone, Corbett, Duncan, Rosenfield, Becker, Brockriede; de asemenea, studiul lui Leo Apostel, *Assertion Logic and Theory of Argumentation,* „Philosophy and Rhetoric", voi. 4, nr. 2 (Spring, 1971).

Pentru revalorificarea retoricii în critica şi teoria literară recomandăm şi următoarele: *Some New Direction in Rhetorical Criticism,* de M.J. Maloney, „Central State Speech

Journal", voi. IV, 1953, p. 1—5 ; Roland Barthes, *Rhetorique de l'image,* în „Communication", nr. 4,1964, *L'analyse rhetorique,* „Litt^rature et Socidtd", Editions de l'Institut de Sociologie de l'Universit6 Libre de Bruxelles, 1967 ; G^rard Genette, *Figures,* Paris, Ed. du Seuil, 1966 ; numărul monografic 35—36 al prestigioasei reviste „II Verri" — *Le isti- tuzioni e la retorica* — 1971, la care au colaborat principalele „autorităţi" europene în materie; foarte utilă lucrarea grupului de la Universitatea din Liege, *Rhetorique generale,* Paris, Larousse, 1970; utilă şi *Rhetorique et litterature* a lui A. Kibedi Varga, Paris, Didier, 1970, prima lucrare care nu înţelege să neglijeze implicaţiile filozofice ale retoricii (cfr. p. 58—66), deşi punctul de vedere al autorului ni se pare limitat; sugestii bogate oferă Claude-Louis Esteve în *Etudes philosophique sur l'expression littAraire,* Paris, Vrin, 1958 ; Jean Paulhan, *Les fliurs de Tarbes ou la terreur dans Ies lettres,* Paris, Galli- mard, 1941 (N.R.F.); de acelaşi, *Les figures de la rhetorique decripteSs,* „Cahier du Sud", nr. 295, 1949. Pentru aprecierea contribuţiei lui Paulhan vezi numărul monografic ,,I1 Verri", Milano, 1970 *{Paulhan o del Terrore),* cu studii şi articole de L. Anceschi, R. Barilii, A. Serra. Sugestii binevenite oferă C.C. Arnold *Oral Rhetoric, Rhetoric and Literature,* „Philosophy & Rhetoric" voi. I, nr. 4,1968, p. 191—211, şi *Speech as Action,* „The English Record" October, 1970, p. 36 — 43 ; de asemenea, L. Thonssen, A.C. Baird and W.W. Braden, *Speech Criticism,* New York, The Ronald Press, 1970[2].

în cultura noastră, oarecare interes pentru retorică a arătat regretatul D. Caracostea, un iniţiator şi în această direcţie. într-o vreme cînd, la noi, domina punctul de vedere crocean asupra retoricii şi poeticii, Caracostea a cercetat aceste discipline şi le-a folosit chiar, deşi dintr-un punct de vedere limitat la implicaţiile lor stilistice. *Arta cuvîntului la Eminescu* din 1938, este o dovadă de necontestat. La cursurile sale, regretatul Basil Munteanu se oprea cu mare interes asupra retoricii şi, de fapt, el este primul român care

a consacrat acestei discipline studii de circulaţie internaţională, fiind unul dintre pionierii reabilitării retoricii în cultura franceză, cu autoritate unanim recunoscută. Prima încercare de *rhetorical approach* se datorează lui Eugen Negriei: *Antim. Logos şi personalitate,* Bucureşti, Minerva, 1971. Lucrarea a trecut aproape neobservată, cu toate acestea meritele ei sînt incontestabile, în ciuda mijloacelor restiînse pe care le-a folosit autorul. Interes mai pronunţat a manifestat Vera Călin, care şi-a anunţat intenţia de a aprofunda cercetarea iniţială citată. Punctul ei de vedere este strict literar, iar ceea ce o interesează în special este retorica vie, a unei şcoli sau a unui autor, fără raportare la *Rhetorica perennis,* a cărei valabilitate pe deasupra timpului, locului, şi naţiunilor fusese exaltată de Gh. Bariţ în 1845, împotriva tezelor hugoliene, dominante atunci. Referinţe sumare la retorică, nu scutite de erori, în lucrarea cu merite totuşi, a lui Ştefan Munteanu, *Stil şi expresivitate poetică,* Bucureşti, Edit. ştiinţifică, 1972, p. 23—33. Numeroase manuscrise conţinînd retorici zac necercetate în biblioteci şi arhive; I. Molnar, primul autor de tratat de retorică în limba română, nu este înregistrat ca atare nici de tratatul academic de *Istorie a literaturii române*; Dimitrie Guşti, I. Benescu, Alexandru Aman şi Arhimandritul Dionisie de la Vîlcea n-au reţinut atenţia cuiva pînă acum. Lipseşte o traducere integrală a *Retoricii* lui Aristotel, iar cele parţiale existente nu sînt utilizabile ; la fel putem spune, din păcate, şi despre cele cîteva traduceri ale unora dintre tratatele lui Cicero. Referinţe bogate la retorica antică în traducerile lui C. Balmuş (citate) şi în *Etude sur le slyle de Saint Augustin...* Paris, Belles Lettres, 1930, lucrare şi azi utilizată de către specialiştii din Occident. Utile referinţele lui Marin Nicolau, D.M. Pippidi şi N. Mihăiescu, cercetători de mare prestigiu, care, din păcate, nu s-au ocupat de retorică decît în mod ocazional.

în ultima vreme, interesul pentru retorică a sporit şi graţie cercetătorilor literaturii şi culturii noastre vechi, Dan Zamfirescu, Al. Duţu, Manuela Tănăsescu, Aurel Sasu şi Ion Iliescu. *Geneza ideilor estetice în cultura românească* (Facla, 1972), datorată ultimului, acordă retoricii interesul cuvenit

(p. 109—111 şi *passim),* dar marea cercetare monografică este încă de aşteptat. Va trebui să studiem cu atenţie retoricile bizantine; va trebui să cercetăm cu atenţie pe cele poloneze sau maghiare care au circulat şi la noi şi, mai ales, pe cele slavone, aproape complet necunoscute. Numai pe această cale vom ajunge să ne explicăm de ce marea noastră literatură veche, scrisă *secundum artem,* este în multe privinţe mai „artistică" decît cea modernă.

INDICE DE NUME*

ABELARD, 101, 102, 105, 111
ABELSON, P„ 87, 88
ACCURSUS, 104
ACQUAVIVA, C., 139
AELIUS ARISTIDE, 24, 66, 80, 89
AGAZZI, E., 210
AGRICOLA, R., 82, 129, 130, 132, 137 AILLY, P. d', 126
AL ANUS de Insula, 29
ALBERIC de Monte Cassino, 108, 114
ALBERT cel Mare, 29, 102, 118
ALBERTI, L. B., 124, 125
ALCIDAMAS, 63, 74, 163, 190, 224 ALCUIN, 24, 57, 60, 102, 127, 118 AL-FARABI, 21, 148
AL-GHAZALI, 101, 119 AL-KIIWARIZNI, 21 ALSTEDT, J. H., 142 AMAN, A., 193
AMBROSIUS (sfintul), 94
AMELIOS, 96
AMPERE, A. M„ 141
ANCESCHI, L., 43, 154, 172, 210
ANAXIMANDRU, 54
ANAXIMENE, 54
ANONIMUL autor al *Decretului lui Gratian,* 99, 100
ANONIMUL autor al *Retoricii dedicate lui Herennius, 59,* 154
ANONIMUL autor al *Tratatului*
ANTISERI, D., 210
ANTISTENE, 28, 34
APHTONIOS, 23
APOLLODOR, 17 APOLLONIUS Discolul, 60
APOSTEL, L., 195
ARBUSOW, L., 218
ARISTIP, 40
ARISTON, 17
ARISTOTEL, 17, 22, 27-29, 40, 41, 46-52, 58-61, 65, 67, 71, 72, 75, 79, 81, 91, 95, 107, 117, 119-129, 131, 133, 137, 138, 151, 167, 177, 181, 184, 218
ARNIM, H. von, 70, 77, 86
ARNOLD, C. C., 206
ARNOLD, M., 167
ATHANASIE episcop de Alexandria, 114 AUERBACH, E., 94, 111, 113, 215, 213 AUGUSTIN, AURELIU (sfintul), 56, 61, 75, 80, 84, 91-94, 96, 99, 112-114, 120, 129, 135, 140
AULUS GELLIUS, 100
AUSTIN, J., 184
AVERROES, 21, 51, 101, 119, 121
AVICENNA, 119
AYER, A. J., 180, 188

BACHILIDE, 36
BACON, F., 57, 81, 146-149, 152-

♦ Cuprinde numai autorii citaţi in text, nu şi pe cei indicaţi in bibliografia* suplimentară.

BACON, R., 103, 118
BAGNI, P., 71, 81, 106, 212
BALDWIN, C. S., 15, 87, 88
BALLY, CH., 192
BALMUŞ, C„ 66, 71
BALZAC, H. de, 158
BANFI, A., 210
BARBARO, E., 127, 133
BARILLI, R., 7, 79, 135, 197, 211, 212
BARON, H., 119
BARTHES, R., 207, 214, 215
BARTOLI, D., 143
BARTOLI, H., 219
BARZELOTTI, G., 168
BASILAKES, NICEFOR, 63
BASKERVILLE, B„ 205
BATTAGLIA, R., 210
BAUDELAIRE, Ch„ 159, 162, 172, 210
BAUDRY, L., 51
BAUMGARTEN, A. G., 167
BEDA Venerabilul, 97, 147
BENE, **Ch., 111, 129**
BENZECRI, I. P., 175
BERENGER de Tours, 119
BERNING, G., 218
BERNARD de Clairvaux (sfîntul), 101 BERNARDUS SILVESTRUS, 107 BERULE, P. de (cardinal), 145
BERTOLOTTI, A., 18
BEZDECHI, St., 40
BIEHLE, H„ 218
BINNI, W., 210
BITZER, L., 206
BLANCHOT, M., 208
BLOCK, E., 206
BOBBIO, N., 210
BOETIUS din Dacia, 103, 117
BOHLIG, G., 107
BOILEAU, N., 47, 59, 65, 167
BONAVENTURA, Giovanni da Fidanza (sfîntul), 41
BORIONI, M., 210
BOSCO, N„ 210
BOSSUET, J.-B., 140, 145, 223
BOULANGER, A., 30
BOURDALOUE, L., 18, 19
BRANCA, V., 7
BREEN, Q., 128
BREHIER, E., 15, 188
BREHIER, L., 13
BRIM, D. G., 44
BROWN, I. C., 195
BRUNET, A., 110
BRUNI, L., 124, 140
BRUNO, G., 136
BRUYNE, E. de, 106, 108, 113
BRYANT, D. C., 204
BUCCELATO, M., 70, 77
BURK, A., 69
BURKE, K„ 202, 204-206, 218
BUTLER, S., 207

CAESAR, IULIUS, 64
CAESARIUS, J., 52
CAESARIUS (sfîntul), 112
CALEZ, 138
CALOGERO, G., 184, 210
CAMPANELLA, T„ 135
CAMPBELL, G., 182, 183
CANTIMORI, D., 124
CAPELLA, M., 25, 51
CARNAP, R., 175, 180
CARNEADE, 73
CAROL cel Mare, 102
CASSEY, R. D„ 218
CASSIANUS, IOAN (din Dobrogea), 98 CASSIODOR, FLAVIUS-MAGNUS, 17,

19, 33, 57, 75, 100
CASTELLI, E., 43
CASTIGLIONE, B., 125, 143
CATO, M. PORCIUS (Cenzorul), 65, 73.
75, 93
CATUS AELIUS, 76
CAVALCANTI, B., 124
CĂLIN, VERA, 172
CĂLINESCU, G., 214, 215
CELSUS, A. CORNELIUS, 89, 134
CETERCHI, I., 194
CHAIGNET, A. E., 29,44
CHASSIi, Gh., 183
CHATEAUBRIAND, R., 26
CICERO, M. TULLIUS, 17, 20, 22, 27, 31, 32, 41, 42, 46, 57, 59, 62, 71, 72, 75-80, 85, 94, 95, 112, 120, 121, 128, 132, 135, 136, 147, 162
CLARK, D. L„ 199
CLARKE, J., 148
CLARKE, M. L., 85
CLEANT (stoicul), 78
CLEMANGES, N., 126
CLEMENT Alexandrinul, 26, 78, 101, 120
CLEVENGER, Th„ Jr., 199
COLLIER, Q., 59
COLLINS, A., 23
COMENIUS, J.-A., 144
COMTE, A., 141 CONFUCIUS, 21, 35
CONŢI, A. M. de, 131
CORAX, 27-29
CORBATO, C., 30
CORBETT, E. P. J., 206
CORTI, M., 212
COSMOVICI, P., 194
COULANGES, F. de, 26, 31
COX, L., 106, 127
CRANE, R. S., 88, 183
CROCE, B., 70, 135, 151, 163-170, 173, 209, 210, 224
CURTIUS, E. R., 13, 21, 50, 88, 90, 108, 101, 215, 218
CYPRIANUS, CAECICLIUS, 91, 94
DAIRE, R. P., 19 DALGARNO, G., 153 D'ANDREA, A., 210
D'ANNUNZIO, G., 170, 175
DANTE, 95, 104-106, 123, 124
DAREMBERG, Ch., 45
DEINARCHOS, 25
DELAUNY, M., 22 DELMINIO, G. C., 132 DEMETRIOS din Falera, 25
DEMOSTENE, 74
DENORES, G., 131
DESCARTES, R., 50, 102, 142, 149-152, 153, 186
DESSOIR, M., 216 DfiTIENNE, M., 39 DEWEY, J„ 79
DIBON, P., 142
DICEARC, 24, 32, 73
DICUIL, 102
DIDEROT, D., 154
DIODOR Şicului, 24, 73
D IO GENE din Enoanda, 73
DIOGENE LAERTIOS, 34
DIONISIE Tracul, 19, 222
DIONISOTTI C., 210
DOHMANN, K., 51 DOKHORN, K., 218
DOMAIRON, L., 18
DOMENACH, J. M„ 42, 59
DONAT, AELIUS (grămăticul), 93
DOUBROVSKY, S., 166
DOUDAN, X., 184
DRAGOMIRESCU, M„ 84

DRIENCOURT, J„ 217 DUBOIS, J., 197, 208
DUBOS, abatele, 162
DUFOUR, M., 58
DUHAMEL, 139
DUICEV, J., 99 DUMANS, Pdetier, 64 DUPREEL, E., 35, 71, 72, 175, 176, 184

EDELINE, F., 197, 208 EDWARDS, P., 15 EHNIGER, D., 206
EINSTEIN, A., 40, 179
EMPEDOCLE, 27-29, 71 EMPSON, W„ 183 ENEL, Fr., 43 ENGELS, Fr., 117, 133 EPPING, H., 218
ERASM, 35, 95, 111, 121, 122, 125, 129,
137, 140, 161 EREMARC, 74
ERNESTI, I. Chr. Th., 218 ESOP, 58 EUDOR, 17 EUSTHATE, 5

FACCHI, P., 210 FARAL, E., 71, 106 FIiNELON, F., de Salignac de la Mothe,
59, 139, 198 FENNER 149
FICHET, G., 126, 128 FISCHER, L., 216 FILODEM din Gadara, 74, 85, 163, 224 FILON din Larisa, 77
FILON Evreul, 26, 95 FLAVIUS JOSEPHUS, 26 FLORESCU, V., 15, 122, 179, 209 FORIERS, P., 193
FORKE, A., 21 FRANCASTORO, G., 64 FREGGE, G., 184 FRONTO, M. CORNELIUS, 89

GALACTION, GALA, 91 GALENOS (medicul), 89, 90

GALLUP G. H., 42
GARAI, P., 150
GARGIULO, A., 210
GARIN, E., 102, 105, 106, 107, 122, 123, 129, 130, 135
GASPARI, F., 125
GAUGUIN, R., 126
GAUTHIER, D. P., 184, 185, 201
GENETTE, G., 84, 166, 207, 208, 215
GENTILE, G., 170, 173, 209
GHELLINK, J„ 108
GILSON, E., 106, 172,151
GIULIANI, A., 185, 210
GLASS, D. C., 44
GLUNZ, H., 104-108
GOODMANN, N., 44
GOMPERZ, H., 70
GORGIAS, 17, 23, 28, 40, 53-55, 61, 74, 75, 175
GOUHIER, H., 151
GRACIAN, B., 125, 143
GRAMSCI, A., 123
GRANESE, A., 185
GRANET, M., 21
GREENBERG, R. A., 206
GREGORIUS MAGNUS (papa), 92, 99, 100, 103, 112
GREGORIUS din Tours, 112
GRIERSON, H., 15
GROTE, G., 175
GRUPUL din Bruxelles, 193
GRUPUL din Lifege, 197, 208
GUILLEMIN, A., 22, 79
GUALUS (alias CORNIFICIUS ?), 105 GUARINI, G., 129
GUIRAUD, P„ 14, 16

HAMILTON, W., 162
HARE, R. M., 184
HASKINS, G. H., 87, 88
HEGEL, G. W. F., 30, 155, 175

HEILING, H., 16, 18
HEINIMANN, F., 34
HELVETIUS, C.-A., 145
HERACLIT, 46, 54
HERĂSCU, N. I., 71
HEPBURN, J„ 206
HERMAGORAS din Temnos, 17, 61, 62
HERMEIAS (lat. HERMIAS), 91
HERMOGENE din Tars, 23, 66, 107, 129
HERNANDEZ, de MENDOZA, G., 16 HERRADA din Landsberg, 25
HESIOD, 36, 38, 54
HILDEBRANDT-GUNTHER, R., 216 HIPPIAS, 61, 83
HOFFMANN, M., 97
HOLLINGWORTH, H. L., 187
HOMER, 22, 23, 38, 53, 54, 59, 70, 73, 152, 158
HORATIUS, Q., FLACCUS, 21, 81
HOVLAND, C. I., 195
HOWELL, W. S., 106, 147, 198
HOWES, R., 199
HRABAN, Maurul, 26, 147
HUARTE, J., 147, 167
HUBIEN, H., 194
HUDSON, M., 201
HUGO de St. Victor, 24, 142
HUGO, V., 13, 158, 214
HUMBERT, J., 8
HUMBOLDT, W„ von, 56, 174
HUSSERL, E., 180

IBN HAZM de Cordoba, 21
IERONIM (sfîntul) 92, 94
INDAN, Fr., 184, 191
IRNERIUS, 104
ISNARDI-PARENTE, M., 24, 73
ISIDOR din Sevilla, 17, 26, 50, 51, 57, 75, 92, 93, 97, 99, 109
ISOCRATE, 17, 25, 31, 42, 61, 68, 72, 74, 77
IULIAN Apostatul, 98

JAEGER, W., 30, 35, 69, 70, 118
JAKOBSON, R., 19, 55, 166, 197, 207, 213
JAMBLICHOS, 28
JENS, W., 159, 215, 216
JOEL, K., 30
JOHN de Salisbury, 78, 80, 93, 105, 106, 125
JOHNSTONE, BARBARA, 7
JOHNSTONE, H. W., Jr., 8, 43, 51, 181, 185, 199-201, 205, 206, 218
JUSEF, Ben (rabinul), 101

KANT, I., 42, 154, 155, 223
KASTLER, A., 179
KELLY, H., 195
KLIBANSKY, R., 185
KLINKENBERG, J. M., 197, 208
KOTARBINSKI, T., 184
KRANZ, E., 150
KRISTANOV, C., 99
KRISTELLER, P. O., 108, 120
KROLL, W., 80

LABRIOLLE, P. de, 89
LAGTANTIUS, CAECILIUS-FIRMIA- NUS, 80
LALANDE, A., 15
LA MOTTE, H. de, 54
LAMY, B. (Pfere), 18,19, 161
LADRlfcRE, J. 180
LANFRANCUS, 92
LASWELL, H. D., 218
LATINI, BRUNETTO, 18, 51, 95,

105, 114, 123
LAUSBERG, H., 51, 175, 216, 218
LAVENCY, M., 25
LAVIM, D. E., 44
LE GOFF, J., 103
LEGRAS, 18, 19
LEITHES, V., 218
LEMMERMANN, H., 218
LIBANIOS (lat. LIBANIUS) din Antio- cheia, 89
LINDSAY, W. M., 151
LINGENDES, CI. de, 145
LOCKE, J„ 91, 143, 153
LOREAU, M., 187, 190, 191
LORENZEN, P., 184, 196
LUCRETIUS CARUS, 24, 58
LUTHER, M., 117, 161
LYSIAS, 35

MACREA, D., 16
MALLARMfi, St., 209, 210
MANDONNET, P„ 105
MARCULFUS (monahul), 127
MARCUS, S., 180
MARMONTEL, J.-F., 57, 79
MARRICOURT, P. de, 118
MARROU, H. I., 14, 35, 70, 74, 94, 219
MARTIN de Braga, 92
MARTY, A. G., 42
MASCARON, J. (oratorianul), 145
MASSILLON, J.-B. (oratorianul), 145 MATEI (evanghelistul), 91
MATTIOLI, E., 7
McKEON, R., 88, 108, 109, 111, 198, 199, 205
MELANCHTHON, Ph., 22, 125, 161
MERINGER, R., 56
MERSENNE, M. (le Pfere), 153
METOCHITES, T., 107
METRODOR din Lampsaco, 74
MEYERSON, E., 180
MICHELSTAEDTER, C., 18, 173, 182 MIHĂESCU, H„ 26

MILL, J. S., 176
MINGUET, P., 197, 208
MINUCIUS FELIX, 91
MOISIL, Gr. C., 179, 181, 192
MONDOLFO, R., 69
MORA, F., 15
MONTAIGNE, M. E. de, 143, 193
MORIER, H., 226
MORNET, D., 150
MORPURGO-TAGLIABUE, G., 207
MORUS, T., 127
MOUHASSEB, J., 21, 148
MUNTEANU (MUNTEANO), B., 37, 108, 161, 162, 172
MUNTEANU, St., 16
MURPHY, J. J., 206

NADOR, G., 151
NATANSON, M., 201
NAVARRE, O., 15
NEGULESCU, P. P., 130
NESTLE, W., 30, 110 NICHOLS-HOCHMUTH, M., 203, 204, 205
NICOLE, P., 155, 205
NIETHAMER, F., 146
NIETZSCHE, Fr., 159, 160, 162, 107, 202, 215
NIFO, A., 123
NIZOLIO M., 57, 120, 137, 138
NORDEN, Ed., 29, 109, 216
NOVALIS, Fr., baron de Herdenberg, 16 NUNO-GAYA., 58

OCKHAM, W., 29, 51, 102-104, 184 OGDEN, C. K., 182
OLBRECHTS-TYTECA, L., 15, 44,

51, 180, 182, 186
OLBRICHT, TH., L., 15, 206
OLSON, E., 183
ONG, W., 206
ORFEU, 38
ORIGENES (ADAMANTIOS), 100, 101 OVIDIUS, NASO, P., 71

PAETOW, L. J., 87, 88
PAJANO, R., 170, 211, 212
PALISSY, B., 142
PALMIERI, M., 123, 124, 140
PAO KON KAN, 21
PAOLINO D'AQUILEIA, 102
PĂRU, G., 111
PARETTO, V.,
PAREYSON, L., 210
PASCAL, B., 155-157, 162
PATRIZI, F., 125, 134, 135 PAUL (DIACONUL) WARNEFRIED, 102
PAULHAN, F. R„ 182
PAVEL (apostolul), 88, 90, 93, 94, 97, 109
PEIRCE, S„ 182
PELLEGRINO, G., 210
PELLOUTIER, S., 158
PERELMAN, Ch., 8, 15, 35, 43-45, 47, 51, 79, 90, 151, 180, 184-196, 197, 225
PERICLE, 74
PERPESSICIUS, 84
PETIT, P., 98
PETRARCA, F., 104, 119, 121, 126, 134
PETRUS DAMIANI, 100
PETRUS da Pisa, 102
PETSCH, R., 213
PLAGET, J., 187
PICO DELLA MIRANDOLA, 127, 133, 134, 177
PICOLOMINI AENEA, S. (papa), 129 PICOLOMINI, A., 131
PIDAL, MENENDEZ, 115
PIERETTI, A., 7, 45, 47, 181, 201, 210
PINDAR, 36 PIRANDELLO, L., 170-173, 175 PIRE, F., 197, 208
PITAGORA, 28
PLATON, 17, 23, 25, 27, 34, 40, 41, 47,
50, 52, 57, 61, 65, 69, 70-72, 74, 77,
78, 81, 95, 96, 107, 113, 120, 121, 135, 152, 154, 165, 174, 189
PLEBE, A., 28, 62, 210
PLINIUS CAECILIUS SEiCUNDUS (cel tînăr), 64, 81, 190
PLOTINOS (lat. PLOTINUS), 189
PLUTARCHOS (lat. PLUTARCHUS), 64,.
69, 72, 81 POHLENZ, M., 36, 62 POISSON, B., 7 POLISTRATE, 160 POLOS, 69
PONS, Abatele de, 54
PORPHYRIOS (lat. PORPHYRIUS), 89- POSESCU, A., 7, 120
PRANTL, G., 57
PRETI, G., 38, 51, 133, 176, 210
PREZZOLINI, G., 18, 173, 182
PRIESTLEY, J., 145
PRODICOS din Ceos, 74
PROTAGORAS, 40, 61
PSELLOS, M„ 78, 83
PROUST, M., 209 PUTTENHAM, G., 149

QUADRI, G., 21, 51
QUINTILIANUS, M. FABIUS, 17, 19,

24, 32, 50, 51, 56, 57, 69, 75, 80, 81, 83, 113, 131, 190

RADU, V., 91
RAINOLDE, R„ 148 RAMUS, P., 129-131, 133, 137 RANOVICI, A. B., 89
REFORT, L., 21
REGIS, L. M„ 41
REID, L. D., 203
RENAN, E., 13, 146, 177
RIBER, L., 132
RICCI, G., 121
RICCIOLI, G., 7
RICHTER, G., 213
RICHELIEU (cardinalul), 143
RICHARDS, I. A., 182, 183, 202, 204, 206
RICOEUR, P., 219
RIJK, L. M. de, 51, 105
RITER-SANTINI, L., 162, 175, 216, 218 ROBIN, L., 30, 70, 77
ROMAN MELODUL, 99, 114
ROSS, W. D., 21
ROSSI, P., 15, 124, 125, 130, 142, 148, 210
ROSTAGNI, A., 28
ROUSSEAU, J. J., 26
RUCH, M., 80
RUGGIERO, G. de, 15
RUNES, D., 15
RUSSEL, B., 175
RUSSO, L., 170, 210
RYLE, G., 180

SABBAGHI, T., 119
SAGLIO, E., 45
SAINTE-BEUVE, C. A., 159, 162, 168
SAITTA, G., 125, 128, 135, 136
SALES, Fr. (sfîntul), 140
SALINARI, C., 210
SALISBURY, vezi JOHN DE
SANDYS, E., 18
SANSOVINO, F„ 132, 133
SAPEGNO, N., 210
SAUSSURE, F. de, 60, 212
SCALIGERO, J. G., 95
SCANLAN, R., 205
SCHAERER, R., 23
SCHAFF, A., 178
SCHNEIDER, J„ 179
SCHNELL, B., 175
SCHOPENHAUER, A., 176, 177
SCUDERY, M-lle de, 126
SEGRE, C., 212
SENAULT, J.-F. (oratorianul), 145
SENECA, LUCIUS (retorul), 63-65
SENECA, L. ANNAEUS (filozoful), 56, 62, 80, 94, 105, 47
SERRA, A., 7, 212
SERRA, R., 167
SEXTUS EMPIRICUS, 57
SIDONIUS, C. APOLLINARIS, 84
SILVESTRU II (Gerbert d'Aurillac, papa), 78
SOCRATE, 23, 30, 46, 71, 78
SOLOMON, 45
SOLON, 24, 31
SMITH, B. L., 218
SPERONI, S., 124
SPINGARN, I. E., 133
SPINOZA, B., 152
SPIZER, L., 207, 212
STEINTHAL, H., 174
STELLA, V., 210
STENDHAL alias P. BEYLE, 158
STESICHOROS (lat. Stesichorus), 58 STOEZER, U., 216
STEVENSON, Ch., 44

SVOBODA, K., 94
SYMMACHUS, QU. AURELIUS, 89
ŞCOALA BOLOGNEZĂ, 212
ŞCOALA DIN CHICAGO, 183, 198, 199, 204
ŞCOALA DIN PENNSYLVANIA, 206

TACITUS, CORNELIUS, 26, 162
TALES, 80
TALON, OMER, 81, 131
TAO-WANG, 21
TASSY, GARCIN de, 21
TATIANOS (lat. TATIANUS, apologistul), 91
TELEPHOS, 23 TEODULF, 102
TEOFRAST, 25
TERASSON, J., 145 TERTULIAN, N., 166, 167 TERTULIANUS, Q. SEPTIMIUS FLORENS (apologistul), 91-93, 99, 100
THEODOROS din Gadara, 17, 23
THEODOROS Prodromul, 63
THEON (progimnastul) 80
THIBAUDET, A., 209
TISLAS, 27
TODOROV, T., 166, 207, 208
TOFFANIN, G., 22, 118, 120, 121, 134 TOMA D'AQUINO (sfîntul), 29, 42, 102 TOMITANO, B., 124
TOULMIN, S. E., 185 TRABALZA, C., 124
TRAPEZUNTIO (Giorgio di Trebisonda), 128, 129, 137
TRASIMACH, 23, 61 TREMBLAY, P., 11
TRINON, H., 197, 208
TROTTER, 48
TRUBLET, N. C. J. (abatele), 54
TUCIDIDE, 63

TZETZES, I., 107

UNTERSTEINER, M., 70
UNGUREANU, M., 123

VAIR, G. DU., 143
VALfiRY, P., 183, 208-210 VALLA, L., 57, 126, 129, 130
VARGA, K.A., 207
VARRO, M. TERENTIUS, 36
VASARI, G., 118

VASILE (sfîntul), 25
VASOLI, C., 57, 124, 129, 130, 210
VERGERIO, P. P., 140
VERGILIUS, P. MARO, 71
VERLAINE, P„ 115, 168, 184
VETTORI, P., 131
VIANO, C. A., 74, 210
VIANU, T„ 10, 202
VICAIRE, G., 70
VIEHWEG, T., 193
VILLANI, G., 123
VINCENT de Paul (sfîntul), 140
VISCARDI, A., 88
VIVES, J. L., 52, 82, 131, 132, 137, 142
VLAHUŢĂ, Al., 158
VOLKMANN, R., 15
VOLPE, G. della, 210
VOSSLER, K., 132, 212

WALD, H., 10, 30
WALLACE, K. R„ 148, 198, 203
WANG-TAO, 21
WARREN, A., 207, 213, 214
WEAVER, R., 201, 205
WEINBERG, B., 167, 207, 213, 214
WELLEK, R., 167, 207, 213, 214
WELLER, E., 218

WHATLEY, R., 161
WILKINS, J., 153
WILSON, T., 106, 127
WINKLER, E., 213
WITTGENSTEIN, L., 175, 178
WOLF, Ch., 42

XENOFANE, 40, 45, 70

ZARIFOPOL, P., 158, 177
ZENON, 56, 57
ZUMTHOR, P., 106, 126

INDICE ANALITIC

Acordul: 18, 46, 47; vezi şi *Consensul*
Actio : 82, 83, 109, 111, 132, 133, 135, 190
Actul pur : 167, 168, 170, 209
Additusfidei: 109,110
Adevăr absolut: 176, 179
— *artistic*: 76
— in filozofie: 178, 179, 200
— *subiectiv* : 39, 73, 79, 205
— şi *dreptate* : 73, 178, 192
— *fi morală* : 76, 205
— *practic*: 75, 79, 178, 225
— *şi rafionalitate:* 178
— *ştiinţific:* 176
Adeziunea : 43, 44, 49, 52, 149, 155
Ambiguitatea cuvintelor : 178, 183, 184
— *legilor* : 178, 184
— ca *logical disorder* : 183
Amor *verborum* : 94
Amplificarea : 56, 66
Anchete de tip Gallup : 42
Antiliteratură: 158
Antinomiile Judiciare : 62, 178, 192, 193 *Antiretorica asianistă* : 72
— *burgheziei tn ascensiune*: 13, 138, 139, 162
— *carteziană :* 142, 149 — 152
— *criticii stilistice*: 212, 213
— *croceană* : 163, 173
— *empirismului*; 138, 143, 146 — 149, 153, 154
— *enciclopedismului*: 154
— *esteticii sentimentului:* 142, 145,
— *filozofilor antici şi medievali:*
— 69-81, 84, 86, 105, 147, 148
— *hegeliană*: 155
— *izvorttă din unele teorii lingvistice:* 134,152,153
— *kantiană* : 154, 155
— *naturală a germanilor* ? : 21, 22, 126, 160
— *— italienilor 1*: 167
— *oficialităţilor antice imperiale*: 62, 97
— Reformei: 161
— *renaniană* : 13, 146, 177
— *Renaşterii:* 127, 128, 133-137
— *romantismului*: 13, 14, 142, 152
— *scolasticii*: 127, 128
— *socialiştilor utopici*: 158
— *spartanilor*: 74
— *spinoziană*: 152
— *teologilor:* 25, 87 — 116
Apodeixis — epideixis (opoziţia) : 49, 60, 166, 171
Apollodorei: 69
Argument, accepţiunile termenului: 50, 228
— , categorii de: 51, 192, 194, 200
— în filozofie : 51, 199, 200
— (istoric): 50, 51
Argumentaţia : caracterul ei

popular : 52, 54
— , domeniul ei: 47, 52, 149, 187
— , (istoric): 40, 176, 187, 195, 221, 224 47,
— , specificul ei: 47, 48, 50, 156, 157, 194, 195
***Argumentatio* : 82, 111**
***Ars* : 10, 39, 84, 150**
***Ars — ingenium* (opoziţia): 39, 60, 72, 78, 159**
***Arta şi cunoaşterea* : 55, 57, 58, 59, 70, 74, 90, 142**
— şi *morala* : 54, 74
— şi *natura*: 59, 78, 160
— şi *ştiinţa* : 38, 49, 54, 72, 142
— ca „lavoro di forma" : 163
— , condamnarea ei: 19, 38, 54, 70, 92, 93, 99, 112, 114, 115, 142, 154
— să ascundă arta : 59, 60, 154
— scop in sine (vezi *epidictica)*
***Arte liberale:* 18, 25, 36, 76, 95, 118, 124**
— *mecanice:* 98, 122, 142, 143, 145, 147
***Arles:* 33, 34, 57, 106, 107, 108, 131 *Artes — auctores* (polemica): 128, 129 *Asianism* : 66, 69, 72, 74, 79, 128, 145 *Atticism*: 64, 70**
Auditor :* 28, 48, 52, 110, 187 — 189 (vezi şi *polytropia)
***Autonomizarea disciplinelor şi a valorilor :* 60, 74, 75, 206**
***Avocatura* ca profesie liberală: 76, 77**

***Barbarism* : 112**
***Bene dicere — bene vivere* (opoziţia): 61, 68, 77, 149**
***Bona oratio* : 84**
***Bonus modus* : 60**
***Brahilogia:* 36, 47, 49, 91, 97, 137, 152**

***Califonia*: 83**
***Callilogia* : 84 *Căliitehnia* : 84**
***Calofilia* : 84**
***Captatio benevolentiae :* 47, 51, 61, 82, 109, 110, 190**

***Certitudinea* : 43, 101, 155**
***Certitudo — opinio* (opoziţia): 40, 49, 50,102 *Cetăţeanul orator* (ca ideal formativ): 36, 37, 62**
***Ciceronism* : 133, 136**
***Citatul ornant şi probant*: 142, 143, 20J> *Claritatea* : 129, 142**
***Clasicism* : 88, 140, 150**
***Classe de rhitorique* : 139**
***Compoziţia* : 56, 59**
***Comunele medievale şi revirimentul retoricii t* 122, 123, 155**
***Comunicarea artistică* : 57, 59, 84, 134**
— *fapt de artă scop tn sine :* 19, 60, 216,
— *inteligibilă şi behavioralâ* : 182
— *pură, simplă, nudă* : 35, 56, 149, 152
— *riguroasă:* 149, 153, 178
— *unica funcţie a limbii*: 134, 152, 175
— (obiectul ei): 60
— , plăcerea de a comunica:216
— , pierderile *(losses)* ei: 182, 18S
— *scrisă* şi *rostită* : 189, 190
***Concursuri de elocvenţă* : 23**
***Condacul*: 114**
Consensul*: 46, 47 (vezi şi *acordul)
***Contextul*: 47, 48**

Contragerea : 66 (vezi şi *forma dublă) Contrareforma* şi revirimentul retoricii: 117
Controversia : 140 (vezi şi *eristica, disputa) Conţinut — formă* (opoziţia): 60, 61, 65, 160, 163, 166, 168
Conversaţia : 125, 126, 147
Convertirea : 66 (vezi şi *forma dublă) Corectitudinea formală* : 190, 194
Creaţia (autonomia şi eteronomia ei): 210
— act raţional şi facere : 66, 159, 210 (vezi *ars-ingenium)*
— dicteu şi act iraţional: 159, 210 •*Cultura,* (teorii antice privind începuturile ei) : 24, 32, 160
— , teoria celor două culturi: 38 •*Cunoaştere* şi artă (vezi *arta)*
— gradele ei: 41—43, 119
— şi limbă : 34, 35, 65, 137, 141, 153, 175,202
— limitele ei: 40, 75, 151, 188, 189
— şi mit: 38
— obiectul ei: 39, 40, 41, 149, 151, 153, 156
— şi psihologie : 39, 44, 48, 182, 185, 187, 202
•*Cuvinte,* alegerea lor: 59, 64, 163, 164, 177, 184
— , aşezarea lor : 56, 133
— , autonomia lor: 166, 206, 208, 209
— , forţa lor magică: 28, 206, 208, 209
— ca involucru al înţelesului *(husk of meaning)*: 61
— ca semne ale ideii: 61, 96, 192
— obişnuite, *bas, nobles,* proprii: 56

De arte : 82, 83
De artifice: 82, 83
Debabelizare : 153 *Decadenţa artei*: 162
— *umanităţii*: 26 *Decizia* : 44
Deliberarea : 43, 44, 149
Delectare: 58, 114, 115, 128, 135, 151 *Democraţie militară* : 23
Demonstraţia, domeniul ei: 46, 50, 101, 102, 149, 177, 179
— , limitele ei: 29, 47, 102, 138, 150, 176, 179, 180, 186, 194, 222
-, istoric: 39, 47, 220, 221
J)e opere: 82—84
Descoperirea operei: 212 — 214
Dialectica ca *ars-artium* : 100, 119
— specific: 47, 49, 131
— confundată cu topica şi invenţia : 130
Dialogul: 97 *Diclamen* : 108, 121
Digest cullure: 107
Disposilio : 48, 82, 132
Disputa: 125, 140 (vezi şi *controversia, eristica)*
Docere delectando : 58, 111, 135
Doctus orator: 72, 79
Dreptate şi *lege* : 62

Elegantia: 129, 134
Elocutio: 48, 61, 82, 109, 111, 129, 132, 135
Elocvenţa, atotputernicia ei: 31,32,69, 95, 125
— şi comunicare: 78, 125, 127, 128, 183
— , dar comun : 134
— , decadenţa ei: 143
— , distincţie socială : 31, 33, 84, 125
— , funcţiile ei sociale : 24, 73,

124, 130, 183
— goală : 78 (vezi şi *epidictica)*
— inutilă în ştiinţă şi viaţa practică : 134, 153
— mondenă: 125, 126, 140 (vezi şi *. conversaţia)*
— naturală: 22, 24, 72
— şi poezia: 71, 155
— , prioritatea ei istorică faţă de filozofie : 80, 81
— de tip „Nestor" şi tip „Ulise" : 23
— în vulgară: 123, 124 *Emoţia estetică:* 53 — 55, 59, 114
Empiricită : 164, 169, 170
Empirsm: 138, 143, 146-149, 153, 159
Encomiastica: 63
Entimema: 49, 137
Envotee lyrique: 14
Epexegeza: 57
Epidictica : 19, 50, 55, 63,114,143,162,166
Epifonema : 57
Epilogus : 82
Epistolografia: 87, 88, 108, 127, 132
Epitet: 19, 64
Eristica: 21, 36, 140
Esprit de finesse şi *de giombtrie*: 148, 156 *Euromatica* : 27, 29
Euristica: 150
Evidenţa: 44, 45, 49, 79, 90, 149, 151, 177, 188
Exactitatea ştiinţifică : 42,54,142
Exemplum: 109
Experienţa lui Collier : 59
Experiment: 116, 117, 142
Extazul: 97

Facultăţi umane: 147, 156, 167 (vezi şl *actul pur)*
Fantazia: 147
Fides — Ratio (polemica): 90, 100, 102, 119, 161
Figura : 81, 96, 97, 160, 191
Filantropism : 146
Filocalia: 84
Filotehnia: 84
Filodoxos — Filologos (opoziţia): 41
Filozofia, Începuturile ei: 38
— , literaturizarea ei: 38, 81, 120
— şi Înţelepciunea : 31, 71, 79
— şi poezia veche : 38
— şi retorica: 77—80, 115, 130, 134, 141, 142, 199, 200
— , specificul ei: 199
Fonaskia : 83
Forma dublă (teoria) : 55, 56, 65, 66, 164, 168,171
— ca expresie a unui conţinut: 61, 144
— ca veşmlnt: 168
Formalbildung: 13, 50, 134, 144, 146 *Formalismul esteticii antice*: 66, 128 *Formalizarea:* 66, 176, 178, 180, 181, 223 *Formulae* : 28
Formulary: 28, 87, 108, 127
Furor poeticus : 128, 136

Genuri oratorice : 50, 61, 62, 82, 133
— *de stil*: 65, 94, 111, 112, 113
Gestica : 83
Gîndirea interioară : 56
Gratae neglegentiae : 60
Grupul de la Bruxelles: 192, 193

Hesihasm : 95
Homo, animal compositum (duplex): 103
— *faber* : 98
— *eloquens-loquens* : 33, 84
— *ex humo*: 103
— *politicus-socialis*: 36, 62, 125

Humilitas-sublimitas: 111—113

Iatropica: 28, 33, 53
Ideal formativ: 33, 35, 36, 125, 143
Improvizaţia : 66, 74 *Ingegnositä* : 33, 140
Ingenium : 66, 74, 145, 150, 169 (vezi şi *ars-ingenium)*
Intellectus fidei: 109, 110
Institutio : 36, 98, 117, 145
Interpretarea alegorică: 38
Intuiţie — expresie (unitatea) : 163, 164, 165, 168 (vezi şi *conţinut-formă)*
Inventio : 61, 64, 82, 109, 111, 130, 132 *Invenţia* : 128
Invocatio Dei (Musae): 109, 110

înşelăciunea artistică : 54, 55

Jocatio opportuna : 109

Lacunele legislaţiei: 62, 178, 192, 193
Lascivia animi: 115
Legea: 31
Legea lui Trotter: 48
Libertatea: 43
Libertatea tn artă : 178, 192
— *judecătorului*: 178, 192
Limba ca *ergon* şi *energeia* : 174, 184
— ca expresie generală a oricărei culturi: 175
— ca fapt de artă indiferent de obiectul comunicării (vezi *epideixis)*
— funcţiile ei: 18, 32, 34, 60, 125, 134, 152, 174, 207, 208
— filozofică, ideală, unică, universală : 99, 153, 178
— literară: 64
— naturală: 153
— ca produs retoric : 156, 160
Lingvistica, (disciplina disciplinarum, ştiinţa umană globală): 37, 175
Literalitatea : 55, 207
Logica formală şi neformală : 130,137,150, 177, 178, 180-182, 190
— judecătorească : 192, 193
— operaţională: 184
— oratorică: 137
Logismos : 32, 52
Logograf: 25
Logos fără metru şi metrificat: 55
— nonproferat şi proferat: 56, 174
— şi sofia : 39
— unitatea sa : 54, 55
Loqui arguie: 144

Macrologia : 36, 48, 49, 97, 137
Marketing: 13, 188
Matematica: 37, 39, 40, 156, 179
Materia, In sensul de „cauză" sau „subiect" : 60, 64, 114
Materia artis : 61, 82

Măreţia omului: 31, 32, 84
Măsura, (vezi *Prepon)*
Miracolul grec : 21, 181
Misionarism: 216, 217
Mitul: 38, 181, 220
Mnemonica: 39, 82, 83, 111, 132, 190
Model : 64
Modi (de expresie) : 67
Monodia: 63
Moravurile oratorului: 76, 83

Naturaleţea artistică şi *neartistică*: 59, 60, 127, 129, 140, 154
Narratio : 82, 132
Neoumanism: 12
Neosofistica: 80, 89
Neospiritualism: 11

Neoretorica americană : 12, 13, 187, 188, 195,198-206
— *belgiană:* 12, 13, 186-197
— *franceză :* 12, 13, 197, 207
— *germană:* 12, 13, 197, 215-217
— *italiană :* 12, 13, 197, 209-212
— , cauzele ei: 11, 12, 14, 15, 174 — 181, 197, 209
— , precursorii ei: 14, 15, 159, 174, 184, 215, 216
New criticism: 20, 183, 199, 202
Nouvelle critique: 19, 20, 207— 209, 213

Officium oratoris : 17, 134, 135
Om — animal (opoziţia): 31, 84
Omiletica, formalismul ei excesiv : 113,114, 140
— şi genurile de stil: 111 — 113
— ,originile ei: 108, 110
— şi persuasiune: 110, 111, 113
— , retorică creştină?: 94, 110, 115 *Onomatourghia*: 174
Onorariul avocatului: 76, 77
Opinia, categoriile ei: 42, 44

Opinia, domeniul ei: 40, 41, 45, 49, 101, 156, 186, 223
— , grad inferior de cunoaştere? : 40-42, 50, 74, 152
— , poate avea o *tihne* a sa : 41, 46, 49, 71, 101, 157, 187
Oratio concisa : 56, 57
— *funebris* : 63
— *recta-obliqua*: 66
— *perpetua*: 137
Orator, cultura sa : 72, 79, 83, 111
— , condiţia sa morală : 48, 75, 76, 83, 93, 94, 11
Ordo artificialis şi *naturalis* 82
Ordo verborum (vezi *cuvtntul)*
Originalitatea : 64, 105, 136, 159
Ornarea, adecvată materiei (vezi *genuri de stil, rota Vergilii)*
— ca delectare : 58, 160
— , funcţia ei cognitivă şi argumentaţi vă : 55, 57, 58, 63, 130, 160, 191
— , funcţie esenţială a retoricii? : 17, 19, 58, 63, 149, 171
— , gradele ei; 64, 65 (vezi şi *genuri de stil)*
— cu măsură : 59
— , inutilă? : 136, 153
— , un nonsens ? : 164
Orloepia: 133

Palaiă diaforâ: 38
Panegiristica : 63, 124
Partes artis : 82, 133, 137
Patristica : 25
Peroratio : 82
Persuasiunea: 17, 18, 43, 44, 48, 102, 155, 156, 182, 183, 201, 202
Planul discursului: 27, 82, 113, 114
Plusul *ornamental*: 55, 57, 63, 152, 16Ş
Poetica : 33,54,71,81,106,126,135, 207, 211
Poezia : 36, 53, 55, 126, 158, 169
— : unitatea poeziei (teoria): 165
Polymathia : 72, 134
Polytropia: 28, 48, 156
Praedicare : 110 (vezi şi *omiletica)*
Praxeologia : 184
Prepon : 59, 60
Probatio : 132
Propaganda: 13, 188, 195, 205, 216 — 218, 225

Prosimetra : 106
Proza: 36, 54, 55, 84

Quadriuium : (vezi *arte liberale)*
Quaestio : 61

Ratio — oratio (opoziţia): 50, 55, 77 — 79, 90, 125, 132, 144, 152
Ratio legis — ratio juris : 192, 193
Raţionamentul juridic: 192 — 194
Realbildung : 13, 50, 134, 144, 146
Realia — sermocinalia studia : 50,144 *Reclama* : 13, 193, 205
Reconuertirea psihologică a logicului: 39, 55
Re-creafia : 165
Refutatio : 27, 39, 82, 132
Regula externă fi internă a operei: 141, 214
Regolislica : 13, 66, 78, 79, 105, 124, 136, 169, 211, 214
Repraesentationes oratoriae et poeticae : 168, 169
Res — verba (opoziţia): 109, 128
Retorica in clasificările ştiinţelor: 86, 134, 135, 142, 147, 154
— , constantă dialectică in istoria culturii: 37, 172
Retorica şi critica literară : 19, 84, 85, 87, 197, 202-206, 214
— , culpele ei: (vezi antiretorica)
— , definiţii: 16 — 18, 24, 69, 147, 149, 161, 166, 171, 172
— , disciplină filozofică sau literară? : 18, 19, 35, 48, 49, 81, 104, 204, 222
— şi dialectica: 25, 49, 56, 57, 77, 100, 106, 119, 120, 130, 131, 151, 221
— , direcţii în dezvoltarea ei: 28, 29, 72, 182, 183
— şi dreptul: 26, 73, 104, 129, 132, 192-194
— şi educaţie : 24, 34, 68, 72, 80, 84, 86, 139, 141, 142, 157, 162
— şi epistolografia : 87, 88, 108, 132
— fără elocvenţă : 95, 96, 103, 104
— şi gramatica : 13, 19, 33, 81, 87, 99, 129, 144
— , grafia termenului: 106
— homerică: 22-24, 220
— , literaturizarea ei: 17, 19, 50, 57, 67,104,107,115,126,129,130-132, 137
— , logică a valorilor şi a plauzibilului: 29, 101, 137, 149, 177, 178, 190, 191, 221
— mondenă : 125, 126, 139
— şi morală : 73, 75, 76, 78, 201, 205, 206
— *perennis* şi circumscrisă istoriceşte : 172, 209, 211, 213, 214, 215, 226
— şi poetica : 53, 104, 126, 135, 136 (vezi *poetica* şi literaturizarea retoricii)
— şi politica : 26, 30, 73, 74, 104, 123, 124, 135, 147, 162
— ca propedeutică generală : 80
— ca psihagogie : 55, 74, 77
— , rău necesar: 41, 42, 52, 79, 159
— şi relaţiile interdisciplinare: 37, 80, 137, 191, 192, 195
— şi stilistica: 16, 18, 61, 107, 115, 124, 147, 196, 204, 205, 206
— , ştiinţă a comunicabilităţii: 72, 126, 137, 175, 202
— ca tehnică a cercetării ştiinţifice : 133

— şi teologia : 100, 101, 121
— şi umanism : 79, 127, 128, 198, 201, 225
Rhetorical criticism: 201 — 206
Rhitoriqueurs, Ies grands : 126, 129, 136 *Rien de trop* : (vezi *pripon)*
Riflessione formale: 210

Scolastica : 42, 115
Scriitura: 84, 166, 207
Seducfia prin forma tngrijită a discursului: 47,48,55,62, 191 *Simplitatea* : 94, 140 *Sobria ebrietas* : 159
Societate — natură (opoziţia): 31, 32 *Sociogonia*: 24
Sofia : 34, 68, 72
Sofistica: 30, 34, 39, 54, 68, 107, 175, 176
Sophismata logicalia: 121
Spiritus — littera (opoziţia) : 50, 78, 128 *Stilul*
— , criza stilului: 142, 143, 158
— figurat: 58, 91, 153
— filozofiei: 56, 127, 128, 130, 176
— *fleuri*: 140
— *grande, humilis, medium* (vezi *genuri de stil)*
— *, der grosse Stil*: 160
— oratorienilor: 145
— personal: 55
— *soldatesque*: 153
Surcroissances: 140
Synanthropein: 69

Şcoala bologneză: 212
— din Chicago (neoaristotelică): 183, 199, 204
— comentatorilor: 104
— glossatorilor: 104
— pennsylvană : 199, 206

Tăcerea ca virtute: 95
Teodorei: 69
Topos: 88, 133, 137
Topica: 109, 130, 132, 133, 193
Transformarea tn proză : 66
Tratate de retorică, autonomizarea capitolelor lor: 97, 105, 106, 107
— celebre: 66, 67, 80, 82, 95, 107, 131, 162
— , deprecierea lor : 128, 129, 130
— , structura lor: 81, 82, 111, 133
— , titulaturi semnificative: 162
— versificate: 107
Tropii: 81

Umanism : 42, 69, 79, 133
Unicitatea operei: 154, 155, 212, 213, 215
Unitatea poeziei (teoria) : 165, 210
Urbanism : 64, 124, 129
Uz: 6

Vătămarea plăcută: 54, 55
Viaţa activă — viaţa contemplativă (opoziţia) : 52, 69, 145 (vezi şi *ideal formativ)*
Virtutes orationis — vitia orationis: 84
Voluptos aurium : 114, 115
Vorbitorul de rtnd : 33, 134
Vulgarizarea : 58

Yponoia : 38

Bedactor: BOZICA ADLEB
Tehnoredactor: MELUS TUBE AC

Bun de tipar 3.08.1073. Tiraj: 3 700 + 1000 ex.
Hlrtle
scris I A, format 10/61 x 86 de 80 G/m[1]. Coli de tipar
16,76. C. Z. pentru biblioteci mari el mici 8.08.

întreprinderea pollgraflcft ,,Informaţia”.
str. Brezolanu nr. 23—25, Bucureşti
BEPUBLICA SOCIALISTĂ BOMÂNIA